

ALVIDO, EY GULSARI (QISSA)

Chingiz Aytmatov

I

Eski aravani keksa bir kishi haydab borardi. Saman yo'rg'a – Gulsari ham juda qari edi...

Yassi tog'likka tinkani quritadigan uzoq yo'l bilan chiqilardi. Yaydoq Kulrang tepaliklarda qishda doim sovuq shamol yer yalab izg'ib yurar, yozda esa tandirday qizib ketar edi.

Bu tepaliklar Tanaboy uchun jon azobi edi. U aravani sekin haydashni istamasdi. Sekin yursa yuragi tars yorilib ketay derdi. Yoshlik kezlari tuman markaziga tez-tez qatnab turishga to'g'ri kelar, uyga qaytishida u har gal otning boshini qo'yib yuborib, toqqa choptirib chiqib ketar, uni qamchi bilan ayovsiz savalardi. Agarda hamrohlari bilan bir aravada ketayotgan bo'lsa, buning ustiga yana aravaga ho'kizlar qo'shilgan bo'lsa bormi, yerga sakrab tushib, indamay kiyimlarini olardida, yayov ketardi. Xuddi hujumga borayotganday jon-jahdi bilan, qahr g'azab bilan yurar va yassi tog'lik ustiga ko'tarilgandagina to'xtar edi. U yerda ko'ksini to'ldirib-to'ldirib nafas olib, pastda o'rmlab kelayotgan og'ir, katta aravani kutib turardi. Tez yurganidan yuragi gupillab urar va ko'kragida sanchiq turar edi. Har qalay ho'kizlarning qadamiga qarab, imillab kelgandan ko'ra yaxshi-ku!

Rahmatli Choro ba'zan do'stining bunday g'alati qiliqlarini ko'rib tegishishni yaxshi ko'rardi.

– Nega omading kelmaydi, bilasanmi, Tanaboy? - derdi u, - besabrligingdan. Xudo haqqi. Senga qolsa hamma narsa tezroq, darrov bo'la qolsa. Jahon revolyutsiyasi darhol bo'la qolsa! Revolyutsiya u yoqda tursin, Aleksandrovkadan balandlikka ko'tarilishga ham toqating yo'q sening. Hamma odamlar aravada xotirjamgina o'tirib borishadi-yu, sen bo'lsang sakrab tushib, xuddi orqangdan bo'rilar quvayotganday toqqa qarab yugurasan, xo'sh, bundan nima foyda ko'rasan? Hech narsa. Baribir tepada boshqalarni kutib o'tirasanku. Jahon revolyutsiyasiga ham bir o'zing yeta olmaysan, bilsang, boshqalarning ham tenglashib olishlarini kutasan.

Ammo bu bir zamonlardagi, uzoq o'tmishdagi gap edi. Tanaboy bu gal Aleksandrovkadagi balandlikdan qanday chiqib olganligini sezmay ham qoldi. Qariganida, demak, ko'nikib qolibdi. Aravani tez ham, sekin ham haydagani yo'q. Otni o'z holiga qo'yib berdi. Endi u doim yo'lga yolg'iz chiqardi. O'ttizinchi yillarda bu yo'llardan u bilan birga shovqin solib yurgan bir to'da yoshlarni endi qidirib topa olmaysan. Biri urushda halok bo'lgan, biri o'lgan, bitta yarimta tirik qolganlarining ham kunlari sanog'liq qolgan. Yoshlar esa mashinalarda yurishadi. U bilan birga oriq qirchang'i ot qo'shilgan aravada yurisharmidi.

Eski yo‘lda g‘ildiraklar g‘ijirlab borardi. Yo‘l uzoq, oldinda cho‘l yastanib yotardi, kanal ortida esa tog‘ etagi bo‘ylab yana anchagina yurish kerak.

U otning bo‘shashib, majolsizlanib borayotganligini allaqachon seza boshlagandi. Lekin o‘zining og‘ir xayollari bilan band bo‘lganligi uchun bunga unchalik e‘tibor bermasdi. Ot yo‘lda charchab qoladi, deb g‘am yeydimi kishi?

Undan battarlari bo‘lgan. Manzilgacha yetkaza oladi, amallab sudrab olib boradi...

O‘zining sap-sariq rangi uchun Gulsari deb nom olgan qari yo‘rg‘a oti umrida so‘nggi marta Aleksandrovka balandligiga ko‘tarilganligini va hozir ot oxirgi chaqirimlarni bosib o‘tayotganligini qayoqdan bilsin u. Otning boshi bangidevona yeganday aylanayotganligini, yer uning xira ko‘zi o‘ngida rangli halqalar singari suzib o‘tayotganligini, yer qiyshayib goh u, goh bu tomoni bilan ufqqa tegayotganini, nazarida yo‘l birdan qop-qorong‘i bo‘shliqqa tushib ketib, oldindagi tog‘lar o‘rnida qizg‘ish tuman yoki tutun suzayotganday tuyulayotganligini qayoqdan bilsin u.

Otning allaqachon zo‘riqib, kuchsizlanib qolgan yuragi zirqirab og‘rirdi, bo‘yincha-xomutda nafas olish tobora og‘irlashib borardi. Bir yonboshga sirg‘alib ketgan egar-jabduq beliga qattiq botar, chap tomonda xomut ostida allaqanday uchli narsa yelkasiga muttasil qadalib, sanchilayotganday edi. Ehtimol, bu tikanak yoki xomutning kigiz astaridan chiqib qolgan mixning uchidir. Yelkasidagi qadoq bo‘lib ketgan eski yag‘ir o‘rnida ochilgan yara chidab bo‘lmas darajada zirqirab og‘rir, achishar edi. U xuddi shudgordan ketayotganday edi, oyoqlari ham borgan sari og‘irlashardi.

Ammo shunday bo‘lsa ham qari ot so‘nggi kuchlarini to‘plab, yurib borardi, keksa Tanaboy esa ahyon-ahyonda unga «chuh-chuh»lab, jilovini tortib-tortib qo‘yar va xayol surishda davom etardi. O‘ylaydigan o‘ylari ko‘p edi uning.

G‘ildiraklar eski yo‘ldan g‘ijirlab borardi. Gulsari ilk bor oyoqqa turib, onasi – yoldor ulkan biya ortidan o‘tloq bo‘ylab qo‘rqa-pisa, yo‘rtib ketganidan buyon biron marta ham adashmagan o‘sha yo‘rg‘a qadam bilan hamon bir maromda qadam tashlab borardi.

Gulsari tug‘ma yo‘rg‘a ot edi va dong‘i chiqqani uchun umrida boshiga ko‘p yaxshi va yomon kunlar kelgandi. Ilgari aravaga qo‘shish hech kimning xayoliga ham kelmasdi, uni aravaga qo‘shish uvol edi. Lekin ot boshiga ish tushsa, suvliq bilan suv ichar, er boshiga ish tushsa, etik bilan suv kechar, deganlaricha bor.

Bularning hammasi o‘tmishdagi gaplar. Hozir yo‘rg‘a bor kuchini sarflab, o‘zining so‘nggi marrasiga ketayotgandi. U hech qachon manzilga bunchalik sekin bormagan, hech qachon unga bunchalik tez yaqinlashmagandi ham.

G‘ildiraklar eski yo‘ldan g‘ijirlab borardi.

Tuyoqlari ostidagi qattiq yerning omonatligini his etish otning so‘niq xotirasida uzoq o‘tmishdagi o‘sha yoz kunlarini, tog‘lardagi o‘sha shabnamli yumshoq o‘tloqlarni, osmonda charaqlagan va tog‘u toshni orqada qoldirib ketayotgan quyoshni to uyurboshi ayg‘ir g‘azabdan quloqlarini ding qilib olib uni quvlab orqasiga qaytarmagunicha u tentak o‘tloqlaru daryoni kesib, butalarni yorib o‘tib quyosh ortidan quvib ketgan o‘sha ajoyib va g‘aroyib damlarni g‘ira-shira jonlantirdi. O‘sha paytlardan beri oradan qancha vaqt o‘tib ketdi-ya! Yilqilar xuddi ko‘l tubida oyoqlarini osmonga qilib yurganday, uning onasi – yoldor kattakon biya bo‘lsa, go‘yo iliqqina sutli bulutga aylanganday tuyulardi. Onasi birdan mehribonlik bilan pishqiruvchi bulutga aylanib qoladigan shunday damlarni sevardi. Uning yelinlari taranglashib, lazzatli bo‘lib qolar, lablarida sut ko‘piklanardi, u bo‘lsa sutning mo‘lligi va shirinligidan entikib qolardi. U yoldor kattakon onasining qorniga tumshug‘ini qadab turishni yaxshi ko‘rardi. Naqadar lazzatli edi bu sut! Butun olam – quyosh, yer, onasi bir qultum sutga joylashganday edi. To‘yib bo‘lganidan keyin ham yana bir qultum, yana, yana emishni istardi.

Afsus, bu uzoqqa cho‘zilmadi, tezda barham topdi. Oradan ko‘p o‘tmay hamma narsa o‘zgarib ketdi. Ko‘kdagi quyosh charaqlamay, tog‘dan toshga sakramay qo‘ydi. Endi kun sharqdan chiqib g‘arbga tomon og‘ishmay boradi, yilqilar oyoqlarini osmonga qilib yurmaydigan bo‘lib qoldi, payhon qilib tashlangan sizot o‘tloq ular tuyoqlari ostida chapillaydi va qorayadi, qirg‘oqlardagi toshlar qarsillab yorilib ketadi. Yoldor kattakon biya qattiqqo‘l ona ekan, bolasi haddan ortiq bezor qilganida uning yolidan qattiq tishlab olardi. Endi sut yetishmas, o‘tlash kerak edi. Uzoq yillar cho‘zilgan hayot boshlandi, mana endi oxirlab borayotir.

Mana shu o‘tgan uzoq umri davomida abadiy yo‘qolgan o‘sha yoz yo‘rg‘a otga sira qaytib kelmadi. U egarlangan holda har xil yo‘llarni bosib o‘tdi, uni har xil chavandozlar mindi, lekin hamon yo‘llarning oxiri ko‘rinmasdi. Faqat endigina – quyosh yana o‘z o‘rnidan qo‘zg‘algan, yer esa oyoqlari ostida chayqalayotgan, ko‘zlari jimirlab, xiralasha boshlagandagina shuncha uzoq vaqtdan beri qaytmagan o‘sha yoz uning ko‘ziga ko‘rinib ketdi. Hozir uning ko‘z o‘ngida o‘sha tog‘lar, o‘sha sizot o‘tloqlar, o‘sha yilqilar, o‘sha yoldor kattakon biya miltillab, g‘ira-shira namoyon bo‘ldi. U do‘g‘adan, xomut va shotidan qutilib olib, to‘satdan uning ko‘ziga ko‘rinib ketgan o‘tmishga qadam qo‘yish uchun kuchi boricha talpinar, jon-jahdi bilan depsinardi. Lekin aldamchi xayol har gal uzoqlashib ketar, shunisi jonga azob berardi. Qulunlik paytidagidek onasi sekin kishnab uni chaqirar, yilqilar uni toylik vaqtidagiday biqinlari bilan turtib, dumlari bilan urib o‘tar, uning esa shamolga bardosh berishga kuchi yetmasdi – shamol tobora kuchayar, uni dumi bilan qamchilar, ko‘zlari va burun kataklarini qor bilan to‘ldirib, terga botib sovuqdan qaltirar, erishib bo‘lmas o‘sha olam izg‘irin quyunlari ichida unsiz ko‘milib yo‘q bo‘lib ketar edi. Mana endi tog‘lar ham, o‘tloqlar ham, daryo ham g‘oyib bo‘ldi, yilqilar qochib ketdi, faqat onasining – yoldor katta biyaning sharpasi oldinda g‘ira-shira ko‘rinib turardi. U bolasini tanho tashlab ketishni xohlamasdi. U toychoq‘ini oldiga chorlardi; toychoq bor kuchi bilan xixilab kishnab yubordi, ammo o‘z ovozi o‘zi eshitmadi. Hamma narsa birdan g‘oyib bo‘ldi, izg‘irin ham tindi. G‘ildiraklar g‘ijirlamay qo‘ydi. Xomut ostidagi yaraning achishgani ham sezilmay qoldi.

Yo'rg'a to'xtadi, gandaraklab ketdi. Ko'zi qattiq og'rirdi. Kallasi tinmay g'uvillardi.

Tanaboy jilovni aravaning oldiga tashladi, beso'naqay sakrab tushdi, uvishib qolgan oyoqlarining chigilini yozdi va qovog'ini solib otning oldiga keldi.

– Hey, harom o'lgur!– sekin so'kindi u yo'rg'aga boqib. Ot ozib ketgan uzun bo'ynini cho'zib, kattakon kallasini xomutdan osiltirib turardi. Yo'rg'aning qovurg'alari, eski-tuskilar yopilgan, ich-ichiga kirib ketgan biqinlari yuqoriga, pastga ko'tarilib tushib turardi. Qachonlardir sap-sariq, tilla rang bo'lgan ot endi ter va changdan qo'ng'ir tusga kirgan edi. Ko'kish ter tomchilari qoq suyak sag'risidan qorniga, oyoqlariga, tuyoqlariga oqib tushardi.

– Qattiq haydamovdim shekilli,— deb to'ng'illadi Tanaboy va shoshib-pishib ayilni bo'shatdi, suvlig'ini chiqardi. Suvlig'i issiq, yopishqoq so'lakka botgandi. Po'stinining yangi bilan yo'rg'aning tumshug'ini va bo'ynini artib qo'ydi. Keyin qolgan-qutgan pichanlarni yig'ish uchun aravaga sakrab chiqdi, supurib-sidirib yarim quchoq to'pladi, otning oldiga tashladi. Lekin ot pichanga qayrilib qaramadi ham, u qalt-qalt titrardi.

Tanaboy yo'rg'aga bir tutam pichan tutdi.

– Ma, ol, ye, senga nima bo'ldi-ya!

Yo'rg'aning lablari qimirladi, lekin pichandan ilintira olmadi. Tanaboy uning ko'zlariga qaradi-yu, qosh-qovog'i solinib ketdi. U otning ich-ichiga cho'kib ketgan, yarim ochiq ko'zlarida hech narsani ko'rmadi. Ular tashlandiq uyning derazalari kabi xiralashgan edi.

Tanaboy sarosimaga tushib u yoq-bu yoqqa qaradi: uzoqda tog'lar, atrof biyday cho'l, yo'lda hech kim ko'rinmasdi. Yilning bu faslida yo'lovchilar bu yerda kamdan-kam uchraydi.

Qari ot va keksa odam kimsasiz yo'lda yakka-yolg'iz turishardi.

Fevral' oyining oxirlari edi. Yalangliklardagi qorlar erib ketgandi, faqat jarliklar va qamishzor soyliklardagi qishning yashirin uyalaridagina so'nggi qor uyumlari hanuz saqlanib qolgandi. Shamol eski qorning kuchsiz hidini uchirib keltirardi, yer hali ham muzlab yotar, jonsiz edi. Qish oxirlarida toshloq dasht huvillab yotadi. Unga bir qarashdayoq Tanaboyning ichiga qaltiroq turardi.

U ko'kish cho'qqi soqolini dikkaytirib, po'stinining yog' bosgan yangi ostidan g'arb tomonga uzoq qarab qoldi. Quyosh yerning bir chekkasida, bulutlar orasida osilib turardi. Ufqdan botayotgan quyoshning nursiz, xira shafaq nuri tarala boshlagandi. Hech narsa havoning aynishidan darak bermasdi, lekin shunday bo'lsa ham kun sovuq, vahimali edi.

«Bilganimda edi, yaxshisi yo'lga chiqmagan bo'lardim,— afsuslanardi Tanaboy. — Endi esa na u yoqqa, na bu yoqqa yura olasan, tap-taqir dalaning o'rtasida qolib ketdim. Otni ham bekordan-bekorga nobud qilib qo'yaman».

Yaxshisi ertalab yo'lga chiqish kerak edi. Kunduzi yo'lda bir narsa bo'lib qolsa ham biron yo'lovchi duch kelib qolishi mumkin. U esa tushdan keyin yo'lga chiqdi. Bunday kezlarda yo'lga otlanish mumkinmi, axir?

Tanaboy orqadan yoki qarshi tomondan kelayotgan mashina ko'rinib qolarmikin, deya do'nglikka chiqib atrofga boqdi. Ammo na u, na bu tarafda hech narsa ko'rinmasdi, sharpasi ham eshitilmasdi. U orqasiga — arava tomonga qadam tashladi.

«Bekorga yo'lga chiqibman»,— deb o'yladi yana Tanaboy shoshqaloqligi uchun qayta-qayta o'zini koyib. U alam qilganidan o'zidan ham, o'g'lining uyidan tezroq jo'nab ketishga majbur etgan hamma narsadan ham achchig'lanardi. Tunab qolishi, otiga dam berishi kerak edi, albatta. U esa!..

Tanaboy jahl bilan qo'l siltadi. «Yo'q, baribir qolmasdim. Yayov bo'lsa ham ketardim,— o'zini o'zi oqlardi u.— Qaynataga shunaqa gaplarni gapirish mumkinmi axir? Har qalay, men otamanku. Seni qara-yu, butun umringni cho'ponligu yilqichilikda o'tkazgansan, qariganingda haydab chiqarisharkan, partiyaga kirib nima qilarding, emish. O'g'limgayam balli-e. Miq etmaydi-ya, ko'zini yerdan olishga qo'rqadi. Agar xotini unga otangdan kech desa, yo'q demaydi. Latta, tag'in u boshliq bo'lib ko'tarilishga urinib yotibdi. E, gapirishdan nima foyda. Odamlar boshqacha bo'lib ketgan!»

Tanaboy qizib ketdi, u ko'ylagining yoqasini yechib yubordi va otni ham, yo'lni ham, bosib kelayotgan tunni ham unutib, og'ir-og'ir nafas olib arava atrofida yura boshladi. Ming urinsa ham o'zini bosa olmadi. U yerda — o'g'lining uyida u o'zini tutib oldi, kelini bilan adi-badi qilib o'tirishni o'ziga ep ko'rmadi. Endi esa birdan qaynab-toshib ketdi, hozir bo'lganida yo'l bo'yi alam bilan o'ylab kelgan gaplarining hammasini unga to'kib solardi: «Meni partiyaga qabul qilgan sen emassan, chiqargan ham sen emassan, o'sha vaqtda nima bo'lganligini sen qayoqdan bilarding, kelinposhsha. Endi hamma narsa haqida fikr yuritish oson. Endi hamma savodli, hurmat va obro'ying joyida. Bizdan esa talab qilishardi, shunaqangi talab qilishardiki, otang uchun, onang uchun, do'sting va dushmaning uchun, o'zing uchun, qo'shningning iti uchun, olamdagi jamiki hamma narsa uchun javobgar eding. Partiyadan o'chirganlari bilan esa sening ishing bo'lmasin! Bu mening ichimdagi g'amim, kelinjon. Bu bilan ishing bo'lmasin!»

— Bu bilan ishing bo'lmasin!— ovoz chiqarib takrorlashda davom etdi u aravaning oldidan nari ketmay.— Ishing bo'lmasin!— hamon takrorlardi u. Eng alam qilgan narsa shu ediki, «ishing bo'lmasin» deyishdan bo'lak gap topolmasdi.

To bir nima qilish kerakligi, bu yerda tunab qolib bo'lmasligi esiga tushmagunicha u arava atrofida yuraverdi.

Gulsari aravaga qo‘shilganicha avvalgiday jimgina, hamma narsaga beparvo, bukchayib, oyoqlarini bir joyga to‘plab, go‘yo qotib qolganday turardi.

– Senga nima bo‘ldi?– Tanaboy otning oldiga yugurib keldi va uning cho‘zib sekin ingraganini eshitdi.– Ko‘zing uyquga ketdimi? Kasalmisan, bechora? Ahvoling chatoqmi? – U shoshib-pishib yo‘rg‘aning muzdek quloqlarini ushlab ko‘rdi, yollari tagiga qo‘lini suqdi, bo‘yni ham sovuq va nam. Ammo hammasidan ham uni yolining ilgarigiday og‘ir emasligi qo‘rqitib yubordi. «Juda qaribdi, yoli sop bo‘libdi, parday yengil. Hammamiz ham qariyapmiz, hammamiz ham o‘lib ketamiz»,– alam bilan o‘yladi u.

Nima qilishni bilmay boshi qotib o‘rnidan turdi. Agar ot bilan aravani tashlab yayov ketsa, yarim kechada uyiga, daradagi qorovulxonasiga yetib olishi mumkin. U yerdagi bazada xotini bilan turar, daryodan bir yarim kilometr yuqorida o‘rnashib olgan vodxoq qorovuliga qo‘shni edi. Tanaboy yozda pichan o‘rimiga, qishda esa cho‘ponlar pichanni talon-taroj qilib ketishmasin, muddatidan oldin isrof etib qo‘yishmasin deb, g‘aramlarga ko‘z-quloq bo‘lib turardi.

O‘tgan kuzda bir ish bilan idoraga kelgan edi, yangi brigadir – chetdan kelgan yosh agronom unga:

– Oqsoqol, birrov otxonaga o‘ting, biz u yerda sizga boshqa otni tanlab qo‘ydik. Qarirog‘u, lekin sizning ishingizga yaraydi,– dedi.

– Qaysi otni? – sergaklandi Tanaboy. – Yana biron qirchang‘inimi?

– O‘sha yerda ko‘rsatishadi sizga. Saman ot. Bilsangiz kerak, aytishlaricha, siz bir mahallar uni minib yurar ekansiz.

Tanaboy otxonaga yo‘l oldi va qo‘rada turgan yo‘rg‘ann ko‘rishi bilan yuragi achishib ketdi. «Iya, yana uchrashdik»,– dedi ichida u minilaverib, nihoyat holdan toygan qari otga qarab. «Kerakmas», deyishga yuragi bormadi. Otni yetaklab ketdi.

Uyda xotini yo‘rg‘ani zo‘rg‘a tanidi.

– Tanaboy, nahotki bu o‘sha Gulsari bo‘lsa?– hayron qoldi u.

– O‘sha, xuddi o‘sha. Nima qipti?– xotinining ko‘ziga qaramaslikka tirishib to‘ng‘illadi Tanaboy.

Yo‘rg‘a bilan bog‘liq xotiralarni eslab o‘tirishning hojati yo‘q edi ularga. Tanaboyning yoshligida qilgan gunohi bor edi. Gap o‘ziga yoqmaydigan mavzuga ko‘chib ketishidan qochib, u xotiniga dag‘al gapirdi:

- Nima qilib turibsan, yeyishga biron narsa tayyorlasangchi. Itday ochman.
- Mana hozir otga tikilib turib, qarilik nima ekanligini bildim,– javob berdi xotini.– Agar sen huv o‘sha Gulsari ekanligini aytmaganingda tanimagan bo‘lardim.
- Nimasiga hayron qolasan buning. Biz ikkimizning ahvolimiz undan yaxshiroq deb o‘ylaysanmi? Hamma narsaning ham o‘z vaqti-soati bor.
- Men ham mana shuni aytyapmanda.– U o‘ychan bosh chayqadi va oq ko‘ngillik bilan kulimsirab hazil qildi: – Ehtimol, sen yana yo‘rg‘angda tunlari daydib yurarsan? Mayli, ruxsat.
- Qayda!– u o‘ng‘aysizlanib qo‘l siltadi va xotiniga orqasi bilan o‘girilib oldi. Hazilga hazil bilan javob qaytarsa bo‘lardi, biroq u uyalganidan ombor ustiga pichan olgani chiqib ketdi. U yerda ancha vaqtgacha ivirsib yurdi. Xotini anavi ishlarni unutib yuborgan, deb o‘ylab yurardi, unutmagan ekanda.
- Mo‘ridan tutun ko‘tarilardi, xotini sovib qolgan ovqatni isitardi, u bo‘lsa to xotini eshikdan turib qichqirmaguncha ivirsib pichan bilan ovora bo‘ldi.
- Tush, bo‘lmasa ovqat yana sovib qoladi.
- Xotini o‘tgan ishni boshqa eslamadi, eslashning nima ham hojati bor edi?..
- Butun kuz va qish bo‘yi Tanaboy yo‘rg‘ani parvarish qildi, iliq kepak tert, maydalangan lavlagi bilan boqdi. Gulsarining tishlari tushib bo‘lay degandi, faqat siniqlari qolgandi.
- Otni endi oyoqqa turg‘izdim, deb o‘ylovdi, buning ahvolini qarang. Endi uni nima qilish kerak?
- Yo‘q, otni yo‘lning qoq o‘rtasida tashlab ketishga ko‘zi qiymaydi.
- Xo‘sh, Gulsari, endi shunday turaveramizmi? – Tanaboy yo‘rg‘ani qo‘li bilan itargan edi, u tebranib, oyoqlari chalishib ketdi. – Qani, to‘xtab turchi, men hozir...
- U keliniga kartoshka olib kelgan bo‘sh qopni qamchi sopi bilan aravaning tagidan ko‘tardida, undan tuguncha chiqardi. Xotini yo‘lga non yopib bergandi, esidan chiqarib yuboribdi, ovqatni o‘ylaydigan vaqt emasdi. Tanaboy nonning yarmini sindirdi, uni maydalab beshmatining etagiga soldida, otga tutdi. Gulsari qattiq nafas olib nonni hidladi, lekin uni yeya olmadi. Shunda Tanaboy unga kafti bilan yegiza boshladi. Og‘ziga bir necha bo‘lagini tiqdi, ot chaynay ketdi.
- Ye, ye, ehtimol yetib olarmiza? – Tanaboy quvonib ketdi.– Asta-sekin bir amallab,

ehtimol yetib olarmiza? U yog‘i bir gap bo‘lar, qo‘rqadigan joyi yo‘q. U yerda kampir ikkalamiz seni parvarish qilamiz, – derdi u. Uning qaltirayotgan qo‘llariga otning lablaridan so‘lagi oqib tushar, u bo‘lsa so‘lagi iliy borayotganligidan quvonardi.

Keyin u yo‘rg‘aning jilovidan ushladi.

– Qani, ketdik! Turishdan foyda yo‘q! Ketdik!– buyurdi u qat‘iy qilib.

Yo‘rg‘a joyidan qo‘zg‘aldi, arava g‘ijirladi, g‘ildiraklar yo‘l bo‘ylab taraqlab sekin yurib ketdi. Ular – chol bilan qari ot asta-sekin odimlab ketishdi.

«Holdan toyibdi, – deb o‘ylardi Tanaboy yo‘l chetidan odimlab bora turib. – Nechaga kirding, Gulsari? Yigirma, yoki undan ham ortiqdir. Ortiqroq bo‘lsa kerak...»

II

Ular birinchi marta urushdan keyin uchrashgan edilar.

Yefreytor Tanaboy Bakasov G‘arbda ham, Sharqda ham bo‘lgan, Kvantun armiyasi taslim bo‘lganidan so‘ng armiyadan qaytib kelgan edi. Hammasi bo‘lib u deyarli olti yil askarlik yo‘llaridan odimlab o‘tdi. Hech narsa qilmadi, Xudo asradi, bir marta obozda kontuziya qilindi, ikkinchi marta bomba parchasi bilan ko‘ragidan yaralandi, ikki oycha gospitalda yotdi va yana o‘z qismiga qaytdi.

Uyga qaytayotganida esa stansiyalardagi bozorchi ayollar uni chol deb atashdi. Bu ko‘proq hazil edi, albatta. Tanaboy ulardan uncha xafa ham bo‘lmasdi. U yosh emasdi, albatta, lekin qari ham emasdi. Ko‘rinishdangina go‘yo qariga o‘xshardi, urush yillari ichida qarib ketdi, mo‘yloviga oq oralay boshladi. Ammo tanasi va ruhi hali bardam edi. Bir yildan so‘ng xotini qiz ko‘rdi, keyin esa ikkinchisini tug‘di. Hozir ikkalasi ham erga chiqqan, bolalari bor. Yozda dambadam kelib turishadi. Katta qizining eri – haydovchi. Xotin, bola-chaqasini kuzovga o‘tqizadida, toqqa – cholu kampirning oldiga haydaydi. Yo‘q, cholu kampir qizlari va kuyovlaridan xafa emas, lekin o‘g‘ildan yolchimadilar. Ammo bu boshqa masala...

O‘shanda, g‘alabadan keyin yo‘lda kelayotganida chinakam hayot endi boshlanayotganday tuyulgan edi. Ko‘ngli biram shod ediki, asti qo‘yaverasiz. Katta stansiyalarda eshelonni duxovoy orkestr bilan kutib olishar va kuzatib qo‘yishar edi. Uyda xotini kutardi, o‘g‘ilchasi sakkizga qadam qo‘ygan, maktabga kirish harakatida edi. Tanaboy xuddi dunyoga qayta kelganday, xuddi shu mahalgacha bo‘lib o‘tgan hamma narsaga go‘yo hozir bo‘lmaganday g‘alati his tuyg‘u bilan qaytayotgandi. U hamma narsani unutgisi, faqat kelajak haqida o‘ylagisi kelardi. Istiqboli ham xayolida aniq-ravshan va oddiygina bo‘lib ko‘rinardi: yashash kerak, bolalarni o‘stirish, xo‘jalikni

yo'lga qo'yish, uy qurish, xullas, yashash kerak. Bunga endi boshqa hech narsa xalaqit bermasligi zarur, chunki butun o'tmish, garovga qo'yilgan, chinakam hayot nihoyat endi boshlanib kelyapti, ana shu hayotga intilyapti, azboroyi ana shu hayot uchun odamlar urushda g'alaba qozonishdi va qurbonlar berishdi.

Ammo endi ma'lum bo'lishicha, Tanaboy shoshilgan, ortiqcha shoshilgan ekan, kelajakning garovi uchun yana yillar va yillarni berish kerak edi.

Dastlab u temirchilik ustaxonasida bosqonchi bo'lib ishladi. Qachonlardir bu ishning hadisini olgan edi, sandon yonida turib ertalabdan kechgacha qulochkashlab shunday cho'kich urardiki, temirchi qizdirilgan temir parchasini bolg'a ostida ag'darib turishga zo'rg'a ulgurardi. Hozir ham barcha kulfat va tashvishlarini unuttirib yuboradigan temirchixonadagi o'sha taqa-tuq, jarang-jurunglar unga goho eshutilganday bo'ladi.

Non, kiyim-kechak yetishmasdi, ayollar sarpoychan kalish kiyib yurishardi, bolalar qand nimaligini bilishmasdi, kolxoz qarzga botgan, bankdagi hisoblar qalanib yotgan edi, u bo'lsa bolg'ani ko'tarib tushirish bilan bularning hammasini unutmogchiday bo'lardi. U bolg'ani gursillatib urar, sandon jaranglar, uchqunlar ko'k tomchilar kabi sachrar edi. «Huh-ha, huh-ha!– deb nafas olardi bolg'ani ko'tarib tushirganida. – Hamma ish o'nglanib ketadi, eng muhimi – biz g'alaba qildik, ha, g'alaba qildik!» deb o'ylardi. Bolg'a esa «g'alaba qildik, g'alaba qildiq», degandek, «duk, duk, duk!» tushardi. Faqat ugina emas, o'sha kunlari hamma xuddi nonday aziz g'alaba nafasi bilan yashar edi.

Keyin esa Tanaboy yilqichilikka o'tdi, toqqa chiqib ketdi. Choro uni shu ishga ko'ndirdi. Rahmatli Choro o'sha paytda kolxoz raisi edi, u butun urush davomida raislik qildi. Xasta yuragi tufayli uni armiyaga olishmadi. Front orqasida bo'lsa ham xiyla qarib qolgandi. Tanaboy qaytganida buni darrov payqadi.

Boshqa odam ehtimol temirchilikni tashlab yilqichi bo'lishga uni ko'ndira olmasdi. Ammo Choro uning eski do'sti edi. Ular bir vaqtlar komsomol ekanliklarida kolxozga kirishga birgalikda tashviqot qilishgan, birgalikda quloqlarni tugatishgandi. Ayniqsa u, Tanaboy o'sha paytlari g'ayrat ko'rsatgandi. U quloqlarni tugatish ro'yxatiga tushib qolganlarni ayamasdi.

Choro uning oldiga – temirchixonaga kelib uni yangi ishga o'tishga ko'ndirdi va ko'ndira olganidan u juda mamnun edi:

– Men bo'lsam sen bolg'ani qo'ldan tashlamassan, undan seni ajrata olmasman, deb qo'rqardim, – degan edi kulimsirab.

Choro kasal edi, ozib ketgan, bo'yni cho'zilib, cho'kib ketgan yanoqlarini ajin bosgan edi. Hali kun iliq bo'lsada, Chorong fufaykasi yozda ham egnidan tushmasdi.

Ular temirchixona yaqinidagi ariq bo'yida cho'qqayib o'tirib olib suhbatlashishardi.

Choroning yoshligi Tanaboyning esiga tushib ketdi. O'sha davrda u ovulda eng savodxon, ko'zga ko'ringan yigit edi. Odamlar vazminligi, yaxshi xulqi uchun uni hurmat qilishardi. Tanaboyga esa uning ko'ngilchanligi yoqmasdi. Majlislarda u ba'zan o'rnidan sakrab turardida, dushman bilan sinfiy kurashga yo'l qo'yib bo'lmaydigan bo'shanligi uchun Choroni urib yiqardi. Uning so'zlari xuddi gazetalarda yozilgan so'zlarday shiddatli edi. Ovoz chiqarib gazeta o'qiganlarida nimaiki eshitgan bo'lsa, hammasini yodaki takrorlardi. Ba'zan o'zining so'zlaridan o'zi dahshatga tushib ketardi. Lekin juda zo'r chiqardi.

– Bilsang, seshanba kuni men tog'da edim,– dedi Choro. – Chollar, hamma soldatlar ham qaytib kelishdimi, deb so'rashdi. Ha, tirik qolganlarning hammasi, dedim. «Qachon ish boshlashmoqchi!» Ishni boshlashgan, deb javob qildim, biri dalada, biri qurilishda, boshqalari yana boshqa yerlarda. «Buni biz ham bilamiz. Yilqilarga kim qarashi kerak? Bizning o'lishimizni kutishmoqchimi, bir oyog'imiz go'rdaku». Juda uyalib ketdim. Tushunyapsanmi muddaolarini? Biz bu chollarni urush yillari tog'larga yilqichilikka yuborgandik. Shundan beri ular o'sha yoqda. Senga aytib o'tirishimning hojati yo'q, chollarning ishi emas bu. Doim egardasan, na kunduzi, na kechasi halovat yo'q. Qish kechalarini aytmay-sanmi!

Darveshboy esingdami, egarda muzlab qotib qoldi. Ular axir otlarni yurishga, minishga ham o'rgatishardi – armiyaga kerak edi bu otlar. Yetmish yoshingda sen tog'u dashtlarda sarson bo'lishni tatib ko'rchi. Ko'radiganingni ko'rasan. Shuncha chidab berganlari uchun ham rahmat ularga. Frontchilar bo'lsa mana qaytishdiyu, burunlarini jiyirishyapti, «chet el madaniyati»ni ko'rishgandirda, endi yilqichilikni yoqtirmay qolishibdi. Tog'larda sarson-sargardon bo'lib nima qilaman emish. Ahvol mana shunday. Shuning uchun sen yordam ber, Tanaboy. Sen borsang, boshqalarni ham majbur qilamiz. — Xo'p, yaxshi, Choro, xotinim bilan gaplashib ko'ray, – javob berdi Tanaboy. O'zi esa: «Qanaqa kunlarni boshimizdan o'tkazdik, sen bo'lsang, Choro, hali ilgarigideysan. Ko'ngilchanliging tufayli adoyi-tamom bo'lasan. Ehtimol, bu yaxshi hamdir, urushda nimalarni ko'rmadik axir, hammamiz ham ko'ngilchanroq bo'lsak yaxshi bo'lardi. Ehtimol, hayotdagi eng keragi mana shudir?» deb o'yladi.

Ular gapni bir joyga qo'yib ajralishdi, Tanaboy o'zining ustaxonasi tomon yo'l oldi. Lekin Choro birdan uni chaqirib qoldi:

– Tanaboy, to'xta! – u otda uning oldiga keldi va egar qoshiga engashib uning yuziga tikildi:– Sen xafa bo'lmadingmi? – so'radi u sekingina. – Bilasanmi, hech vaqt topa olmayapmanda. Ilgarigi paytlardagiday dilkashlik qilgim keladi. Necha yil ko'rishmadik. Urush tamom bo'lsa yengilroq bo'lar, deb o'ylagandim, tashvish kamaymayapti. Ba'zan har xil fikrlar boshingga kelib mijja qoqmay chiqasan. Qanday qilib xo'jalikni yuksaltirish, xalqni to'ydirish va hamma rejalarni bajarish mumkin. Odamlar ham avvalgi odamlar emas, yaxshiroq yashashni xohlashadi...

Ammo dilkashlik qilib suhbatlashib o'tirish ularga nasib bo'lmadi, xoli o'tirishga vaqt

ham topisha olmadi. Vaqt esa o'tib borardi, keyinchalik endi kech bo'lib qolgandi...

Tanaboy xuddi o'sha kezlarda toqqa yilqichi bo'lib borganida kekxa To'rg'ayning yilqilari orasida bir yarim yashar saman toyni birinchi marta ko'rgandi.

– Merosga nima qoldiryapsan, oqsoqol? Yilqilaring juda zo'r emasku, a? – otlarni sanaganlaridan va qo'tondan haydab chiqarganlaridan so'ng kekxa yilqichini uzib oldi Tanaboy.

To'rg'ay ajin bosgan yuzida bironta ham tuki bo'lmagan qotmagina, o'smirlarday past bo'yli chol edi. Qo'y terisidan tikilgan kattakon paxmoq telpagi boshida xuddi qo'ziqorinday turardi. Bunday chollar odatda epchil, tili achchiq va baqiroq bo'ladi.

Lekin To'rg'ayning jahli chiqmadi.

– Bori shu, anchayin yilqilarda, – pinagini buzmay javob berdi u. – Maqtanadigan joyi yo'q, boqib ko'rsang bilasan.

– Ota, men shunchaki aytdim qo'ydim-da, – dedi Tanaboy, murosasozlik bilan.

– Bittasi bor! – To'rg'ay ko'ziga tushib ketgan telpagini ko'tarib qo'ydidagi, uzangida turib, qamchi sopi bilan ko'rsatdi. – O'ng tomonda o'tlab yurgan huv anavi saman toy. Zo'r ot bo'ladi.

– Qaysi biri, huv anavi koptokday yum-yumalog'imi? Ko'rinishdan uvoqqinaku, beli ham kalta.

– Kechikib tug'ilgan. Quvvatga kirsagi zo'r bo'ladi.

– Nima fazilati bor? Nimasi yaxshi?

– Tug'ma yo'rg'a.

– Xo'sh, nima qipti?

– Bundaylarni kam uchratganman. Ilgarigi zamonlarda u bebaho ot hisoblanardi. Bunday ot uchun poyga-uloqlarda jonlarini tikishardi.

– Qani ko'raylikchi! – deb qo'ydi Tanaboy.

Ular otlariga qamchi bosib, yilqilarni chekkalab borishdida, saman toychoqni bir chetga chiqarishdi va oldilariga solib haydab ketishdi. Toyning bir chopgisi kelib turuvdi. Peshonasidagi yolini silkitib pishqirdida, o'rnidan qo'zg'alib, prujinali o'yinchoq otday bir maromda shitob bilan yo'rg'alab ketdi. Keyin, yilqilarga qo'shilish uchun katta yarim

doira yasab aylanib chiqdi. Uning chopishiga maftun bo'lgan Tanaboy qichqirib yubordi:

– Xo‘-o‘-o‘, qadam tashlashini qara! Qara!

– Sen nima deb o‘ylovding! – g‘urur bilan javob qildi keksa yilqichi.

Ular yo‘rg‘aning ketidan tez yo‘rttirib borishardi va poygadagi kichkina bolalarday qichqirishardi. Ularning ovozlari go‘yo toychoqni savalayotganday bo‘lar, u o‘zini deyarli zo‘riqtirmay, qadamini tobora tezlashtirib, lo‘killamasdan bir tekis yo‘rg‘alab borardi.

Ularga otlarini choptirishga to‘g‘ri keldi, anavi bo‘lsa hamon avvalgiday yo‘rg‘alab borardi.

– Ko‘ryapsanmi, Tanaboy! – telpagini silkitib qichqirardi To‘rg‘ay otda chopib borayotib: – Ziyrakligini qara-ya, ovozingga qarab qadam tashlaydi-ya! Hayt, hayt, hayt-e!

Saman toychoq nihoyat yilqilarga kelib qo‘shilganida To‘rg‘ay bilan Tanaboy uni tinch qo‘yishdi. Lekin otlarini sovutayotganda ham anchagacha hayajonlarini bosisholmadi.

– Rahmat-e, To‘rg‘ay aka, yaxshi ot yetishtiribsiz. Ko‘nglim ancha ko‘tarildi.

– Yaxshi ot, – qo‘shildi unga chol. – Ammo ehtiyot bo‘l, – ensasini qashib birdan qovog‘ini solib oldi u. – Ko‘ziktirib qo‘yma. Mahmadonalik qilib, eldan burun gapirib yurma. Suqsur qizlardek yaxshi yo‘rg‘a otning ham xushtori ko‘p bo‘ladi. Qiz taqdiri shundayki, yaxshi odamga tushsa, ochilib ketadi, ko‘z ko‘rib quvonadi, biron ahmoqning qo‘liga tushsa, qizni ko‘rib xafa bo‘lib ketasan. Hech yordam ham bera olmaysan. Yaxshi ot ham xuddi shunday. Nobud qilib qo‘yish hech gapmas. Poygada qoqilib yiqiladi.

– Tashvishlanma, oqsoqol, axir mening ham bunaqa ishlardan xabarim bor, kichkina bola emasman.

– Ha, balli. Men shunchaki gapirdim qo‘ydim-da. Uning oti Gulsari. Esingda tut.

– Gulsari?

– Ha. Bultur yozda nevaram mehmon bo‘lib kelgandi. Bu otni o‘sha qo‘ygan. Sevil qolgandi. O‘sha vaqtda u qulun edi. Esdan chiqarma: «Gulsari».

To‘rg‘ay ezma chol ekan. Tun bo‘yi nasihatgo‘ylik qildi, Tanaboy uni sabr-toqat bilan tingladi.

U To‘rg‘ay bilan xotinini manzildan yetti chaqirim narigacha kuzatib qo‘ydi. Unga bo‘sh

o'tov qoldi, endi oilasi bilan birga ko'chib kirishi lozim edi. Boshqa o'tovga uning yordamchisi o'rinishi kerak edi. Ammo hali yordamchi topishmagandi. Hozircha uning bir o'zi edi. Xayrlashayotganida To'rg'ay yana:

– Saman toyga hozircha tegmay tur,– dedi. – Hech kimga ishonib topshirma ham. Bahorda o'zing minishga o'rgat. Ha, ehtiyot bo'l. Egarlab minib olgandan keyin qattiq haydama. Tizginini hadeb tortaversang yo'rg'a qadamidan ayniydi, otni buzib qo'lasan. Tag'in qara, birinchi kunlari issiqlab turib ko'p suv ichib qo'ymasin. Oyoqlariga suv tushadi, oqbosh yarasi paydo bo'la boshlaydi. Agar o'lmasam, minishga o'rgatganingdan keyin ko'rsatarsan.

To'rg'ay unga yilqilarni, o'tovni, tog'-toshlarni qoldirib, ko'ch-ko'ronlarini tuyaga ortdiyu, kampiri bilan jo'nab ketdi...

Gulsari o'zi haqida qancha gap-so'zlar bo'lganini, yana qancha so'zlar aytilishini va bularning oqibati nima bo'lishini bilsa edi!..

U yilqilar podasida avvalgiday erkin yurardi. Chor atrofda hech narsa o'zgarmagan, o'sha tog'lar, o'sha maysalar va o'sha daryolar. Faqat chol o'rniga Kulrang shinel' va soldatcha quloqchin kiyib olgan boshqa xo'jayin ularni qo'riqlay boshladi. Yangi yilqichining ovozi xirqiroq, lekin baland va kuchli edi. Yilqilar ko'p o'tmay unga o'rganib qolishdi. Mayli, atrofda aylanib yuraversin.

Keyin esa qor yog'di. U dam-badam yog'ar va erinmay uzoq yotardi. Otlar o't-o'lan topish uchun tuyoqlari bilan qor titkilashardi. Xo'jayinning yuzlari qorayib, qo'llari shamoldan tarashaday qotib ketdi. Endi u kigiz etik kiyib, katta po'stinga o'ralib yurardi. Gulsarining junlari juda o'sib ketgandi, shunday bo'lsa ham u sovqotar, ayniqsa tunlari qattiq sovuq yerd. Ayoqli tunlari yilqilar bir yerga zich bo'lib to'planishardida, to quyosh chiqquncha ustlariga qirov tushib, shu ko'yda turishardi. Xo'jayin shu yerdan nari ketmay yurar, qo'lqop kiygan qo'llarini bir-biriga urar, yuzini ishqalar edi. Ba'zan ko'rinmay qolar va yana paydo bo'lardi. Uning ketmagani yaxshi edi. Qichqirsa yoki sovuqda tomoq qirsa yilqilar boshlarini dik etib ko'tarishar, quloqlarini ding qilishar, ammo xo'jayinlari yonlarida ekanligiga darrov ishonch hosil qilishib, tungi shamolning g'uvillashi, hushtagi ostida mizg'iy boshlashardi. O'sha qishdan buyon Gulsari Tanaboyning ovozini bir umrga eslab qoldi.

Bir kuni tunda tog'da bo'ron boshlanib, quruq qor yog'ib berdi. Qor yolining ich ichiga kirar, dumini og'irlashtirar, ko'zlarini ochirmas edi. Yilqilar bezovta bo'lib qoldi. Otlar bir-biriga tiqilishar, qaltirashar, qari biyalar qulunlarni uyurning o'rtasiga haydab, besaranjom bo'lishib pishqirishardi. Ular Gulsarini eng chekkaga siqib chiqarishdi, u to'daning orasiga hech kira olmasdi. Tepkib boshqalarni sura boshladi, butunlay chekkaga chiqib qoldi, shunda uyur ayg'iri rosa ta'zirini berdi. U ko'pdan beri atrofni aylanib yurarkan, kuchli oyoqlari bilan qorni bosib-yanchib, yilqilarni bir joyga yig'ayotgan edi. Ba'zan u boshini egib va quloqlarini chimirib qayoqqadir bir chekkaga

tashlanar, qorong'ulikda ko'rinmay ketar, uning faqat pishqirishi eshitar va g'azab bilan yana otlarning orasiga chopib qaytib kelar edi. Bir chekkaga chiqib ketgan Gulsarini payqab qolib, uni ko'kragi bilan urdi, orqasi bilan o'girilib keyingi tuyoqlari bilap uning biqiniga shunchalik qattiq tepdiki, Gulsari og'riqdan o'lar holatga keldi. Uning ichida nimadir guvillab ketdi, tepki yeb qichqirib yubordi va arang oyoqda turib qoldi. U o'zboshimchalik qilishga endi urinmadi. Biqini zirqirab og'rirkan, zolim ayg'irdan achchig'lanib uyurning bir chekkasida qimir etmay turdi. Otlar tinchib qolishdi, shunda u allaqanday cho'ziq uvlashni eshitdi. U hech qachon bo'rining uvlashini eshitmagandi, bir on tomir urishi to'xtab, badani muzlab ketganligini sezdi. Yilqilar cho'chib tushishdi, quloqlari ding bo'ldi. Hammasi jim bo'lib qoldi. Ammo bu sukunat vahimali edi. Hamon shuvillab yog'ayotgan qor Gulsarining ko'tarilgan tumshug'iga tushib yopishib qoldi. Xo'jayin qayerda qoldi? Shu daqiqada u judayam kerak edi, loaqal ovozi eshitsa, po'stinining dudli hidini hidlasa! U bo'lsa yo'q. Gulsari bir chekkaga ko'z qirini tashladi va qo'rquvdan qotib qoldi. Yon tomonda qorda sudralib qanaqadir ko'lanka lip etib o'tganday bo'ldi. Gulsari birdan o'zini orqaga tashladi va shu zahotiyoq yilqilar hurkib joyidan qo'zg'aldi. Es-hushini yo'qotgan otlar qattiq kishnab baravariga zulmat og'ushiga otilishdi. Endi ularni to'xtata oladigan hech qanday kuch yo'q edi. Otlar tog' o'pirilganda qoyadan uzilib tushgan toshlar kabi bir-birlarini itarib, kuchlarining boricha olg'a tomon talpinishardi. Gulsari hech narsani tushunmay terlab-pishib jon-jahdi bilan chopib borardi. Shunda birdan o'q ovozi eshitildi, keyin yana gumburladi. Otlar chopib ketayotib egalarining darg'azab qichqirig'ini eshitdi. Qichqiriq qayerdandir, yon tomondan eshitildi va keyin to'xtamay otlarning yo'lini kesib o'ta boshladi, so'ng old tomondan eshitildi. Ular endi bu to'xtozsiz eshitilayotgan ovozga yetib oldilar, bu ovoz ularni o'z ortidan yetaklab borardi. Xo'jayin ular bilan birga edi. U har lahzada jarlik yoki daraga yiqilib tushish xavfi ostida oldinda chopib borardi. U endi bo'g'iq ozoz bilan qichqirardi, keyin xirillay boshlady, ammo ovozi tinmadi:

Hayt, hayt, hayt-a-ayt!» Otlar ta'qib qilayotgan dahshatdan qutulish uchun uning izidan chopishardi.

Tongga yaqin Tanaboy yilqilarni eski joyiga haydab keldi. Faqat shu yerdagina otlar to'xtashdi. Yilqilar ustidan quyuq tuman kabi bug' ko'tarilardi, otlarning biqinlari ko'tarilib-tushib turar, boshlaridan kechirgan dahshatdan hamon qaltirashardi. Ular qor yeyishardi. Tanaboy ham qor yerdi. U tizzalab o'tirib olib, og'ziga siqimlab qor tiqardi. Keyin u yuzini kaftlari orasiga olib, qimir etmay uzoq o'tirdi. Osmondan esa hamon qor yeg'ib turardi. U otlarning issiq sag'risida darrov erib ketib, loyqa, sarg'ish tomchilarga aylanib pastga oqib tushardi.

* * *

Kalin qorlar erib ketdi, o'tlar ko'karib qoldi. Gulsari tez etga kirdi. Yilqilar tullab, terilari yiltillab qoldi. Qish va yem-xashak tanqisligi go'yo sira bo'lmaganday. U otlarning esidan chiqib ketgan, ammo odamning xotirida qolgan. U sovuqni, bo'ronli tunlarni eslaydi, egar ustida qotib o'tirgan paytlarini, muzlab qolgan qo'l va oyoqlarini gulxan

yonida isitib, yig'lab yubormaslik uchun lablarini tishlagan vaqtlarini eslaydi. Bahorda yerni yupqa muz bilan qoplab olgan «yut»ni eslaydi, o'shanda uyurdagi eng kuchsiz yilqilar halok bo'lganligini, tog'» lardan tushib, kolxoz idorasida ko'zini yerdan uzmay otlarning o'lganligi haqidagi aktga imzo chekkanligini va birdan g'azabga qelib, rais stoliga musht urib baqirganligini eslaydi:

– Sen menga bunaqa qarama! Men senga fashist emasman! Yilqilar uchun otxona qani, yem-xashak qani, suli qani, tuz qani? Buyuqda qolib ketganmiz! Axir xo'jalikni shunday olib borish kerak deyilganmi? Qaragin, qanaqa yirtiq-yamoq kiyimda yuribmiz! O'tovlarimizni ko'r, qanday yashayotganligimizni ko'r! To'yib non yemaymiz. Urush vaqtida ham bundan yuz marta yaxshi yashardik. Sen bo'lsang menga xuddi bu otlarni men bo'g'ib o'ldirganday o'qrayib qaraysan!

Raisning mum tishlab qolgani, uning rangi bo'zarib ketgani hali ham esida. O'z so'zlaridan uyalib ketganini va uzr so'ray boshlaganini eslaydi u.

– Sen... kechir meni, qizishib ketdim, - duduqlanib zo'rg'a tilga kirgandi u.

– Sen meni kechirishing kerak,– dedi unga Choro.

Rais omborchi ayolni chaqirib:

– Unga besh kilo un ber,– deganda Tanaboy beshbattar qizarib ketgandi.

– Yaslini nima qilamiz?

– Qanaqa yasli? Doim sen hamma narsani chalkashtirib yurasan! Ber! – keskin buyurdi Choro.

Tanaboy yaqinda sut sog'ila boshlanadi, qimiz bo'ladi, deb un olishdan bosh tortmoqchi edi-yu, lekin raisga nazar tashlab va uning jon achchig'ida yolg'on gapirganini anglab indamay qo'ya qolishga majbur bo'ldi. Keyinchalik, u shu undan qilingan ugra oshdan icharkan, har gal og'zini kuydirib olardi. Qoshiqni tashlab:

– Bu nimasi, og'zimni kuydirmoqchimisan?– derdi.

– Sovutib ich, kichkina emassan-ku,– bamaylixotir javob berardi xotini.

Unutmagandi, hech narsani unutmagandi u.

Mana, may oyi yetib keldi. Yosh ayg'irlar kishnashar, bir-birlari bilan urishib, begona uyurlardan yosh biyalarni haydab olib ketishardi. Yilqichilar urishqoq otlarni quvib yuborish uchun kuyib-pishib chopishar, bir-birlari bilan so'kinishar, ba'zan o'zlari ham yoqalashib ketishar, qamchi ko'tarishar edi. Gulsarining bular bilan ishi yo'q edi. Bir

yoqdan yomg'ir yog'ib, bir yoqdan oftob chiqar, tuyoqlar ostidan o't unar edi. O'tloqlar ko'm-ko'k, ularning ustidagi tizma tog'larda oppoq-oppoq qorlar yarqirab turardi. O'sha bahorda saman yo'rg'a yoshlikning ajoyib davrini surardi. Bir yarim yasharli kalta dum, serjun toychoqdan kelishgan, baquvvat ayg'irga aylanib borayotgandi. Uning bo'yi o'sdi, tanasi yumshoq tarhlarini yo'qotib, uch burchak shakliga kira boshlagandi – ko'kragi keng, orqasi ingichka edi. Kallasi ham yo'rg'a otlarnikidek ozg'in, peshonasi do'ng, ko'zlarining oralig'i keng, lablari yig'iq va tarang edi. Ammo uning chopishdan boshqa ishi yo'q, shu sababdan u xo'jayiniga ko'p tashvish orttirgan edi. O'z tengdoshlarini orqasidan ergashtirib, bularning orasida uchar yulduzday chopib yurardi. Qanaqadir bitmas-tuganmas kuch uni tog'larga, yon bag'irlardan pastliklarga, toshli qirg'oq, tik so'qmoqlar bo'ylab, soyliklarga haydardi. Hatto tun yarmida, yulduzlar ostida uyquga ketganida ham oyoqlari ostidagi zaminining qochib ketayotganligi, yoli va quloqlarida shamolning hushtak chalayotganligi, tuyoqlari taqillayotganligi tushiga kirardi.

O'ziga bevosita aloqador bo'lmagan hamma narsaga qanday qarasa, xo'jayiniga ham xuddi shunday qarardi. Uni sevmasdi ham, unga hech qanday adovati, g'arazi ham yo'q edi, chunki unga xalaqit bermasdi. Faqat uzoqqa chopib ketishganida ularni quvib so'kinardi. Ba'zan xo'jayini saman yo'rg'aning sag'risiga ukruk – sirtmoq bilan bir-ikki urib qolishga ulgurardi. Bunday vaqtda Gulsarining butun tanasi titrab ketar, ammo kaltakdan ko'ra ko'proq zarbning to'satdan kelib tushganligidan cho'chib ketardi, shunda qadamini yana ham tezashtirardi. U yilqilar yoniga qaytayotib qanchalik tez chopsa, ukrukni ko'ndalang tutib izma-iz quvib kelayotgan xo'jayiniga shunchalik ko'p yoqardi. Yo'rg'a o'z ortidan ruhlantiruvchi qichqiriqlarni, xo'jayini egar ustida o'lan ayta boshlaganini eshitar, bunday damlarda u egasini sevar, qo'shiq ostida chopishni yaxshi ko'rar edi. Borib-borib bu qo'shiqlar qulog'ida qoldi – ularning orasida har xili: quvnog'i va g'amgini ham, uzuni va qisqasi ham, so'zlisi va so'zsizi ham bor edi. U yana xo'jayining yilqilarni tuz bilan boqishini ham yaxshi ko'rardi. Qoziqlarga o'rnatilgan uzun taxta oxurga egasi yalama tuz parchalarini tashlardi. Butun yilqilar yopirilib kelardi, ana rohat, ana maza. Uni qo'lga tushirgan ham shu tuz bo'ldi.

Bir kuni xo'jayin bo'sh chelakni taqillatib chalib, otlarni «po', po', po'!» deb chorlay boshladi. Otlar chopib kelishdi. Gulsari boshqalarning o'rtasida turib tuz yalardi va xo'jayini sherigi bilan birga qo'llarida sirtmoq bilan yilqilarni aylana boshlaganida sira ham bezovtalanmadi. Buning unga dahli yo'q edi. Ukruk bilan miniladigan otlarni, sog'iladigan biyalarni va boshqa yilqilarni tutishardi, lekin uni tutishmasdi. U erkin edi. Birdan qil sirtmoq uning boshidan sirg'alib tushib, bo'ynida osilib qoldi. Gulsari nima gapligini tushunmas, sirtmoqdan u qo'rqmas, shuning uchun tuz yalashda davom etardi. Boshqa otlar bo'yinlariga ukruk tashlanganida o'zlarini har yoqqa tashlardilar, oyoqlarini ko'tarib sapchirdilar, Gulsari bo'lsa qimir etmadi. Lekin uning daryoga chopib borib suv ichgisi kelib ketdi. Bo'ynidagi sirtmoq esa tortilib uni to'xtatib qo'ydi. Bunaqasi sira bo'lmagandi. Gulsari sapchib o'zini orqaga tashladi, ko'zlari ola-kula bo'lib xirillay boshladi, so'ng shiddat bilan old oyoqlarini osmonga tik ko'tardi. Atrofdagi otlar birpasda tumtaraqay qochib ketishdi, shunda u o'zini qil arqonda ushlab turgan odamlar o'rtasida ko'rdi. Egasi oldinda, uning orqasida esa ikkinchi yilqichi turardi, yaqindan beri

bu yerda paydo bo‘lib qolgan va yilqilar tevaragida tinmay ot choptirib, uning joniga tekkan yilqichilarning bolalari ularni o‘rab olishgandi.

Yo‘rg‘a otni dahshat bosdi. U tag‘in bir sapchib oyoqlarini baland ko‘tardi, so‘ng yana osmonga sapchidi, ko‘zi o‘ngida quyosh olovli doiralarga bo‘linib xiralashib ketdi, tog‘lar, yer, odamlar qulab, chalqanchasiga yiqilib tusharkan, ko‘z oldini bir lahza qopqora, vahimali bo‘shliq qopladi, u bu bo‘shliqni oldingi oyoqlari bilan tepkilab turardi.

Ammo u qancha tepinmasin, sirtmoq bo‘ynini borgan sari qattiqroq siqib borardi, yo‘rg‘a samanning nafasi bo‘g‘ilib, o‘zini odamlardan chetga olish o‘rniga ularga tashlandi. Odamlar o‘zlarini olib qochishdi, sirtmoq bir daqiqa bo‘shashdi va ot chopib ularni sudrab ketdi. Ayollar qichqirib, bolalarini o‘tovlarga hayday boshlashdi. Lekin yilqichilar o‘rinlaridan turib olishga ulgurishdi va sirtmoq yana Gulsarining bo‘ynidan siqa boshladi. Bu gal u shu qadar qattiq siqdiki, nafas olishning iloji bo‘lmay qoldi. Shunda u boshi aylanib, nafasi bo‘g‘ilib to‘xtadi.

Arqonni qo‘ldan chiqarmay, xo‘jayin yon tomondan yaqinlashib kelaverdi. Gulsari uni bir ko‘zi bilan ko‘rib turardi. Xo‘jayin tilka-pora bo‘lib ketgan kiyimda, yuzlari shilingan holda unga yaqinlashardi Ammo egasining ko‘zlarida g‘azab uchquni ko‘rinmasdi. U og‘ir nafas olar va yorilib ketgan lablarini chapillatib sekin, deyarli shivirlab gapirardi:

– Tek, tek, Gulsari, qo‘rqma, to‘xta, to‘xta!

Uning ortidan arqonni bo‘shatmay ehtiyotkorlik bilan yordamchisi yaqinlashib kela boshladi. Xo‘jayin nihoyat qo‘lini cho‘zib saman otga yetkazdi, uning boshini siypadi, o‘girilmay turib yordamchisiga:

– Yuganni ber, – dedi. U yuganni uzatdi.

– Tek tur, Gulsari, tek tur, jonivor, – der edi u. U yo‘rg‘a otning ko‘zlarini kafti bilan berkitib turib boshiga yugan soldi.

Endi uni jilovlash va egarlash kerak edi. Kallasiga yugan tashlanganida Gulsari xirillab, qochishga urinib ko‘rdi. Lekin egasi uning yuqori labidan ushlab qolishga ulgurdi.

– Burov sol! – qichqirdi yordamchisiga. U chopib kelib otning labiga chilvir bilan burov soldi va g‘altakni aylantirganday tayoq bilan aylantira boshladi.

Yo‘rg‘a saman og‘riq azobidan orqa oyoqlariga o‘tirib qoldi va ortiq qarshilik ko‘rsatmadi. Sovuq temir suvliq tishlariga taqillab tegdi va og‘zining burchlariga botib ketdi. Uning ustiga nimanidir tashlashdi, beliga qayish solib shunday tortishdiki, ko‘kragi qisilib, tebranib ketdi. Bular ham ko‘ziga ko‘rinmadi, endi lab-lunjidagi dahshatli og‘riqnigina sezardi, xolos. Ko‘zlari kosasidan chiqib ketayozgandi. Na qimirlab, na nafas olib bo‘lardi. U hatto egasi qachon va qanday qilib ustiga minib olganini ham

sezmay qoldi, og‘zidan burovni olishgandagina o‘ziga keldi.

Hamma yog‘idan qayish bilan tortilgan va og‘irlashgan ot hech narsani tushuna olmay bir-ikki daqiqa turib qoldi, keyin yelkasi osha ko‘z qirini tashlab, birdan ustida odam borligini ko‘rdi. Cho‘chiganidan o‘zini bir chekkaga otdi, lekin suvliq og‘zini yirtar, odamning oyoqlari esa biqinlariga qattiq botib turar edi. Saman ot oldingi oyoqlarini tikka ko‘tardi, g‘azabnok va jon achchig‘i bilan kishnadi, shataloq otib u yoqdan bu yeqqa yugurib-eldi va o‘zini bosib turgan hamma yukni ustidan uloqtirib tashlash uchun kuch to‘plab bir tomonga tashlandi, biroq ikkinchi uchini boshqa bir otliq odam mahkam ushlab turgan arqon uni qo‘yib yubormasdi. Shunda u doira yasab chopa boshladi, u doiradan chiqib, qochib ketish payida bo‘lardi. Biroq doiradan chiqib ketib bo‘lmas, tinmay chopar edi. Odamlarga xuddi mana shunisi kerak edi. Egasi uni qamchi bilan urib turar, etik poshnasi bilan niqtardi. Shunday bo‘lsa ham saman ot uni ikki marta ustidan uloqtirib tashladi. Ammo egasi o‘rnidan turar va yana egarga minardi.

Bu holat shu yo‘sinda uzoq, juda uzoq davom etdi. Boshi aylanardi, atrofdagi yer, o‘tovlar aylanardi, uzoqlarga tarqalib ketgan otlar, tog‘lar, osmondagi bulutlar aylanardi. Keyin u charchadi va qadamlab yurib ketdi. Juda chanqadi.

Ammo unga suv berishmasdi. Kechqurun ustidan egarini olmay, faqat ayilini salgina bo‘shatib, otqoziqqa qantarib qo‘yishdi. Jilovini egarning qoshiga qattiq o‘rab bog‘lab qo‘yilganidan boshini tik tutishga to‘g‘ri kelar va natidada yerga yota olmas edi. Uzangilar ko‘tarilib egar qoshiga ilib qo‘yilgandi. U tun bo‘yi shu taxlitda turib chiqdi. U o‘z boshidan kechirgan bu g‘aroyib narsalarning hammasidan dovdirab, esankirab tikka turardi. Og‘zidagi suvliq hamon unga xalaqit berar, u salgina qimirlasa ham og‘zini og‘ritar, temirning mazasi ham yoqimsiz edi. Og‘zining shishgan burchaklarini suvliq shilib yuborgandi. Qornidagi qayish qiyib yuborgan joylari achishardi. Egar tagidan qo‘yilgan namat terlik ham belini og‘ritardi. Juda-juda suv ichgisi kelardi. U daryoning shovillashini eshitar va bundan chanqog‘i yanada kuchayardi. U yoqda – daryoning narigi betida har vaqtdagiday yilqilar o‘tlab yurishardi. Ko‘p tuyoqlarning taqir-tuquri, otlarning kishnashi va tungi yilqichilarning qichqirig‘i eshitalardi. O‘tovlar oldidagi odamlar gulxanlar yonida o‘tirib dam olishar, bolalar itlarni mayna qilib vovillashardi. U bo‘lsa o‘z joyida turar, hech kimning u bilan ishi ham yo‘q edi.

So‘ng, oy ko‘tarildi. Tog‘lar zulmat quchog‘idan chiqib, oyning sarg‘ish nuri ostida sekin tebrana boshladi. Yulduzlar tobora yerga yaqinlashib, yorqinroq porlardi. U bir joyga mahkam bog‘langanicha qimir etmay turar, uni kimdir izlardi. U o‘zi bilan birga o‘sgan va o‘zidan hech qachon ajralmaydigan jiyron baytalning kishnashini eshitardi. Baytalchaning peshonasida oq yulduz qashqasi bor edi. U saman toycha bilan chopib yurishni yaxshi ko‘rardi. Ayg‘irlar uning ortidan quvib yura boshlagandi, u tutqich bermas, yo‘rg‘a toy bilan birga ulardan uzoqqa qochib ketardi. Jiyron baytalcha ham, saman toy ham hali yoshiga yetmagan edi.

Mana, u qaydadir juda yaqin joyda kishnadi. Ha, bu o‘sha biya edi, uning ovozi u aniq

tanidi. U javob qaytarmoqchi bo‘ldi-yu, ammo shilinib, shishib ketgan og‘zini ochgani qo‘rqardi. Juda ham og‘rirdi.

Nihoyat baytalcha uni izlab topdi. Oydinda peshonasidagi oq yulduzchani yaraqlatib yengilgina chopib keldi. Dumi va oyoqlari ho‘l edi. U daryoni kechib o‘tib, o‘zi bilan birga suvning sovuq nafasini keltirgandi. Tumshug‘ini tirab, yumshoq iliq lablarini tegizib, uni iskay boshladi. Biya erkalanib pishqirar, uni o‘zi bilan birga ketishga chorlar, u bo‘lsa joyidan qo‘zg‘ala olmasdi. So‘ng biyacha uning bo‘yniga kallasini qo‘ydi-da, tishlari bilan yollari orasini qashiy boshladi. Saman toy ham uning bo‘yniga kallasini qo‘yishi va yag‘rinini qashishi kerak edi. Ammo uning mehribonligiga mehribonlik bilan javob qaytara olmasdi, hatto qimir etishga holi kelmas, u chanqagandi. Baytalcha qochib ketganida to uning soyasi daryo ortidagi tun qorong‘uligiga singib ketguncha orqasidan qarab qoldi. Keldi-yu ketdi. Uning ko‘zlaridan tirqirab yosh chiqdi. Yirik-yirik yosh tomchilari tumshug‘idan oqib, oyoqlari ostiga sekingina dumalab tushardi. Saman yo‘rg‘a umrida birinchi marta yig‘layotgandi.

Erta tongda xo‘jayin keldi. U atrofdagi ko‘m-ko‘k tog‘larga qaradi, kulimsirab bir kerishib oldi, suyaklari sirqirab og‘riganidan ingrab qo‘ydi.

– Oh, Gulsari, kecha mening rosa adabimni berding-da. Nima qildi? Sovqotdingmi? Voy seni qara-yu. Ha, durust, durust.

U yo‘rg‘a toyning bo‘ynini silab-siypadi va unga qandaydir iliq hazilomuz so‘zlarni gapira boshladi. Odam nimalarni gapirayotganini Gulsari qayoqdan bilsin? Tanaboy bo‘lsa bunday derdi:

– Ha, mayli, xafa bo‘lma, birodar. Umr bo‘yi ishsiz, bekor yurmassan axir. Ko‘nikib qolarsan, hamma ish o‘nglanib ketadi. Qiynal ding-a, hechqisi yo‘q, shusiz bo‘lmaydi. Hayot mana shunaqa, do‘stim, to‘rttala tuyog‘ingni ham taqalaydi. Keyinchalik yo‘lingda uchragan har bir toshga egilib ta‘zim qilib yurmaysan. Qorning ochdimi, a? Chanqadingmi? Bilaman...

U saman toyni daryo tomon yetaklab ketdi. Yaralangan og‘zidan suvlig‘imi avaylab chiqardi. Gulsari titrab-qaqshab suvga tashlandi, sovuqdan ko‘zlaridan yosh chiqdi. Oh, suv naqadar mazali edi, u buning uchun odamdan qanchalik minnatdor!

Shunday qilib, oradan ko‘p vaqt o‘tmay u egarga shunchalik ko‘nikib ketdiki, uning og‘irligini sezmay ham qoldi. Ustidagi chavandoz unga qushday yengil ko‘rinar, o‘zini yaxshi sezardi. Odam sira jilovni bo‘sh qo‘ymas, saman ot bo‘lsa yo‘llarda bir maromda oyoq tashlab, yo‘rg‘alab ketardi. U egar ostida shunchalik tez va tekis yurishga o‘rgangan ediki, odamlar qoyil qolishardi:

– Ustiga bir chelak suv qo‘y – bir tomchi ham to‘kilmaydi! – deyishardi.

Avvalgi yilqichi chol – To‘rg‘ay esa Tanaboyga dedi:

– Rahmat, yaxshi o‘rgatibsan. Yo‘rg‘angning dong‘i chiqishini endi ko‘rasan!

III

Eski arava g‘ildiraklari kimsasiz yo‘lda sekin g‘irchillab borardi. Ba‘zan g‘ildiraklarning to‘qillashi eshitilmay qolardi. Holdan toygan yo‘rg‘a to‘xtab qolar, sukunat cho‘kkan damda yuragining gup-gup, gup-gup etib urayotganligi qulog‘iga chalinardi.

Keksa Tanaboy otning nafasini rostlab olishini kutib turar, so‘ng yana jilovidan tortardi:

– Ketdik, Gulsari, ketdik, qara, qorong‘i tushib qoldi.

Ular bir yarim soatlarcha yurishdi, keyin yo‘rg‘a taqqa to‘xtab qoldi. U aravani ortiq torta olmasdi. Tanaboy yana ot atrofida aylana boshladi.

– Senga nima bo‘ldi, Gulsari, a? Qara, tezda tun kiradi!

Lekin ot uni tushunmasdi. U hatto kallasini ko‘tarishga ham majoli yetmay, boshini silkitib, chayqalib turardi. Qulog‘iga esa hamon yuragining gup-gup, gup-gup etib urishi eshitilardi.

– Kechir meni, – dedi Tanaboy. – Darrov fahmim yetmaganini qara-ya. Qurib ketsin bu arava ham, bu egar-jabduq ham, seni bir amallab uyga yetkazib olsam bo‘lgani.

U po‘stinini yerga tashladi va shoshib-pishib otni aravadan chiqardi, boshidan xomutni oldi-da, hamma anjomlarni aravaga tashladi.

– Mana, vassalom, – dedi u va po‘stinini kiyib aravadan chiqarilgan saman otiga qaradi. Xomutsiz, anjomsiz haddan ortiq katta kallali ot hozir kechki sovuqda cho‘l o‘rtasida arvohday turardi. – Yopiray, Xudoyim-e, qay ahvolga tushib qolding, Gulsari? – pichirladi Tanaboy. – Agar seni hozir To‘rg‘ay ko‘rganidami, go‘rida tik turardi...

U saman otning jilovidan tortdi, ular yana asta yurib ketishdi. Qari ot va kekse odam. Ortda arava qolib ketdi, oldinda, g‘arb tomonda yo‘lni qoramtir-binafsha rang zulmat bosib kelayotgandi. Tun tog‘larni chulg‘ab ufqni berkitib, cho‘l ustiga, unsiz-tovushsiz yoyilib kelardi.

Tanaboy yurib borarkan, uzoq yillar davomida saman ot bilan bog‘liq bo‘lgan narsalarni eslar va alamli jilmayib, odamlar haqida o‘ylardi: «Biz hammamiz mana shunaqamiz. Umrimizning oxirida, birortamiz og‘ir kasal bo‘lib qolganimizda yoki dunyodan

o'tganimizda bir-birimizni eslaymiz. Ana shunda kimni yo'qotganimiz, u qanday odam bo'lganligi, nimasi bilan dong chiqarganligi, qanday ishlar qilganligi birdan hammamizga ayon bo'lib qoladi. Tilsiz maxluq haqda nima deyish mumkin? Gulsari kimlarni olib yurmadi axir! Kimlar uni minmadi! Qarishi bilan uni hamma unutdi qo'ydi. Endi oyoqlarini zo'rga sudrab yuribdi. Axir qanaqa ot edi u!»

So'ng u yana o'tgan voqealarni eslay boshladi va qanday qilib ko'pdan beri xayolan o'tmish kunlarga qaytmaganligiga o'zi ham hayron bo'ldi. Qachonlardir bo'lib o'tgan ishlarning hammasi uning xotirasida jonlana boshladi. Hech narsa ham izsiz yo'qolmas ekan. Ilgarilari u o'tmish haqida kam o'ylardi, to'g'rirog'i, o'ylashga yo'l qo'ymasdi. Endi bo'lsa, o'g'li va kelini bilan bo'lgan gap-so'zdan keyin jonini berayotgan saman otning jilovidan ushlab yo'lda ketarkan, boshidan o'tgan yillarni alam va hasrat bilan esladi va bu yillarning hammasi uning ko'z o'ngida yaqqol gavdalandi.

U o'z xayollari bilan band bo'lib qadam tashlab borardi, saman ot esa jilovni tobora ortga tortib sudralib kelardi. Cholning qo'li tolib qolganida jilovni boshqa yelkasiga oshirar va yo'rg'ani yana yetaklab ketar edi. Keyin u bunday yurishdan charchadi, saman otga ham dam berdi. O'ylab turib otning kallasidan yuganni chiqarib oldi.

– Oldinda yur, holing kelganicha yur, men orqangdan boraman, seni tashlab ketmayman,
– dedi u. – Qani yur, asta-asta.

Endi saman ot oldinda, Tanaboy esa yelkasida yugan, orqada borardi. U yuganni hech qachon tashlamaydi. Gulsari to'xtaganida Tanaboy u kuch yig'ib olsin, deb kutib turar, so'ng yana ular yo'lda sudralib ketishardi. Qari ot va keksa odam.

Bir vaqtlar mana shu yo'ldan orqasida chang-to'zon qoldirib Gulsari yelib o'tganini eslab, Tanaboy g'amgin kulimsirab qo'ydi. Cho'ponlar mana shu chang-to'zondan saman otning chopib o'tganligini bilib olishlarini aytishardi. Tuyoqlari ostidan chiqqan chang cho'lda oppoq bo'lib suzar va shabada-shamolsiz kunlari u xuddi reaktiv samolyotning tutuniday yo'l ustida muallaq osilib turardi. Bunday damlarda cho'pon kaftini ko'zlari ustiga soyabon qilib o'zicha: «Gulsari kelyapti! Bu o'sha Gulsari» derdi va issiq shamolda yuzini kuydirib, bu ot ustida yelib kelayotgan baxtli kishi haqida havas bilan o'ylardi. Dong'i ketgan mana shunday yo'rg'a ustida o'tirib borish qirg'iz uchun buyuk sharaftir.

Gulsari qancha kolxoz raislarini ko'rmadi deysiz, har xili bo'lgan – aqlli va tentaklari, sofdil va vijdotsizlari bo'lgan, ammo hammasi ham o'z raisligining birinchi kunidan to so'nggi kunigacha saman otni minib yurgan. «Qani endi ular? Ertadan kechgacha ularni olib yurgan Gulsarini goho-goho eslab qo'yisharmikin?» – o'ylardi Tanaboy.

Ular nihoyat jarlik ustidagi ko'priikka yetib olishdi. Bu yerda yana to'xtashdi. Saman og yerga yotish uchun oyoqlarini buka boshladi, lekin Tanaboy bunga yo'l qo'yishi mumkin emasdi, keyinchalik hech qanday kuch bilan uni joyidan turg'iza olmasdi:

– Tur, tur! – qichqirib yubordi u va tizgin bilan otning kallasiga tushirdi. So‘ng urgani uchun o‘zidan xafa bo‘lib, yana baqira boshladi: – Nega tushunmaysan axir? Harom o‘lmoqchimisani? Bunga sirayam yo‘l qo‘ymayman! Tur, tur, dedim!

U otning yolidan tortardi.

Gulsari oyoqlarini zo‘r-bazo‘r tiklab oldi, og‘ir ingradi. Qorong‘u bo‘lsa ham otning ko‘ziga qarashga Tanaboyning yuragi dov bermadi. U otni silab-siypadi, u yer-bu yerini paypaslab ko‘rdi, so‘ngra qulog‘ini otning chap biqiniga tutdi. U yerda, otning ko‘kragida yuragi xuddi yo‘sinlarga o‘ralib qolgan tegirmon parragiday pixillab zo‘rg‘a urib turar edi. U to beli qaqshagunicha otning yonida shu ko‘yda uzoq egilib turdi. Keyin qaddini rostlab, boshini silkidi, xo‘rsindi, so‘ng tavakkal qilishga – ko‘prikdan o‘tgach, soy yoqalab boruvchi so‘qmoqqa burilishga qaror qildi. Bu so‘qmoq tog‘liqqa olib chiqardi va uyga tezroq yetib olishi mumkin edi. To‘g‘ri, tunda adashib qolish ham hech gap emas, ammo Tanaboy o‘ziga ishonardi, bu yerlarni ko‘pdan beri bilardi, faqat ot chidash bersa bo‘lgani.

Chol shular haqida o‘ylar ekan, uzoqda yo‘lovchi mashinaning chiroqlari porlab ko‘rindi. Chiroqlar zulmat quchog‘idan bir juft yorqin shar kabi to‘satdan chiqdi-da, uzun, tebranuvchi yog‘dulari bilan o‘z oldidagi yo‘lni paypaslab tez yaqinlashib kela boshladi. Tanaboy saman ot bilan ko‘prik yonida turardi. Mashina ularga hech qanday yordam bera olmasdi, shunday bo‘lsa ham Tanaboy uni kutib turardi. Sababini o‘zi bilmasa ham kutib turardi u.

«Nihoyat, loaqal bittasi uchradi»,– o‘yladi u yo‘lda odamlar paydo bo‘lganligidan mamnun bo‘lib. Yuk mashinasining chiroqlari o‘tkir nurlari bilan uning ko‘zlarini qamashtirgan edi, u ko‘zlarini qo‘li bilan berkitib oldi.

Mashina kabinasida o‘tirgan ikki kishi ko‘prik yonidagi qari kishi va uning oldida go‘yo ot emas, balki odamga ergashib olgan itga o‘xshab turgan egarsiz, yugansiz qirchang‘ini ko‘rib hayron qolishdi. To‘g‘ri tushgan yorug‘lik bir lahza chol va otni yoritib yubordi va ular birdan jisimsiz oppoq shaklga aylanib qolgandek bo‘ldi.

– Tavba, tun yarmida bu yerda nima qilib yuribdi? – dedi haydovchining yonida o‘tirgan quloqchin telpakli novcha yigit.

– Bu o‘sha, anavi yoqdagi arava shuniki, – tushuntirdi haydovchi va mashinasini to‘xtatdi. – Senga nima bo‘ldi, chol? – qichqirdi u kabinadan boshini chiqarib. –Yo‘lda aravani tashlab ketgan senmisan?

– Ha, men,– javob berdi Tanaboy.

– Shunaqa degin. Qarasak, yo‘lda shalag‘i chiqqan arava yotibdi. Atrofda hech kim yo‘q.

Abzal-anjomni olmoqchi edik, u ham hech narsaga arziyas ekan.

Tanaboy indamadi.

Haydovchi mashinadan tushdi, aroqning o'tkir badbo'y hidini har yoqqa taratib, u yoqdan-bu yoqqa bir necha qadam tashladi.

– Nima bo'ldi? – so'radi u qayrilib.

– Ot torta olmadi, kasal bo'p qoldi, uning ustiga o'zn ham qari.

– Hmm. Xo'sh, endi qayoqqa bormoqchisan?

– Uyga. Sarigov darasiga.

– O'-ho'! – hushtak chalib yubordi haydovchi. – Toqqami? Yo'limiz bir emas ekan. Xohlasang, kuzovga chiq, sovxozgacha eltib qo'yaman, u yerdan ertaga ketasan.

– Rahmat. Otim bor.

– Manavi o'limtikmi? Itga tashla uni, huv anavi jarlikka itarib yubor, vassalom, qarg'alar cho'qib tamom qilishadi. Xohlasang, ko'maklashib yuboraylik.

– Ketaver, – dedi qovog'ini uyib Tanaboy.

– Bilganingni qil, – tirjaydi haydovchi va eshikni yopa turib kabina ichiga qarab so'z qotdi: – Miyasi aynib qolibdi cholning!

Mashina qo'zg'alib, xira nur oqimini o'zi bilan ergashtirib ketdi. Stop-signallarning to'q qizil nuri bilan yoritilgan soy ustidagi ko'prik g'ichirlab qoldi.

– Nega u odam ustidan kulasan, agar o'zingning boshingga shunday kun tushsa nima bo'lardi? – dedi ko'prikdan o'tgach, haydovchi yonida o'tirgan quloqchinli yigit.

– Hechqisi yo'q... – Haydovchi esnab barankani aylantirdi. – Har qanaqasiga duch kelganman. Men gapning po'skallasini gapirdim. Qandaydir bir qirchang'i... O'tmishning sarqiti. Hozir, birodar, hamma narsaning otasi texnika. Hamma yerda texnika. Urushda ham. Bunaqa chollar va otlarning davri o'tdi.

– Mol ekansan! – dedi yigit.

– Tupirdim hammasiga, – javob berdi u.

Mashina ketgandan so'ng, yana hamma yoqni tun zulmati qopladi, ko'z esa yana

qorong'ulikka o'rgandi. Tanaboy saman otni hayday boshladi.

– Qani, ketdik, chuh, chuh! Yursang-chi!

Ko'priktan o'tgandan keyin u otni katta yo'ldan so'qmoqqa burdi. Endi ular qorong'ilikda zo'r-bazo'r ko'rinib turgan so'qmoq bilan soy yoqalab asta-sekin ilgarilab borishardi. Oy tog'lar ortidan endigina mo'ralab kelayotgandi. Yulduzlar sovuq osmonda miltillashib, uning chiqishini kutishardi.

IV

Gulsari minishga o'rgatilgan yili yilqilarni kuzgi yaylovlardan kech qaytarishdi. Kuz odatdagiga qaraganda cho'zilib ketdi, qish ham yumshoq keldi, qor tez-tez yog'di-yu, ammo uzoq turmadi. Yem-xashak yetarli edi. Bahorda esa yilqilar yana tog'yonbag'irlariga qaytib kelishdi va cho'l gullab-yashnashi bilanoq pastlikka tusha boshlashdi.

Urushdan keyin Tanaboy hayotida bu, ehtimol, eng yaxshi davr bo'lgan chiqar. Qarilikning qo'ng'ir oti uni hali dovon ortida, garchand bu dovon yaqin bo'lsa ham kutib turar, Tanaboy hali yosh saman yo'rg'ani minib yurar edi. Bu yo'rg'a ot unga bir necha yil keyin uchraganda, u Gulsarini minganda, ehtimol bu qadar o'zini baxtli sezmasdi. Ha, Tanaboy goho odamlar oldida o'zini ko'z-ko'z qilishdan ham qaytmasdi. Yelib ketayotgan saman ot ustida o'tirib u o'zini qanday ko'z-ko'z qilmasin! Gulsari buni yaxshi bilardi. Ayniqsa Tanaboy ovulga ketayotganida ishga to'da-to'da bo'lib borayotgan ayollar yo'lda uchrab qolsa, o'zini ko'z-ko'z qilishni yaxshi ko'rardi. Ulardan hali uzoqda qaddi-qomatini rostlab egar ustida g'oz o'tirib olar va uning hayajoni otiga ham o'tardi, Gulsari dumini sag'risi baravar ko'tarib olar, yoli shamolda hilpirab borardi. U ustidagi chavandozni yengilgina ko'tarib, pishqirib yo'rg'alardi. Oq va qizil durrali ayollar tizzalariga qadar yashil bug'doylarga ko'milishib yo'l chekkalariga chiqib turishardi. Ular go'yo sehrlanganday to'xtab qolishar, hammasi birdaniga qayrilib qarashardi, chehralar, porlab turgan ko'zlar, tabassumlar va oppoq tishlar lip-lip etib ko'rinardi.

– Hey, yilqichi! To'xta-a!

Izma-iz kulgi va qochiriqlar eshitilardi:

– Shoshmay tur, qo'lga tusharsan, tutib olamiz!

Bir-birlarining qo'llaridan ushlab yilqini to'sib uni tutib olishgan kunlar ham bo'lgan. Nimalar qilishmas edi deng! Xotinlar hazil-mazax qilishni yaxshi ko'rishadi-da. Tanaboyni egardan sudrab tushirishar, qo'lidan qamchini tortib olishib qah-qahlab

kulishar, qiyqirishar edi:

– Ochig‘ini ayt, qachon qimiz keltirasan?

– Biz bu yerda ertalabdan kechgacha dalada ishlaymizu, sen bo‘lsang saman otda sayr-tomosha qilib yurasan!

– Kim sizlarni ushlab turibdi? Yilqichilikka o‘ting. Faqat erlaringga tayinlab qo‘yinglar, o‘zlariga boshqasini qidirishsin. Tog‘da sumalakday muzlab qolasizlar.

– Ho, hali shunaqami! – yana uni tortqilay boshlashardi.

Tanaboy hech kimni saman yo‘rg‘aga minishga yo‘l qo‘ymasdi. Hatto uchrashganida darhol kayfiyati o‘zgaradigan va otini sekin yuritishga sababchi bo‘ladigan o‘sha ayol ham biron marta uni minmagan. Ehtimol, u buni istamagan hamdir.

O‘sha yili Tanaboyni kolxoz taftish komissiyasiga saylashgandi. U ovulga dam-badam kelib turar va deyarli har gal bu ayol bilan uchrashar edi. U idoradan ko‘pincha achchiqlanib chiqardi. Gulsari uning ko‘zlari, ovozi, qo‘llarining harakatiga qarab buni sezardi. Ammo bu ayol bilan uchrashganida u doim ochilib, hushfe‘l bo‘lib qolardi.

– Hay-hay, sekinroq, qayoqqa shoshasan! – shivirlardi u o‘ynoqi otini tinchlantirib va ayol bilan tenglashib olgach sekin haydardi.

Ular nima haqdadir asta gaplashishar, ba‘zan indamay borishardi. Gulsari xo‘jayinining yuragidagi alam qanday tarqalayotganligini, uning ovozi qanday muloyimlashib borayotganligini, qanday mehr-shafqatli bo‘lib ketayotganligini qo‘lidan his qilardi. Shuning uchun ham u o‘zlari yo‘lda bu ayolni quvib yetishlarini yaxshi ko‘rardi.

Kolxozda turmush og‘irligini, mehnat kuniga deyarli hech narsa tushmayotganligini, taftish komissiyasining a‘zosi Tanaboy Bakasov qanday qilib shunday ahvol yuz berayotganligini, davlatga ham bir narsa berish mumkin bo‘ladigan, odamlar ham bekorga ishlamaydigan kunlar qachon kelishini so‘rab surishtirib, idoradagilarning boshini qotirayotganligini ot qayoqdan bilsin.

O‘tgan yili hosil bitmadi, yem-xashak qahatchiligi bo‘ldi, bu yil tumanning yuzi yerga qaramasin deb boshqalar uchun ham plandan tashqari don va mol topshirishdi, oxiri nima bo‘ladi, kolxozchilarning hollari nima kechadi – bunisi noma‘lum edi. Vaqt o‘tib borardi, urushni esdan chiqara boshlashdi, lekin tomorqadan olganlari va dalalardan yashirincha tashib keltirganlari bilan hamon ilgarigiday kun kechirishardi. Kolxozda pul ham yo‘q edi: g‘alla, sut, go‘sht – hammasi zarariga topshirilardi. Yozda chorvachilik rivojlana boshlardi, qishda esa uning ahvoliga maymunlar yig‘lardi, mollar tanqislik va sovuqdan qirilardi. Zudlik bilan qo‘tonlar, molxonalar, yem-xashaklar uchun bazalar qurish kerak edi, qurilish materiallarini esa hech qayerdan topib bo‘lmas va ularni topib berishga ham

hech kim va'da bermas edi. Urush yillari turar joylar qay ahvolga keldi deysiz! Ko'proq bozorma-bozor yurib mol hamda kartoshka bilan savdo-sotiq qilib yurganlarga uy-joy qurishdi. Bundaylar kuch-qudratga kirib, qurilish materiallarini ham qayoqdandir chetdan topib kelishardi.

– Yo'q, bunday bo'lishi mumkin emas o'rtoqlar, bunda nimadir chatoq, qanaqadir katta ishkal bor, – deydi Tanaboy. – Shunday bo'lishi kerakligiga ishonmayman. Yo biz ishdan chiqib qoldik, yo sizlar noto'g'ri rahbarlik qilyapsizlar.

– Nimasi joyida emas? Nimasi noto'g'ri? – Hisobchi unga qog'ozlarni tutardi. – Mana, planlarni qara... Manavi olganlarimiz, manavi topshirganlarimiz, manavi debet, manavi kredit, manavi sal'do. Daromad yo'q, faqat zarar-ziyon. Yana nima demoqchisan? Avval tushunib ol. Faqat sen komunistsanu biz xalq dushmanimiz-a, shunaqami?

Gapga boshqalar aralashar, bahs, shovqin-suron boshlanardi, Tanaboy bo'lsa boshini qo'llari orasiga olib o'tirardi va kuyib pishib nega bunday bo'layotganini o'ylardi. U shu yerda ishlayotganligi uchungina kolxoz uchun kuyinmayotgandi, bunga boshqa alohida sabablar ham bor edi. Tanaboy bilan qadimdan xusumati bo'lgan kishilar bor edi. Ular endi undan sekin kulib yurganlarini, uni ko'rganlarida: xo'sh, o'zlarining ishlari qalay endi, degandek yuziga surbetlik bilan tik boqishlarini yaxshi bilardi. «Ehtimol, yana quloqlarni tugata boshlarsan? Faqat endi bizdan oladiganing yo'q. Qo'ling kaltalik qiladi. U-uh, nega urushda joning uzila qolmadi-ya!»

Tanaboy ham ularga: «Shoshmay turinglar, ablahlar, baribir biz aytganday bo'ladi!» deganday ma'nodor qarash bilan javob berardi. Holbuki, bu odamlar yot odamlar emas, o'z odamlari edi. Uning o'gay akasi Quliboy hozir qarib qolgan, urushga qadar yetti yilini Sibirda – qamoqda o'tkazgan.

O'g'illari ham otasiga tortdi, Tanaboyni o'lguday yomon ko'rishadi. Nima uchun ham uni sevishsin? Ehtimol ularning bolalari ham Tanaboy urug'idan nafratlanishsa kerak. Buning sababi bor. Bu ish allaqachonlar bo'lgan bo'lsa ham alami ketgani yo'q. Quliboyni shunday qilish kerakmidi? Axir shunchaki uddaburon, ishbilarmon kishi, o'rtahol dehqon emasmidi? Qarindosh-urug'chilikka rioya qilmay bo'ladimi. Quliboy katta xotindan, u esa kichik xotindan edi, lekin qirg'izlarda bunday aka-ukalar bir qorindan tug'ilganday hisoblanadi. Demak, u qarindosh-urug'chilikka ham daxl qildi, o'sha vaqtda qancha gap-so'zlar bo'lgan edi. Endi, albatta, turlicha mulohaza yuritish mumkin. Ammo o'shanda-chi! Axir kolxozni deb u shu ishlarni qilmadimi? Lekin shunday qilish kerakmidi? Ilgarilari shubhalanmasdi, urushdan so'ng esa ba'zan boshqacharoq o'ylab qoladigan bo'ldi. O'ziga va kolxozga ortiqcha dushmanlarni orttirib olmadimikin? – Nega o'tiribsan, Tanaboy, ko'zingni och, – gapga tortishardi uni. Yana o'sha eski tashvish: qish ichida hamma go'nglarni dalalarga olib chiqish, hovlima-hovli yurib yig'ish kerak. G'ildiraklar yo'q, demak, qayrag'och, chambارشina uchun temir sotib olish kerak, lekin qaysi pulga sotib olinadi, qarz berisharmikin, nimaning evaziga? Bank quruq gapga ishonmaydi. Eski ariqlarni tuzatish, tozalash, yangilarini qazish kerak,

ish ko‘p, og‘ir. Qishda xalq bunday ishlarga chiqmaydi, yer muzlagan, qazib bo‘lmaydi. Ko‘klamda esa ulgurmayсан – ekish-tikish, qo‘zilatish, o‘toq qilish, undan keyin esa pichan o‘rimi boshlanadi. Qo‘ychilikni nima qilish kerak. Urchitish uchun binolar qani? Sut fermasida ham ahvol yaxshi emas. Tomi chirib ketgan, yem-xashak yetishmaydi, sut sog‘uvchilar ishlashni xohlashmaydi. Ertadan kechgacha urinib yurishadi, ammo nima haq olishadi? Boshqa yana qancha har xil tashvish va kamchiliklar bor. Vahima bosib ketardi ba‘zan.

Shunday bo‘lsa ham o‘zlarini qo‘lga olib, partiya majlisi, kolxoz boshqarmasida bu masalalarni yana muhokama qilishar edi. Choro rais edi. Faqat keyingina Tanaboy uning qadriga yetdi. Tanqid qilish oson ekan. Tanaboy bir uyur otlar uchun javob bersa, Choro kolxozdagi hamma odamlar va barcha ishlar uchun javobgar edi. Ha, Choro metin odam edi. Hamma ishlar barbod bo‘layotganday tuyulganida tumanda unga qarab stolni do‘qillatganlarida va kolxozda yoqalaridan tutganlarida Choroning ruhi tushmadi. Tanaboy uning o‘rnida bo‘lganida yo aqldan ozardi, yo o‘zini o‘zi o‘ldirardi. Choro bo‘lsa xo‘jalikni saqlab qola oldi, oxirigacha, yuragi ishdan chiqquncha turib berdi, keyin ham yana ikki yilcha partiya tashkilotchisi bo‘lib ishladi. Choro ishontira olar, odamlar bilan gaplasha bilar edi. Tanaboy uni tinglab hamma ish yaxshilanib ketishiga, turmush nihoyat odamlar dastlabki paytlar orzu qilganday bo‘lishiga yana ishona boshlardi. Uning Choroga bo‘lgan ishonchi bir martagina susaydi, lekin shunda ham uning o‘zi ko‘proq aybdor edi...

Tanaboy idoradan qosh-qovog‘i osilib chiqqanida, egarga zarb bilan o‘tirib, jilovni siltab tortganida uning ko‘nglida nimalar yuz berayotganini yo‘rg‘a bilmasdi. Lekin u xo‘jayinining ahvoli juda yomonligini sezardi. Garchand Tanaboy uni hech qachon urmagan bo‘lsa ham, saman ot bunday paytlarda xo‘jayinidan cho‘chib turardi. Yo‘lda o‘sha juvonni ko‘rishi bilan xo‘jayini ancha yengil tortib, ko‘ngli yumshashini, uni to‘xtatib, ayol bilan bir nimalar haqida sekin gaplashib turishini, juvonning qo‘llari esa Gulsarining yollarini tarab, bo‘ynini silab-siypashini ot bilardi. Hech bir odamning qo‘llari bunchalik muloyim emasdi. Bu qo‘llar peshonasida yulduzi bor huv o‘sha jiyron baytalchaning lablari singari yoqimli va yumshoq edi. Olamda hech kimda bu juvonning ko‘ziday ko‘z yo‘q edi. Tanaboy egardan egilib u bilan gaplashar, u bo‘lsa goh jilmayar, goh xo‘mrayar, nimagadir rozi bo‘lmay boshini tebratar, ko‘zlari shoshqin daryoning tubidan oydinda ko‘rinib turuvchi toshlar kabi yaltirardi. Ketayotib, u qayrilib qarar va yana boshini tebratardi.

Shundan keyin Tanaboy ot ustida o‘ychan ketardi. U jilovni erkin qo‘yib yuborar, yo‘rg‘a ham o‘z erkiga ko‘ra tuyoqlarini taqillatib bamaylixtor yurib borardi. Go‘yo egarda xo‘jayini yo‘qday. Go‘yo ularning har biri o‘z-o‘zlaricha ketayotganday. Shunda qo‘shiq ham o‘zidan-o‘zi kela qolardi. Tanaboy saman ot tuyoqlarining bir maromdagi taq-tuqi ostida allaqachonlar o‘tib ketgan odamlarning azob-uqubatlari haqida so‘zlarni aniq talaffuz etmay sekin hirgoyi qilib kuylab borardi. Ot esa mashqini olgan yurish bilan uni daryo ortiga, yilqilar tomon olib ketardi...

Gulsari xo‘jayinining kayfi shunday chog‘ bo‘lishini sevar, bu juvonne ham o‘zicha yaxshi ko‘rar edi. U juvonne qaddi-qomatidan, qadam tashlashidan tanirdi, hatto undan tarqaluvchi notanish o‘tning qandaydir g‘alati hidini sezgirlik bilan payqab olardi. Bu – qalampir munchoq edi. U qalampir munchoqdan marjon taqib yurardi.

– Ko‘ryapsanmi, u seni naqadar yaxshi ko‘radi, Bibijon, – derdi juvonga Tanaboy. – Qani, silab-siypachi, yana bir silab-siypa. Ho, quloqlarini solintirib yubordi-yu! Buzoqning xuddi o‘zginasi-ya. Yilqilarga esa uning dastidan kun yo‘q. Erkiga qo‘yib bersang bas. Ayg‘irlar bilan xuddi itday tishlashadi. Shuning uchun ham uni minib yuribman, mayib qilib qo‘yishmasin, deb qo‘rqaman. Hali yosh.

– U-ku sevadi-ya, – xayolini band qilgan bir nima haqda o‘ylab turib javob berdi juvon.

– Boshqalar sevmaydi, demoqchimisan?

– Men boshqa narsani gapiryapman. Bizning sevishadigan vaqtimiz o‘tib ketdi. Senga achinaman.

– Nega endi?

– Sen unaqa odam emassan, keyin qiyin bo‘ladi senga.

– Senga-chi?

– Menga nima? Men bevaman, soldat xotiniman. Sen bo‘lsang...

– Men bo‘lsam taftish komissiyasining a‘zosiman. Mana, seni uchratib qoldimu, u-bu faktlarni surishtirib olyapman, – hazil qilishga urinib ko‘rdi Tanaboy.

– Negadir sen faktlarni tez-tez surishtiradigan bo‘lib qolding. Hushyor bo‘l.

– Men nima qilibman? Men ham yo‘limda ketayotgandim, sen ham...

– Men o‘z yo‘lim bilan ketayapman. Bizning yo‘limiz bir emas. Xo‘sh, xayr. Vaqtim yo‘q.

– Quloq sol, Bibijon!

– Xo‘sh, nima? Kerakmas, Tanaboy. Nima keragi bor? Aqlli odamsan-ku, axir. Sensiz ham yuragim siqilib yuribdi.

– Nima, men senga dushmanmanmi? – Sen o‘zingga dushmansan.

– Bu nima deganing?

– Qanday xohlasang, shunday tushunaver.

U ketardi, Tanaboy bo‘lsa go‘yo ish bilan qayoqqadir ketayotganday qishloq ko‘chalari bo‘ylab yurardi, tegirmon yoki maktab tomon burilardi va loaqal uzoqdan bo‘lsa ham qaynanasining uyidan uning chiqishini (ish paytida u qizini shu yerda qoldirardi), qizining qo‘lidan yetaklab ovul chekkasidagi uyiga qanday ketishini bir ko‘rishga zor edi. Uning hamma narsasi juda aziz, qadrdon edi. Juvonning u tomonga qaramaslikka tirishib, qadam tashlab borishi ham, qora ro‘mol ichidan oqarib ko‘rinib turgan yuzi ham, qizchasi ham, yonida chopib borayotgan laychasi ham qadrdon edi unga.

Nihoyat u o‘z hovlisiga kirib, ko‘zdan g‘oyib bo‘lardi, Tanaboy bo‘lsa uning qanday qilib bo‘m-bo‘sh uyi eshigini ochishini, to‘zib ketgan paxtalik choponini yechib, ko‘ylakchan suv keltirgani chopib ketishini, o‘choqqa olov yoqib, qizini yuvintirishini, ovqatlantirishini, podadan sigirini kutib olishini va tunda qop qorong‘i, huvillab yotgan uyda yolg‘iz yotib, ular bir-birlarini sevishi mumkin emasligiga, uning oilasi borligiga, uning yoshida sevishi kulgili ekanligiga, har bir narsaning o‘z vaqt-soati borligiga, Tanaboyning xotini yaxshi ayol ekanligiga, u erining boshqa xotin dardida oh-voh qilib yurishiga loyiq ish qilmaganligiga o‘zini ham, uni ham ishontirishga urinayotganligini xayolan tasavvur qilib yo‘lida davom etardi.

Bunday fikrlardan Tanaboy o‘zini noqulay sezardi. «Demak, nasib bo‘lmagan ekan-da», – o‘ylardi u va daryo ortidagi surma rang olisliklarga boqib, dunyodagi hamma narsani – ishni ham, kolxozni ham, bolalarining kiyim-kechaklarini ham, do‘st va dushmanlarini ham, necha-necha yillardan beri gaplashishmay yurgan o‘gay akasi Quliboyni ham, xohlamasa ham tushiga kirib uni sovuq terga botirib yuboradigan urushni ham unutib, o‘zining butun borlig‘ini unutib, qadimgi ashulalarni kuylay boshlardi. Otining daryoni kechib, narigi qirg‘og‘iga o‘tib yana yo‘lini davom ettirayotganligini ham sezmasdi. Faqat saman yo‘rg‘a yilqilarga yaqinlashib qolganligini sezib, qadamini tezlashtirgandagina u o‘ziga kelardi.

– T-r-r-r, Gulsari qayoqqa shoshilyapsan? – tizginni tortardi Tanaboy es-hushini yig‘ib olib.

V

Har qalay o‘sha paytlarda Tanaboy ham, saman yo‘rg‘a ham davrini surib qoldi. Uchqur otning dovrug‘i futbolchining dovrug‘iga o‘xshash bo‘ladi. Ko‘cha-ko‘yda koptok tepib yurgan kechagi bola birdan hammaning arzandasi, bilimdonlarning og‘ziga tushadi, olomonning zavq-shavqiga sabab bo‘ladi. Darvozaga to‘p kiritib yurgan mahalda uning dovrug‘i oshib boradi. So‘ng u asta-sekin diqqat markazidan tusha borib, keyinchalik butunlay unutiladi. Hammadan ham ortiq zavqlangan kishilarning o‘zlari birinchi bo‘lib

uni eslaridan chiqarishadi. Buyuk futbolchining o'rnini boshqasi egallaydi. Uchqur ot dovrug'ining qismati ham shunday. Musobaqalarda g'olib chiqaverar ekan, uning shuhrati oshadi. Oralaridagi farq shundaki, otlar hasad qilishni bilmaydi, odamlar esa, Xudoga shukur, otlarga hasad qilishni hali o'rganganlari yo'q. Lekin gapning ochig'i, hasad degan narsa aqlga sig'maydi. Shunday hodisalar bo'lganki, hasadgo'ylar odamga yomonlik qilish uchun ot tuyog'iga mix qoqishgan. Oh, bu mash'um hasad! Ha, mayli, qurib ketsin...

Chol To'rg'ayning karomati to'g'ri chiqdi. O'sha bahorda saman yo'rg'aning baxt yulduzi porladi. Keksa-yu yosh hamma uni tanirdi: «Gulsari!», «Tanaboyning yo'rg'asi», «Ovulning ko'rki» deb tilga olardi.

Hali «r» harfini ayta olmaydigan jajji bolalar saman yo'rg'aning yelishiga taqlid qilishib ko'chani changitishib chopisharkan: «Man Gulsaliman... Yo'q, man Gulsaliman... Oyi, aytgin, man Gulsaliman-a... Chu-u, olg'a, he-e-y-y, man Gulsali», deb qichqirishardi.

Shuhratning nimaligini va u qanday buyuk qudratga ega ekanligini saman ot o'zining birinchi katta poygasida bilgan edi. Bu 1 mayda bo'lgandi.

Daryo yoqasidagi katta o'tloqda o'tkazilgan mitingdan so'ng sayl boshlandi. Har yoqdan son-sanoqsiz xaloyiq yig'ildi. Odamlar qo'shni sovxozdan, tog'lardan, hatto Qozog'istondan ham kelishgan edi. Qozoqlar o'z otlarini qo'yishdi. Aytishlaricha, urushdan keyin hali bunaqa katta bayram bo'lmagan ekan.

Ertalabdanoq, Tanaboy egarlayotgan, ayil va uzangilarni diqqat bilan tekshirayotgan paytdayoq, saman ot egasining ko'zlari yonishidan va qo'llarining qaltirashidan favqulodda bir narsa bo'lishini sezgan edi. Xo'jayini juda hayajonlanardi.

– Hushyor bo'l, Gulsari, uyaltirib qo'yma, – shivirladi u otning yoli va peshonasini tarab.
– Sen o'zingni sharmanda qilishing kerakmas, eshityapsanmi! Bunga haqqimiz yo'q bizning, eshityapsanmi!

Odamlarning ovozlari va yugurib-elishidan ham favqulodda bir nima kutilayotganligi sezilardi. Qo'shni yaylovlarda yilqichilar otlarini egarlashardi. Bolalar allaqachon otlarga minib olishgandi, ular qiyqirib atrofda chopib yurishardi. Keyin yilqichilar to'planishdida, hammasi birgalikda daryo tomon yo'l olishdi.

Gulsari o'tloqda bunchalik ko'p ot va odam yig'ilganidan gangib qolgandi. Daryo, suv bo'yidagi tepaliklar ustida shovqin-suron hukmron edi. Rang-barang ro'mol va ko'ylaklardan, qip qizil bayroqlar va ayollarning oppoq lachaklaridan ko'zlar qamashardi. Otlarga eng yaxshi abzallar taqilgan. Uzangilar jaranglar, suvliqlar va otlarning ko'kraklariga osib qo'yilgan kumush o'mildiriqlar shaqirlardi.

Chavandozlar ostidagi otlar qatorda toqatsizlanib depsinishar, jilovni yulqib, tuyoqlari

bilan yer tepishardi. O‘rtada chollar – saylni boshqaruvchilar otlarini gijinglatib yurishardi.

Gulsari g‘ayrat va shijoati tobora oshib, kuchga to‘lib-toshib borayotganligini his qilardi. Ichiga go‘yo qanaqadir otashin ruh kirib olganday, bundan qutulish uchun tezroq davraga otilib kirish, so‘ng o‘qday uchib ketish kerak edi.

Boshqaruvchilar davraga kirishga ishora qilishgach, Tanaboy tizginni bo‘shatdi, ot uni o‘rtaga olib kirdi va hali qayoqqa qarab chopishni bilmay aylana boshladi. Qator oralari guvillab «Gulsari!» «Gulsari!» degan so‘zlar eshitildi.

Katta poygada qatnashishni istaganlarning hammasi davraga kirdi. Ellikka yaqin chavandoz yig‘ildi.

– Xalqdan fotiha oling! – dedi saylning bosh boshqaruvchisi tantanali suratda.

Peshonalarini qattiq tang‘ib olgan taqir boshli chavandozlar kaftlarini ochganlaricha qo‘llarini baland ko‘tarishib qator bo‘ylab yurishdi va «O-mi-in!» degan ovoz u chekkasidan bu chekkasigacha gurillib tarqaldi, yuzlab qo‘llar peshonalarga ko‘tarilib, kaftlar oqib tushayotgan suv oqimi singari yuzlaridan sirg‘alib tushdi.

Shundan so‘ng chavandozlar bu yerdan to‘qqiz chaqirim naridagi poyga boshlanadigan joyga otlarini yo‘rttirib ketishdi.

Bu orada davrada otsiz va otliqlarning kurashi, egardan tortib tushirish, chopib o‘tayotib yerdan tangani olish va boshqa musobaqa o‘yinlari boshlandi. Bularning hammasi faqat katta o‘yinning boshlanishi edi, xolos. Eng muhimi u yoqda, chavandozlar chopib borayotgan tomonda boshlanardi.

Gulsari yo‘lda qizishardi. U xo‘jayinining nega jilovini qo‘yib yubormasligini tushunmasdi. Atrofda boshqa otlar ham gijinglashar va yulqinishar edi. Ularning ko‘pligi va hammasi chopishni xohlayotganligidan saman yo‘rg‘a asabiylashar va toqatsizlanib qaltirardi.

Nihoyat, hamma startga – poyga boshlanadigan joyda bir qator bo‘lib tizildi, poyga boshi safdagilarning oldidan u chekkadan bu chekkaga qadar chopib o‘tdi-da, oq ro‘molchani ko‘tardi. Hamma sergaklanib qotib qoldi. Ro‘molcha silkindi. Otlar irg‘ib joylaridan qo‘zg‘alishdi, g‘ayrati toshgan Gulsari ham hamma bilan birga oldinga tashlandi. Son-sanoqsiz tuyoqlar ostida yer gumburlab ketdi, chang-to‘zon ko‘tarildi. Chavandozlarning «ha, chuh, ha, chuh!»lari va qiyqiriqlari ostida otlar o‘qday uchib borardilar. Sakrab chopishni bilmagan Gulsarigina yelib borardi. Uning ojizligi ham, qudrati ham shunda edi.

Dastlab hammasi g‘uj bo‘lib, bir necha daqiqadan keyin oldinma-ketin chopib ketishdi,

Gulsari buni koʻrmasdi. Yoʻrgʻa faqat chaqqon-chopqir otlargina uni orqada qoldirib, oldinda chopib ketayotganligini koʻrardi. Tuyoqlar ostidan uchib chiqqan issiq shagʻal va kesak parchalari tumshugʻiga urilar, atrofda esa otlar chopishar, chavandozlar qichqirishar, qamchilar qarsillar, chang-toʻzon koʻtarilar edi. Chang-toʻzon bulutga aylanib, yer uzra uchib yurardi. Ter, chaqmoq tosh va bosilib ezilgan yavshonning kuchli hidi kelardi.

Deyarli yoʻlning yarmiga qadar shu ahvol davom etdi. Oldinda oʻntacha ot yoʻrgʻa saman yeta olmaydigan tezlik bilan uchib borardi. Atrofda shovqin pasaya boshladi, orqadagilarning suroni sekin eshitilar, lekin oldinda boshqalarning ketayotganligi, tizginlarini qoʻyib yubormaganliklari uning gʻazabini qoʻzgʻatar edi. Koʻz oldi gʻazab va shamoldan qorongʻilashib, yoʻl shiddat bilan oyoqlari ostiga orqaga chopib ketar, quyosh osmondan olovli koptokday dumalab, u tomon kelar edi. Uning butun tanasini issiq ter qoplar, saman yoʻrgʻa qanchalik koʻp terlasa, shunchalik yengil tortib borardi.

Chopqir otlar charchab, chopishlari borgan sari sekinlasha boshladi, saman yoʻrgʻa esa endigina kuchga kirayotgandi. «Chuh, Gulsari, chuh!» – egasining ovozi eshitardi u. Shundan soʻng quyosh u tomonga yana ham tezroq yumalab kela boshladi. Quvib yetilgan va ortda qoldirilgan chavandozlarning gʻazabdan burushgan yuzlari, osmonga koʻtarilgan qamchilar, otlarning irjaygan ogʻizlari, xirillab nafas olgan tumshuqlari birin-ketin koʻzga chalina boshladi. Birdan suvliq va tizginlarning xukmronligi yoʻqoldi. Gulsari egarning ham, chavandozning ham borligini sezmay qoldi, u chopish ishtiyoqi bilan yonar edi.

Har qalay oldinda qoʻngʻir va malla rang ikki chopqir ot yonma-yon borardi. Ikkalasi ham bir-birlariga boʻsh kelishmay, chavandozlarning qichqiriqlari va qamchilari zarbi ostida uchishar edi. Bular kuchli poygachi otlar edi. Gulsari otlarni anchadan keyin quvib yetdi va nihoyat ularni yoʻldagi balandlikka koʻtarilishda orqada qoldirdi. U goʻyo katta bir toʻlqinning qirrasiga chiqib olganday tepalikning ustiga sakrab chiqdi va bir necha daqiqa vaznsiz holatda havoda osilib qolganday boʻldi. Nafasi qaytib ketdi, koʻzlariga quyosh yana ham yorqindan yolqin sochdi, u yoʻl boʻylab pastga tomon oʻqday tez uchib tusha boshladi, lekin koʻp oʻtmay orqasidan quvib yetayotgan tuyoqlarning taqir-tuqurini eshitdi. Oʻsha qoʻngʻir va malla rang ikki ot alamini olishmoqchi edi. Ular ikki tomondan deyarli yonma-yon kelishib, endi bir qadam ham ortda qolishmayotgandi.

Ular uchalasi kallalarini kallalariga tegizib, birga chopishardi. Gulsariga ular endi sira ham chopmay, qandaydir gʻalati – harakatsiz va unsiz qotib qolganday tuyulardi. Hatto yonlaridagilarning koʻzidagi ifodasini, ularning taranglashgan tumshuqlarini, tishlangan suvliqlarini, yugan va tizginlarini koʻrish mumkin edi. Qoʻngʻir rang ot gʻazab va qaysarlik bilan qarardi, malla rang esa hayajonlanar, ishonchsizlik bilan u yoqdan bu yoqqa alanglardi. Xuddi ana shunisi birinchi boʻlib ortda qola boshladi. Eng avval uning gunohkorday jovdiragan koʻzlari gʻoyib boʻldi, soʻng kengayib ketgan tumshugʻidagi burun teshiklari orqada qoldi, shundan keyin u boshqa koʻrinmadi. Qoʻngʻir ot esa juda qiyinlik bilan sekin-asta orqada qola boshladi. U chopib turib sekin taslim boʻlayotgandi,

ojizlikdan, qahr-gʻazabdan uning koʻz qarashlari asta-sekin xiralashib borardi. U magʻlubiyatni tan olgisi kelmay shu koʻyda ortda qolib ketdi.

Raqiblar ortda qolganida nafas olishi ham osonlashganday boʻldi. Oldinda esa daryoning muyulishi kumushdek yaltirab, yashil oʻtloq koʻrinmoqda va olisdan odamlarning qiyqiriq, hayqiriqlari eshitilmoqda edi. Eng uchiga chiqqan ishqibozlar yoʻlda kutib turishgan ekan. Ular «ha, chop, ha, chop! Boʻsh kelma!» deb gij-gijlashib, hayqirishib otlarini choptirib borishardi. Shunda saman yoʻrgʻa birdan charchaganligini sezib qoldi. Masofa oʻz taʼsirini koʻrsata boshladi. Orqada nima boʻlayotganligini, uni quvib yetishyaptimi, yoʻqmi, buni Gulsari bilmasdi. Chopish haddan ortiq ogʻirlashib, ot holsizlanib bormoqda edi.

Lekin huv oldinda koʻp sonli olomon guvillar va toʻlgʻanar, otliq va piyoda kishilar peshvo chiqib, ikki yoqdan oqib kelar, qichqiriqlar borgan sari kuchayardi. Birdan u: «Gulsari! Gulsari! Gulsari» degan ovozlarni aniq eshitdi. Bu hayqiriqlar, nidolar, xitoblar bilan toʻlgan havodan nafas olayotgan saman ot yangi kuch bilan olgʻa intildi... Eh, odamlar, odamlar! Ular nimalarning uddasidan chiqmaydi deysiz!

Gulsari shodlik suronlari va qiyqiriqlar bilan kutib olayotganlarning oralaridan oʻtib, qadamini sekinlatdi-da, oʻtloqni aylanib chiqdi.

Ammo bu bilan ish tamom boʻlmadi. Endi oʻzining ham, xoʻjayinining ham ixtiyori qoʻlidan ketdi. Saman yoʻrgʻa bir oz nafasini rostlab, tinchib olganida xaloyiq davrani katta ochib, gʻoliblarni qutladi: «Gulsari, Gulsari, Gulsari!» degan ovozlari koʻkka oʻrladi. U bilan birga esa «Tanaboy! Tanaboy! Tanaboy!» degan hayqiriqlar ham yangrardi.

Odamlar saman yoʻrgʻaga yana qandaydir moʻʼjizali kuch bilan taʼsir qilishdi. Magʻrur yuguruk ot boshini baland koʻtarganicha, koʻzlarini chaqnatib sahnaga chiqdi. Gulsari shuhrat havosidan mast boʻlib yana chopishga intilib raqs tusha boshladi. Va bir yonlab qadam tashladi. U oʻzining chiroyli, qudratli va dongʻi chiqqanini bilardi.

Gʻolib Tanaboy qoʻllarini ochib xaloyiq oldidan oʻtdi, yana bir ogʻizdan chiqqan «O-min!» soʻzi yangradi, tagʻin yuzlarcha qoʻllar peshonalarga koʻtarilib, oqar suvlarning irmoqlari singari yuzlar ustidan sirgʻalib tushdi.

Shunda saman yoʻrgʻa koʻp odamlar orasida birdan tanish ayolni koʻrib qoldi. Garchand u bu gal qora roʻmol emas, oq roʻmol oʻragan boʻlsa ham, fотиha uchun qoʻlini yuziga olib borganida ot uni darrov tanidi. U olomonning birinchi qatorida baxtiyor va shod-xurram boʻlib turar, tezoqar tip-tiniq soylar tubidagi toshlarga oʻxshab porlab turuvchi koʻzlarini ulardan uzmas edi. Uning oldida bir oz turish, xoʻjayini u bilan gaplashib olishi uchun, peshonasida yulduzcha boʻlgan oʻsha jiyron biyaning lablariga oʻxshash silliq va mehribon qoʻllari bilan yollarini tarashi, boʻynini silab-siypashi uchun Gulsari odatdagiday ayol tomon intildi. Lekin Tanaboy nima uchundir jilovni boshqa tomonga tortar, saman ot boʻlsa xoʻjayinini tushunmay, turgan joyida gir aylanib, tinmay ayol

tomon intilardi. Nahotki xo‘jayini – o‘zi albatta gaplashib olishi lozim bo‘lgan juvonni ko‘rmayotgan bo‘lsa?..

Ikkinchi kun, ya’ni 2 may ham Gulsarining kuni bo‘ldi. Bu gal tush paytida cho‘l bag‘rida uloq o‘tkazildi. Cho‘l yana qiy-chuv, qiyqiriqlarga to‘ldi, yer yana nog‘oraday taraqsladi. Son-sanoqsiz otliq ishqibozlar qiy-chuv ko‘tarishib uloqchilar atrofida girdikapalak bo‘lib chopib yurishardi. Yana Gulsari kunning qahramoni bo‘ldi. Lekin Tanaboy uni oxirgi o‘yin – kim epchil va tezkor bo‘lsa, uloqni o‘sha o‘z ovuliga olib ketishiga ruxsat beriladigan erkin olomon-poygaga saqlab turardi. Olomon-poygani hamma kutardi, chunki u musobaqaning cho‘qqisi edi, buning ustiga istagan chavandoz unda qatnasha olardi. Har kim ham o‘z baxtini sinab ko‘rishni xohlardi.

May quyoshi esa bu orada uzoqda – qozoq yerlarida sekin cho‘kmoqda edi. Barkashday oftob xuddi tuxum sarig‘iga o‘xshardi. Qarasang ko‘zing qamashmasdi.

Qirg‘izlar va qozoqlar to kechgacha ot choptirib, egarlaridan engashib, uloqqa chang solishar, uni bir-birlaridan yulqib olishib, goh suron ko‘tarishar, goh g‘uj bo‘lib olishar, goh qiyqirishib yana tarqalib ketishardi.

Cho‘ldagi soyalar uzayganida qariyalar nihoyat olomon-poygani boshlashga ruxsat berishdi. Uloq o‘rtaga tashlandi: «Olomon!»

Hamma birdan tashlanib, echkini yerdan ko‘tarib olishga urindi. Lekin ur-yiqit to‘polonda uni olish oson emasdi. Otlar telbalanib gir aylanishar, tishlarini g‘ijirlatib bir-birlarini tishlashar edi. Gulsari bu ur-yiqitda qiynalar, keng maydonga chiqqisi kelar, ammo Tanaboy uloqni hech qo‘lga tushira olmas edi. Birdan: «Ushla-a, qozoqlar olishdi-i!» degan kuchli ovoz yangradi. Otlar girdobidan gimnastyorkasi dabdala bo‘lgan yosh qozoq quturib ketgan qora to‘riq otda otilib chiqdi. U taqimiga uloqni qistirib, otni choptirganicha ketdi.

– Ushla-a! Anavi qora to‘riq! – hamma qichqirdi, quvishga tashlanib. – Tezroq, Tanaboy, faqat sen quvib yeta olasan!

Qora to‘riq otdagi qozoq uzangining ostida selkillab osilib borayotgan uloq bilan to‘ppa-to‘g‘ri quyosh qizarib botayotgan tomonga ketib borardi. Go‘yo yana bir oz chopsa u ana shu alangalanayotgan quyoshga uchib kirib, o‘sha yerda qizil tutun bo‘lib erib ketadiganday tuyulardi.

Gulsari Tanaboy nega jilovini tortib borayotganini tushunmasdi. Lekin uning egasi qozoq yigit ta’qib qilib borayotgan sonsiz-sanoqsiz chavandozlardan ajralib olishini, unga yordamga oshiqayotgan bir to‘da urug‘doshlaridan uzoqroq ketishini kutish kerakligini bilardi. Ular to‘riq otni chopqir otlar bilan o‘rab olishsa bormi, qo‘ldan boy berilgan o‘ljani hech qanday kuch bilan olib bo‘lmasdi.

Faqat yakkama-yakka kurashdagina biron muvaffaqiyatga umid bog‘lash mumkin edi.

Payt poylab, Tanaboy saman yo‘rg‘aning boshini qo‘yib yubordi. Gulsari quyosh nuri ostida o‘zi tomon yugurib kelayotgan yer ustiga uchib borardi, dukir-dukir ovozlari ortda qolib uzoqlasha boshladi, qora to‘riqqacha bo‘lgan masofa esa qisqaraverdi. Qora to‘riq og‘ir yuk bilan chopib borardi, uni quvib yetish uncha qiyin emasdi. Tanaboy saman otni qora to‘riqning o‘ng tomoniga olib o‘tdi. Otning o‘ng biqinida chavandoz taqimiga qistirib olgan uloq osilib borardi. Mana, tenglasha boshlashdi. Tanaboy echkinining oyog‘idan ushlab, tortib olish uchun egardan engashdi. Lekin qozoq o‘ljani chaqqonlik bilan o‘ng tomonidan chap tomoniga oshirib o‘tkazib oldi. Otlar esa hamon to‘ppa-to‘g‘ri quyosh tomon yelib borishardi. Endi Tanaboy bir oz ortda qolishi va chap berib yana quvib yetishi kerak edi. Saman yo‘rg‘ani qora to‘riqdan ayirish qiyin edi, lekin shunday bo‘lsa-da, bunga erishish mumkin bo‘ldi. Dabdalasi chiqqan gimnastyorkali qozoq uloqni yana boshqa tomonga o‘tkazishga ulgurdi.

– Qoyil! – zavq bilan qichqirib yubordi Tanaboy.

Otlar esa hamon quyosh tomon yelib borardi.

Vaqtini boy berish kerak emasdi. Tanaboy saman otni qora to‘riq ayg‘irga yondashtirib, qo‘shnisining egari qoshi ustiga engashdi. Qozoq yigit qutulishga urindi, lekin Tanaboy qo‘yib yubormadi. Yo‘rg‘a otning chaqqonligi va xipchaligi unga qora to‘riq ayg‘irning bo‘yniga deyarli yotib olishga imkon berdi. Shu tarzda u uloqqa qo‘l cho‘zib uni o‘zi tomon torta boshladi. Unga o‘ng tomondan harakat qilish oson edi, buning ustiga ikkala qo‘li bo‘sh edi. Mana, u echkinining deyarli yarmisini o‘ziga tortib oldi.

– O‘zingga ehtiyot bo‘l, qozoq birodar! – qichqirdi Tanaboy.

– Bekor aytibsan, bermayman! – javob qildi u.

Shiddat bilan chopib borayotib, ular ot ustida kurash boshlashdi. Bitta o‘ljaga tashlangan burgutlarday uloqqa mahkam yopishib olishib, bir-birlariga o‘shqirishar, xirillashar va bir-birlarini qo‘rqitish uchun yirtqichlarday irillashar edi, qo‘llari bir-birlarinikiga chirmashib ketgan, tirnoqlari ostidan qon sizib oqardi. Chavandozlari yakkama-yakka kurashayotganda tiqilishib, yonma-yon kyotayotgan otlar esa qirmizi quyoshni quvib yetish uchun shoshilar, ko‘zlari qonga to‘lgandi.

Shunday mardona o‘yinlarni bizga qoldirgan ajdodlarimizga ofarin!

Uloq endi ularning ikkalasining o‘rtasida edi, uloq chopib borayotgan otlar o‘rtasida osilib borardi. Ular indamay, tishlarini tishlariga qo‘yib, bor kuchlarini ishga solib uloqni tortishar, bir-biridan qutulish va chetroqqa chiqib olish uchun ikkalasi ham echkini taqimga bosishga urinardi. Qozoq baquvvat edi. Qo‘llari katta, serpay, buning ustiga Tanaboydan ancha yosh edi. Lekin tajriba – zo‘r narsa. Tanaboy o‘ng oyog‘ini to‘satdan

uzangidan bo'shatib oldi-da, uni qora to'riq ayg'irning biqiniga tirab oldi. Uloqni o'ziga tortib, ayni paytda oyog'i bilan raqibining otini itarayotgandi. Qozoqning panjasi asta-sekin ochila boshladi.

– O'zingni tut! – uni ogohlantirishga ulgurdi yengilgan qozoq.

Kuchli siltovdan Tanaboyning egardan uchib tushishiga sal qoldi. Lekin o'zini tutib oldi. Shodligidan qiyqirib yubordi. Saman otni birdan keskin burdi-da, halol kurashda qo'lga kiritilgan o'ljani taqimga bosib qocha boshladi. Unga tomon esa bir gala chavandozlar baqirib-chaqirib chopib kelayotgandi:

– Gulsari! Gulsari oldi!

Qozoqlar to'dalanishib, uning yo'lini to'sishga tashlanishdi,

– O'y-bay, ushla, Tanaboyni tut!

Endi eng muhimi – ushlab olishlaridan qutulish va ovuldoshlarining qurshoviga tezroq o'tish edi.

Tanaboy tutib olmoqchi bo'lgan kishilardan o'zini chetga tortib saman otni yana birdan keskin buradi. «Balli, Gulsari, rahmat senga, aqlli samanim!» – deb minnatdor bo'lardi u yo'rg'adan. Yo'rg'a o'z egasi tanasining salgina egilishini ham payqab, goh u, goh bu tomonga burilib, quvib boruvchi raqiblaridan epchillik bilan qutulardi.

Yo'rg'a ot deyarli yer bag'irlab, goh u yoqqa, goh bu yoqqa burilib qiyin ahvoldan qutulib, o'qday chopib ketdi. Bu orada Tanaboyning ovuldoshlari ham yetib kelishdi, ikki tarafdin, orqadan uni o'rab olishdi va hammasi birgalashib zich to'da bo'lib qochib qolishdi. Lekin quvayotganlar yana oldilaridan chiqib qolishdi. Tag'in burilib qochishga to'g'ri keldi. Goh u, goh bu qanotga tashlanib uchuvchi tez uchar qushlar galasi singari, keng cho'l bo'ylab qochuvchilar va ularni quvuvchi chavandozlar galasi uchib borardi. Havoni chang-to'zon qoplagandi. Ovozlar jaranglar, kimdir oti bilan birga yiqilar, kimdir o'mbaloq oshib tushar, kimdir oqsoqlanib o'z otini quvardi, lekin hammani musobaqaning zavq-shavqi qamrab olgan edi. O'yinda hech kim javobgar emas. Tavakkalchining va dovyuraklikning onasi bitta...

* * *

Botib borayotgan quyoshning bir chekkasigina ko'rinib turardi, qosh qorayib qolgan. Yerni larzaga keltirayotgan olomon-poyga esa moviy oqshomning salqinida hamon davom etardi. Endi hech kim qichqirmas, hech kim hech kimni ta'qib etmas, lekin hamma qizg'in harakatdan mast bo'lib chopishda davom etardi. Cho'zilib borayotgan chavandozlar oqimi to'lqin kabi chopish ritmi va kuyiga berilib tepalikdan tepalikka ko'chib yurardi.

Chavandozlarning yuzlaridagi jiddiylik va ularning kamgapligi shundanmikin, qozoqlar do‘mbirasi va qirg‘izlar qo‘bizining jarangdor ovozi shular tug‘dirmadimikin!..

Daryoga yaqinlashib qolishgandi. U oldindagi quyuq changalzorlar ortida xira yiltillardi. Yana ozroq qolgandi. Daryoning narigi betida o‘yin tugaydi, u yog‘i esa ovul. Tanaboy va uni qurshab olganlar bir to‘da bo‘lib chopishardi. Gulsarini go‘yo bosh kemaday o‘rtada qo‘riqlab borishardi.

Lekin u charchagan, juda charchagan edi – kun haddan ortiq og‘ir bo‘ldi. Saman yo‘rg‘a holdan toydi. Ikki yonboshida chopib borayotgan yigit uning suvlig‘idan tortishib otni yiqilgani qo‘yishmasdi. Qolganlari Tanaboyni orqadan va yon tarafdin qo‘riqlab chopishardi. U bo‘lsa egarning oldiga tashlangan uloq ustiga ko‘kragini bosib yotardi. Tanaboyning boshi chayqalar, o‘zi bo‘lsa egar ustida zo‘rg‘a o‘tirardi. Yonida qo‘ltiqlab borayotgan chavandozlar bo‘lmaganida edi, o‘zining ham, yo‘rg‘aning ham qo‘zg‘alishga holi kelmagan bo‘lardi. Ilgarilari, ehtimol, o‘ljani olib shunday qochishgandir, balki, yarador botirni asirlikdan shunday qutqarishgandir...

Mana daryo, mana o‘tloq, shag‘al toshli keng kechuv. Qorong‘i tushsa ham hozircha u ko‘rinib turardi.

Chavandozlar chopishdan to‘xtamay suvga otilib kirishdi. Taqalarning quloqlarni kar qilguday taqir-tuquri ostida suvni sachratib, yo‘rg‘a otni narigi qirg‘oqqa olib chiqishdi. Olomon-poyga tamom bo‘lgan edi! G‘alaba!

Kimdir Tanaboyning egaridan uloqni olib, ovulga chopib ketdi.

Qozoqlar daryoning narigi betida qolishdi.

– Biz bilan uloq chopishganingiz uchun rahmat sizlarga! – qichqirishdi ularga qirg‘izlar.

– Sog‘ bo‘linglar! Kuzda yana uchrashamiz! – javob berishdi qozoqlar va otlarini orqaga burishdi.

* * *

Qorong‘ilik tushgan, Tanaboy mehmondorchilikda o‘tirardi, saman yo‘rg‘a esa boshqa otlar bilan birga hovlida bog‘log‘liq turardi. Minishga o‘rgatilgan birinchi kunni hisobga olmaganda, Gulsari hech qachon bunchalik charchamagandi. Lekin o‘sha paytda u hozirgiga nisbatan nozikkina nihol edi. Uyda u haqda so‘z borardi:

– Tanaboy, Gulsari uchun qadah ko‘taraylik: agar u bo‘lmasa, bugun biz g‘alabaga erisha olmasdik.

– Ha, qora to‘riq ayg‘ir arslonday baquvvat. Anavi yigit ham kuchli. Uning istiqboli porloq.

– Rost gap! Gulsarining o‘zini tutqizmaslik uchun yer bag‘irlab chopishi hali ham ko‘z o‘ngimda. Hayajonimdan nafasim qaytib ketay dedi qarab turib.

– Nimasini aytasan. Ilgari zamonlarda botirlar bunday otda jangga kirishardi. Ot emas bu duldul!

– Tanaboy, qachon uni biyalarga qo‘ymoqchisan?

– E-e, u hozir ham biyalarni quvlab yuribdi, lekin hali erta deb o‘ylayman. Kelgusi bahorda esa ayni vaqti bo‘ladi. Et olishi uchun kuzdan o‘z holiga qo‘yib beraman...

Kayfi oshib qolgan odamlar olomon-poyganing tafsilotlari va saman yo‘rg‘aning xislatlari to‘g‘risida gapirishib uzoq o‘tirib qolishdi. Gulsari bo‘lsa teri qotib, suvliqni chaynab hovlida turardi. U tongga qadar och holda qantariqliq turishi kerak edi. Lekin uni qiynayotgan ochlik emasdi. Yelkalari zirqirab og‘rir, oyoqlari ham go‘yo o‘ziniki emasday, tuyoqlari qizishib yonardi, kallasi esa hamon olomon-poyganing shovqin-suronidan garang. Qiyqiriqlar, baqiriqlar hali ham uning qulog‘idan ketmasdi, vaqti-vaqti bilan u cho‘chib tushar va pishqirib quloqlarini chimirardi. Maysa-o‘t ustida ag‘anab yotgisi, bir silkinib olgach, yaylovda otlar orasida o‘tlab yurgisi kelardi. Lekin xo‘jayini uzoq o‘tirib qoldi.

Ko‘p o‘tmay xo‘jayini qorong‘ilikda sal-pal gandraklab chiqib keldi. Undan qandaydir kuchli, o‘tkir hid anqirdi. U ahyon-ahyondagina bunaqa holatga tushardi. Oradan bir yil o‘tgach, saman yo‘rg‘a doim mana shunaqa hidi anqib turadigan odam qo‘liga tushib qoladi. Shunda u o‘sha odamdan ham, manavi iflos hiddan ham nafratlanadi.

Tanaboy saman otning yoniga keldi, yag‘rinini silab-siypadi, terlikning ostiga qo‘lini suqib ko‘rdi:

– Bir oz sovuding shekilli? Charchadingmi? Men ham o‘lguday charchadim. Lekin bunaqa o‘qrayib qarama menga, axir ichsam sening sog‘lig‘ingga ichdim-da, bayram. Shunda ham qittak ichdim. Men o‘z o‘lchovimni bilaman, sen buni hisobga ol. Urushda ham me‘yorini bilganman. Qo‘y, Gulsari, bunaqa o‘qrayib qarama. Hozir yaylovga ketamiz, dam olamiz...

Xo‘jayin ayillarni qisib tortdi, uydan chiqqan odamlar bilan bir oz gaplashib turdi, hammalari otlarga minishib, tarqalib ketishdi.

Tanaboy ovulning uyquga ketgan ko‘chalari bo‘ylab borardi. Atrof jimjit, Derazalar qop-qorong‘i. Dalada eshitarlar-eshtilmas traktor tarillardi. Tog‘lar ustida oy turar, bog‘larda gullagan olmalar oqarib ko‘rinardi, qayerdadir bulbul sayrardi. Nima uchundir butun

ovulda birgina bulbul bor. U o'zi sayrab, o'zi tinglar, keyin jimib qolar, so'ng yana chahchahlay boshlardi. Tanaboy saman yo'rg'ani to'xtatib turdi. – Biram chiroyli, – dedi u ovoz chiqarib. – Munchayam jimjit-a! Faqat bulbulgina sayramoqda. Tushunyapsanmi, Gulsari, a? Qayoqdan tushunarding. Sen yilqilarning oldiga borishing kerak, men bo'lsam...

Ular temirchilik ustaxonasidan o'tib ketishdi, bu yerda eng chekkadagi ko'cha bilan yurib daryoga chiqishlari, undan keyin esa yilqilar podasiga borishlari kerak edi. Lekin xo'jayini nima uchundir ot boshini boshqa tomonga, o'rtadagi ko'chaga burdi, uning oxirida, o'sha juvon yashaydigan hovli yonida to'xtadi. Ko'pincha qizcha bilan birga chopib yuradigan laycha yugurib chiqdi, bir oz vovilladi-da, dumini likillatib tinchib qoldi. Xo'jayini egar ustida jim o'tirar, nimanidir o'ylardi, so'ng bir xo'rsindi-da, jilovni istar-istamas siltadi.

Yo'rg'a ilgarilab ketdi. Tanaboy daryo tomon pastga burdi va yo'lga chiqib olganidan so'ng otini haydadi. Gulsarining o'zi ham yaylovga tezroq yetib olgisi kelardi. Ular o'tloq bilan ketishdi. Mana, daryoga ham yetishdi, qirg'oqda taqalari toshga urilib taraqalay boshladi. Suv muzday, shovillar edi. Suvning qoq o'rtasiga kelganlarida xo'jayin jilovini qattiq tortib, otni keskin orqaga burdi. Gulsari xo'jayinini adashgandir, deb o'ylab boshini chayqadi. Ular orqalariga qaytishlari kerak emasdi. Ha-deb yuraveradimi? Lekin xo'jayini uning biqiniga qamchi bilan tushirdi. Gulsari urishlarini yoqtirmasdi. U suvlig'ini asabiy chaynab xo'jayiniga istar-istamas bo'ysundi va orqasiga burildi. Yana o'tloq orqali, o'sha yo'l bilan, o'sha hovli tomon jo'nashdi.

Uy oldiga kelganlarida xo'jayini egar ustida yana qimiray boshladi. Suvliqni goh u yoqqa-goh bu yoqqa tortar, uning nima qilmoqchiligini tushunib bo'lmasdi. Darvoza oldida to'xtashdi. Sirasini aygganda, darvozaning o'zi yo'q edi. Undan faqat qiyshaygan ustunlarigina qolgandi. Yana laycha chopib chiqdi. Bir oz vovilladi-da, dumini likillatib tinchib qoldi. Hovli tip-tinch va qop-qorong'i edi. Tanaboy egardan tushib, yo'rg'ani jilovidan ushlaganicha yetaklab hovliga kirdi, derazaga yaqinlashib borib oynani taqillatdi.

– Kim u? – ovoz chiqdi ichkaridan.

– Men, Bibijon, och, eshityapsanmi, menman!..

Uyda chiroq yondi va derazalar xira yorishdi.

– Senga nima bo'ldi? Bemahalda qayoqdan kelyapsan? – eshik oldida Bibijon paydo bo'ldi. U yoqasi ochiq oq ko'ylakda, qop-qora sochlari yelkasiga tushgan edi. Undan badanning iliq hidi va notanish o'tning g'alati isi kelardi.

– Kechir, – sekin gapirdi Tanaboy. – Olomon-poygadan kech qaytdik. Charchadim. Otning ham tinkasi qurigan. Uni qantarib qo'yish kerak, o'zing bilasan, yaylov uzoqda.

Bibijon indamadi.

Uning ko'zlari oydingda suv tubida yaltirab ko'ringan toshlar singari yalt etib yondi-yu, yana so'ndi. Saman yo'rg'a juvonning unga yaqin kelishini va bo'ynini silab-siypashini kutardi, lekin u bunday qilmadi.

– Sovuq, – yelkalari qaltirab ketdi Bibijonning. – Nega turibsan? Unday bo'lsa, kir. Eh, o'ylab topganingni qara, – sekin kuldi u. – Sen bu yerda ot ustida tipirchilab turganingda men ham bo'larimcha bo'ldim. Bolaga o'xshaysan.

– Men hozir. Otni bog'lay.

– Huv anavi yerga, devor yonidagi burchakka bog'lab qo'ya qol.

Xo'jayinning qo'llari hech qachon bunchalik qaltiramagandi. U suvliqni chiqarishga shoshilar, ayillarni darrov bo'shata olmasdi. Ayilning birini bir oz bo'shatdi, ikkinchisini esa esdan chiqarib qo'ydi.

U juvon bilan birga kirib ketdi, ko'p o'tmay derazalardagi chiroq o'chdi.

Begona hovlida turish saman otga g'alati tuyulardi.

Oy bor nurini sochardi. Gulsari devordan ko'zini oshirib qarab, osmonga bo'y cho'zgan, oqimtir-ko'kish shu'laga chayib olingan tungi tog'larni ko'rdi. U quloqlarini dikkaytirib tinglardi. Ariqda suv shildirardi. Uzoq dalalada hamon o'sha traktor tarillar, bog'larda esa hali ham o'sha yolg'iz bulbul sayrardi.

Qo'shni olma daraxti butoqlaridan oppoq gul barglar to'kilib, otning kallasi va yoliga sekin qo'nardi.

Tun yorishib borardi. Saman ot tik turib, tanasining og'irligini goh u oyog'iga, goh bu oyog'iga solar, tik turib xo'jayinini sabr-toqat bilan kutar edi. Tunlarni tongga ulab, hali yana ko'p marta bu yerda turishini bilmasdi u.

Tanaboy azonda uydan chiqdi, iliq qo'llari bilan Gulsarining og'ziga suvliq sola boshladi. Endi uning qo'llaridan ham notanish o'tning o'sha g'alati hidi kelardi.

Bibijon Tanaboyini kuzatishga chiqdi. Uning pinjiga suqildi, Tanaboy undan uzoq bo'sa oldi.

– Mo'yloving sanchib oldi, – shivirladi u. – Shoshilish kerak, qara, yorishib qoldi. – U ketmoqchi bo'lib o'girildi.

– Bibi, bu yoqqa kel – chaqirdi uni Tanaboy. – Menga qara, buni bir silab-siypab qo‘y, erkala, – imo qildi u saman yo‘rg‘aga qarab. – Bizni xafa qilma sen!

– Voy, esimdan ham chiqibdi-ya, – kulib yubordi u. – Buni qara, ustini olma guli qoplabdi. – U shirin so‘zlarni aytib turib, peshonasida yulduz qashqasi bor huv anavi to‘riq biyachaning lablari singari silliq va yoqimli ajoyib qo‘llari bilan otni silab-siypay boshladi.

Daryodan o‘tgach, xo‘jayin o‘lan ayta boshladi. Uning qo‘shig‘i ostida qadam tashlash unga yoqar, shunda yaylovdagi podaga tezroq yetib olishga oshiqar edi.

Bu may tunlarida Tanaboyning omadi keldi. Podani tunda boqish navbati unga kelgandi. Saman yo‘rg‘a uchun yangi hayot boshlandi. Kunduzi u o‘tlab yurardi, dam olardi, tunda esa xo‘jayini yilqilarni pastqam yerga haydab, uni minib yana o‘sha hovli tomon haydardi. Tong g‘ira-shirasida ular go‘yo ot o‘g‘rilariday cho‘lning kamqatnov so‘qmoqlaridan yurishib, pastqamlikdan otlar tomon shoshilishardi. Bu yerda xo‘jayini yilqilarni bir joyga yig‘ib, qayta-qayta sanab chiqar va oxiri ko‘ngli tinchirdi. Saman yo‘rg‘aga qiyin bo‘ldi. Xo‘jayinning bir oyog‘i u yoqda, bir oyog‘i bu yoqda edi. Tunlari esa yo‘lsiz joylardan chopib yurish oson emasdi. Lekin xo‘jayinning irodasi shu edi.

Gulsarining erki o‘zida bo‘lsa, u uyurdan sira ham ajralmasdi. Unda ayg‘irlik alomatlarini paydo bo‘layotgandi. Hozircha u to‘dadagi ayg‘ir bilan chiqishib, murosa qilib yurgandi. Lekin ikkalasi ham bitta biyaga aylanishib, dam-badam to‘qnashadigan bo‘lib qolishdi. U bo‘ynini tik ko‘tarib, dumini xoda qilib yilqilar oldida tez-tez o‘zini ko‘z-ko‘z qilib yuradigan bo‘lib qoldi. Qattiq kishnar, achchig‘lanar, biyalarni sonidan asta tishlar edi. Bu esa ularga yoqsa kerak, uyur ayg‘irining rashkini keltirib Gulsariga suyaklashardi. Saman yo‘rg‘a rosa adabini yerdi – ayg‘ir qari, rahmsiz va urishqoq edi. Lekin tun bo‘yi hovlida turishdan ko‘ra bezovtalanib, to‘da ayg‘iridan qochib yurish yaxshi edi. Bu yerda – hovlida u biyalarni sog‘inar, anchagacha tipirchilab turar, yer tepinar, keyin yuvoshlanib qolardi. Agar anavi hodisa bo‘lmaganida, kim bilsin, bu “tungi safarlar” qanchagacha davom etardi...

O‘sha tunda saman yo‘rg‘a uyurni qo‘msab, egasini kutib, odatdagidek hovlida turardi, bir oz mudrab boshlagandi ham. U tom to‘siniga qantarilib qo‘yilgandi. Bu – yotishiga yo‘l qo‘ymasdi: har gal mudrab boshi tushib ketganda suvlig‘i og‘ziga qattiq botardi. Shunday bo‘lsa ham uyqu bosardi. Havo qandaydir og‘ir bo‘lib, qop-qora bulutlar osmonni qoplab olgandi.

Gulsari mudrab turib, uyqu aralash daraxtlarni go‘yo to‘satdan qandaydir bir kuch qulatmoqchi bo‘lganday silkitayotganini, ular shovillab ketganini payqab qoldi. Shamol guvillab, sigir sog‘adigan bo‘sh chelakni taraqlatib hovlida yumalatib, arqondagi kiyim-kechaklarni yulib-yulqib uchirib ketardi. Laycha qayoqqa yashirinishini bilmay tipirchilab g‘ingshiy boshladi. Yo‘rg‘a jahl bilan pishqirdi, quloqlarini dikkaytirib qotib qoldi. U boshini devordan oshirib cho‘l tomonga qaradi, u yerdan, zulmat ichidan

qandaydir dahshatli narsa guvillab yaqinlashib kelayotgan edi. Bir zumdan so'ng xuddi daraxt qulaganday taraq-turuqlab ketdi. Momaqaldiraq gulduradi, chaqmoqlar bulutlarni qaychiladi. Sharillab yomg'ir quydi. Saman yo'rg'a qamchi yeganday jilovini uzmoqchi bo'ldi va uyuri uchun dahshatga tushib, jon-jahdi bilan kishnab yubordi. Unda o'z urug'ini xavfdan saqlashdek azaliy savqi tabiiy uyg'ongan. Ot es-hushini yo'qotib suvliq, jilov, ayil, qil arqondan – uni bu yerda mahkam ushlab turgan hamma narsadan qutulish uchun isyon ko'tardi. U har yoqqa tashlanib, tuyoqlari bilan yerni qaziy boshladi va yilqilar sado eshitish umidida tinimsiz kishnashga kirishdi. Ammo faqat bo'rongina hushtak chalar va uvillardi. Oh, u bog'log'liq joyidan bo'shay olganda edi!..

Xo'jayini ichki oq ko'ylakda otilib chiqdi, uning ortidan ayol ko'rindi, u ham oppoq ko'ylakda edi. Ular yomg'ir ostida bir pastda qorayib ketishdi. Chaqmoq ularning ho'l yuzlari va qo'rquv bosgan ko'zlariga nur sochib, qorong'ilikdagi uyning bir qismini uning shamolda ochilib-yopilab turgan eshigini ham yoritdi.

– To'xta! To'xta! – yechib olishga urinib otga baqirdi Tanaboy. Lekin ot endi unga bo'ysunmasdi. Saman ot xo'jayiniga yirtqichlarday tashlandi, tuyoqlari bilan devorni qulatdi, chilvirni uzish uchun tinmay yulqinardi. Tanaboy devorga qapishib uning yoniga pisib bordi, qo'llari bilan boshini berkitib oldinga tashlandi va jilovga osilib qoldi.

– Tezroq yech! – qichqirdi u juvonga.

Ayol chilvirni endi yechgan ham ediki, yo'rg'a ikki old oyog'ini oldinga ko'tarib, Tanaboyni hovli bo'ylab sudrab ketdi.

– Qamchini ber, tezroq!

Bibijon qamchini keltirgani yugurib ketdi.

– To'xta, to'xta, o'ldiraman! – qichqirardi Tanaboy otning tumshug'iga qamchi bilan savalab. U egarga o'tirib olishi, hozirning o'zidayoq yilqilar oldiga yetib borishi lozim edi. U yoqda nima bo'layotganikin? Dovul otlarni qayoqlarga haydab ketdiykin?

Lekin saman yo'rg'a ham yilqilar oldida bo'lishi kerak edi. Hozirning o'zidayoq, qudratli savqi tabiiy uni chorlayotgan mana shu damdayoq yetib borishi lozim. Shuning uchun ham u kishnar va oyoqlarini tik ko'tarar, shuning uchun ham u bu yerdan tezroq ketishga shoshilardi.

Yomg'ir esa chelaklab quyardi, chaqmoq chaqib, momaqaldiraq gumburlab, yerni larzaga keltirardi.

– Ushla! – buyurdi Tanaboy Bibijonga.

Juvon jilovni ushlab olganida u egarga sakradi. U o'tirishga hali ulgurmasdanoq, otning

yolidan ushlab olishi bilan, Gulsari juvonne turtib, agʻanatib yubordi-da, hovlidan otilib chiqib ketdi.

Gulsari endi na suvliqqa, na qamchiga, na ovozga boʻysunmay, tabiiy sezgisi bilangina yoʻlni payqab, boʻronli tunda shatirlatib yogʻayotgan jala ostida uchib borardi. U endi oʻz hukmini yoʻqotgan xoʻjayinini qaynab-toshib oqayotgan soy oʻrtasidan suvning shovillashi va momaqaldiroqning guldur-gulduri ostida, butazorlar orasidan, soyliklar, jarliklardan olib oʻtdi, shiddat bilan olgʻa tomon chopgani-chopgan edi. Gulsari hech qachon, na katta uloqda, na olomon-poygada oʻsha dovulli kechadigidek chopmagandi.

Quturgan saman yoʻrgʻa qayoqqa, qanday qilib olib ketayotganini Tanaboy bilmasdi. Yomgʻir yuzi va badanlarini kuydirayotgan kuchli olovday tuyulardi unga. Uning miyasini faqat birgina fikr oʻyar edi: «Yilqilarga nima boʻldiykin? Otlar hozir qayerda ekan? Temir yoʻl tomonga qochib ketishlaridan Xudo asrasin. Poyezd halokati! Oʻzing panohingda saqla. Oʻzing qoʻllab-quvvatla, Xudo! Yordam ber.

Yiqilib tushma Gulsari, yiqilib tushma! Choʻlga olib chiq, oʻsha yoqqa, oʻsha yoqqa, yilqilarga olib bor!»

Choʻlda esa oq yolqini bilan zulmatda koʻzni qamashtirib chaqmoqlar goh u, goh bu yerda chaqnab turadi. Soʻng yana atrofni zulmat qoplar, momaqaldiroq gumburlar, shamol aralash yomgʻir yogʻardi.

Goh yorishar, goh qorongʻilashar, goh yorishar, goh qorongʻilashar edi...

Yoʻrgʻa oldingi oyoqlarini balandga tik koʻtarar va ogʻzini katta ochib kishnar edi. U chaqirar, u chorlar, u izlar, u kutardi. «Qaydasiz? Qaydasiz? Javob qaytaring!» Unga javoban osmon gumburlar, soʻng yana chopish, yana izlash, yana boʻronga qarshi yugurish.

Havo goh yorishar, goh qorongʻilashar, goh yorishar, goh qorongʻilashar edi...

Boʻron faqat tongga borib tindi. Bulutlar birin-ketin asta tarqalishdi, lekin sharqda momaqaldiroq hali ham tinmasdi, osmon gumburlar, qarsillar, momaqaldiroqlar bir-biriga qoʻshilib ketar edi. Ezilib ketgan yerdan bugʻ koʻtarilardi.

Bir necha yilqichi tarqalib keggan otlarni toʻplab, tevarak-atrofdan izgʻib yurishardi.

Tanaboyni esa xotini izlab yurardi. Toʻgʻrirogʻi, kutib oʻtirardi. U tundayoq qoʻshnilari bilan birga otga minib, eriga yordam uchun chopgandi. Ular yilqilarni topishdi, jarlikda ushlab qolishdi. Lekin Tanaboy yoʻq edi. Adashib qolgandir, deb oʻylashdi. Ammo u erining adashmaganligini bilardi. Shuning uchun qoʻshnilarining oʻgʻli: «Huv ana, eringiz, Jaydar opa, huv ana kelyapti!» deb quvonib qichqirib, u tomon otini choptirib ketganida, Jaydar joyidan qoʻzgʻalmadi. Daydi erining qanday qaytib kelayotganligiga ot

ustida jimgina qarab turardi.

Tanaboy bir tuning ichida oriqlab ketgan saman otni minib jiqqa ho'l ichki ko'ylakda qo'rqinchli holatda jimgina kelardi, Gulsari o'ng oyog'iga oqsardi.

– Biz bo'lsak sizni qidirib yuribmiz! – quvonib xabar qildi uning oldiga chopib borgan yigitcha, – Jaydar opa endi tashvishlana boshlagandi...

Eh, bolakay, bolakay...

– Adashib qoldim, – to'ng'illadi Tanaboy. Er-xotin shu tarzda uchrashishdi. Bir biriga hech narsa deyishmadi. Yigitcha jarlikdagi yilqilarni haydash uchun uzoqlashganida xotini sekin dedi:

– Bu nimasi, hatto kiyinishga ham ulgurmabsan. Yaxshiyamki, ishtoning bilan etiklaring bor. Uyatmasmi? Axir endi yosh emassan-ku. Ana, bolalarnng yaqinda ulg'ayib qolishadi, sen bo'lsang...

Tanaboy miq etmasdi. Nima ham desin? Bu orada yigitcha yilqilarni haydab keldi. Hamma otlar va toylar sog'-salomat edi.

– Uyga ketdik, Oltivoy, – yigitchani chaqirdi Jaydar. – Bugun sizlarning ham, bizlarning ham bir dunyo ishimiz bor. Shamol o'tovlarimizni ag'dar-to'ntar qilib tashladi. Yur, yig'ishtirib olaylik.

Tanaboyga bo'lsa sekin dedi:

– Sen shu yerda tura tur. Senga ovqat, kiyim-kechak keltiraman. Odamlarning ko'ziga qanday ko'rinasan bu ahvolda?

– Huv anavi yerda, pastda bo'laman, – deb ishora qildi Tanaboy.

Ular jo'nab qolishdi. Tanaboy yilqilarni yaylovga haydab ketdi. Uzoq haydadi. Oftob yoyilib kun ilidi. Cho'l bug'lanib jonlandi. Yomg'ir va ko'katlarning hidi anqiy boshladi.

Otlar baland-pastliklardan, jarliklardan shoshilmay lo'killab, sayhonlikka chiqishdi. Bu yerda Tanaboy ko'zi oldida go'yo boshqa bir olam ochilganday bo'ldi. Uzoq-uzoqlarda ufq oq bulutlarga burkangandi. Osmon cheksiz, baland va tip-tiniq. Bu yerdan juda uzoqda, cho'lda poyezd tutun taratib ketardi.

Tanaboy otdan tushib, o't-o'lanlar ustidan yurib ketdi. Yonginasidan to'rg'ay «pirr» etib uchdi-da, balandga ko'tarilib sayray ketdi. Tanaboy boshini quyi solib borardi, to'satdan yerga gupillab dumalab tushdi.

Gulsari xo‘jayinini hech qachon bunday ahvolda ko‘rmagandi. U yuz tuban yotar, yelkalari yig‘idan qalt-qalt qilardi. U nomus va alamdan yig‘lardi, umrida so‘nggi bor erishgan baxtidan ayrilganini bilardi u. To‘rg‘ay bo‘lsa hamon sayrardi...

Ertasiga yilqilar tog‘lar tomon yo‘l olishdi – endi ular bu yerlarga faqat kelgusi yili erta bahorda qaytishlari kerak edi. Ko‘chmanchilar daryo bo‘ylab ovul yaqinidagi sizot pichanzorlardan o‘tib borishardi. Qo‘y-qo‘zilar, sigirlar, yilqilar o‘tib borardi. Yuk ortilgan tuyalar va otlar o‘tib borar, egarlarida ayollar va bolalar o‘tirishardi. Paxmoq itlar chopishardi. Havoni har xil ovozlari: baqiriqlar, kishnashlar, ma‘rashlar larzaga keltirgan edi.

Tanaboy o‘z yilqilarini keng o‘tloqdan, keyin yaqindagina bayramda xaloyiqning g‘alag‘ovuri, shovqin-suroni hukm surgan tepalikdan haydab borar va ovul tomonga qaramaslikka harakat qilardi. Gulsari bir mahal to‘satdan chekkadagi hovli tomon qayrilganida, bu qilg‘i uchun qamchi yedi. Shunday qilib, ular manglayida yulduzi bor o‘sha to‘riq baytalchaning lablari singari silliq va mehribon qo‘lli juvonning hovlisiga kirishmadi.

Yilqilar baravariga chopib borishardi.

Saman yo‘rg‘a xo‘jayinining o‘lan aytishini istardi, lekin u miq etmasdi. Ovul ortda qoldi. Xayr, ovul. Oldinda tog‘lar. Kelgusi bahorgacha xayr, cho‘l. Oldinda tog‘lar.

VI

Tun yarimlab qolgandi. Bundan bu yog‘iga Gulsari ortiq yura olmasdi. U bu yerga, jarlikka qadar necha martalab to‘xtab-to‘xtab bir amallab yurib keldi, lekin jarlikdan o‘tishga endi majoli yetmasdi. Otdan bundan ortiq talab qilish mumkin emasligini keksa Tanaboy tushundi. Gulsari azoblanib ingrar, odam kabi ingrar edi. U yota boshlaganida Tanaboy xalaqit bermadi.

Sovuq yerda yotganida ham saman ot kallasini u yoqdan-bu yoqqa tebratib ingrashdan to‘xtamasdi. U sovqotgandi, butun tanasi qaltirardi. Tanaboy ustidan po‘stinini yechdi va uni otning beliga yopib qo‘ydi.

– Nima bo‘ldi, ahvoling yomonmi? Juda yomonmi? Sovqotdingmi, Gulsari? Sen axir hech qachon sovqotmasding-ku.

Tanaboy yana allanima deb g‘ulduradi, lekin saman yo‘rg‘a endi hech narsani eshitmasdi. Uning yuragi go‘yo yilqilar o‘zlarini ta‘qib qilayotganlardan dahshatga tushib qochayotganday, gum-gup, gum-gup, gum-gup etib naq qulog‘ining ostida tartibsiz urardi.

Tog‘lar ortidan oy ko‘tarildi, tuman ichida osmonda osilib qoldi... Yulduzlar tovushsiz uchar va so‘nar edi.

– Sen shu yerda yota tur, men borib qovray terib kelay, – dedi chol.

U bulturgi qurigan o‘tlarni yig‘ib, atrofda uzoq daydib yurdi. Bir quchog‘ini tergunicha qo‘llarini tikanlar tirnab ketdi. Keyin, har ehtimolga qarshi, qo‘lida pichoq tutib jarlikka tushdi va bu yerda yulg‘unga duch keldi.

U chinakam gulxan qalaydigan bo‘ldik, deb quvonib ketdi.

Gulsari yaqinida yonayotgan olovdan doim qo‘rqardi. Hozir esa qo‘rqmadi, yonidan issiq va dud urib turardi. Tanaboy qop ustida indamay o‘tirar, gulxanga goh yulg‘un, goh burgan tashlab, olovdan ko‘z uzmay qo‘llarini isitardi. Ba‘zan o‘rnidan turib, ot ustiga tashlangan po‘stinini tuzatib qo‘yar va yana olov yoniga o‘tirardi.

Gulsari isinib oldi, qaltirashi to‘xtadi, ammo ko‘z oldi qorong‘ilashar, ko‘kragi qisilar, nafas olishga havo yetishmasdi. Shamolda olov goh pasayar, goh kuchayardi. Qarshisida o‘tirgan, uzoq vaqtdan beri uning xo‘jayini bo‘lib kelgan chol goh g‘oyib bo‘lar, goh paydo bo‘lardi. Alahsirayotgan saman otga go‘yo u egasi bilan birga bo‘ronli tunda chopib borayotganday, oyoqlarini tikka ko‘tarib kishnayotganday, yilqilarni qidirayotganday, ammo ular topilmayotganday tuyulardi. Oppoq chaqmoqlar yalt-yult chaqnab, so‘ng, o‘chib turganga o‘xshardi.

Goh yorishar, goh qorong‘ilashar, goh yorishar, goh qorong‘ilashar edi...

VII

Qish tugadi, yashash unchalik og‘ir emasligini cho‘ponlarga ko‘rsatish uchun qish vaqtincha o‘rnini bo‘shatdi. Issiq kunlar keladi, mollarga moy bitib, et oladi, sut va go‘sh mo‘l-ko‘l bo‘ladi, poyga va bayramlar bo‘ladi, oddiy kunlar boshlanadi: qo‘zilatish-qulunlatish, jun qirqish, yosh molni o‘stirish, yaylovdan-yaylovga ko‘chish, go‘sh kombinatiga qo‘y-yilqilarni haydab borish kerak, bu ishlar orasida har kimning o‘z tashvishi – muhabbat va ayriliq, tug‘ilish va o‘lim bor, farzandlarning muvaffaqiyatlaridan odamlar g‘ururlanishadi, ular haqida internatdan noxush xabarlar olganda: «O‘zimning oldimda bo‘lganida, ehtimol, yaxshiroq o‘qirmidi», deb kuyib-pishishadi. Nimalar, bo‘lmaydi, deysiz, tashvishlar boshingizdan oshadi va qishki azob-uqubatlar vaqtincha esdan chiqadi. «Yut» keladi, mollar nobud bo‘ladi, yerlar yaxmalak bilan qoplanadi, teshik-yirtiq o‘tovlar va muzdek molxonalar kelgusi yilgacha svodkalarda va hisobatlarda qolib ketadi. Keyin yana qish bosib keladi, oq tuyasida chopib keladi, tog‘dami, cho‘ldami, qayerda bo‘lmasin, cho‘ponni izlab topadi va unga

o‘z qiliqlarini ko‘rsatadi. Vaqtincha unutilgan hamma narsani esga tushiradi u. Yigirmanchi asrda ham qish o‘zining shu qilig‘ini qo‘ymadi...

O‘shanda ham shunday qildi. Oriqlab ketgan mollar va yilqilar tog‘lardan tushishib, cho‘lga yoyilib ketishdi.

Bahor. Qishdan omon chiqishdi.

O‘sha bahorda ayg‘ir Gulsari yilqilar orasida sayr qilib yurdi. Tanaboy endi uni kamdan-kam egarlar, unga rahmi kelar, minaverish mumkin ham emasdi – qochirish mavsumi yaqinlashib qolgandi.

Gulsari yaxshi ayg‘ir bo‘ladiganga o‘xshardi. Jajjigina qulunlarni xuddi otalariday kuzatib yurardi. Ona biya alahsib qolsa, u qulunning biror yoqqa dumalab ketishiga yoki yilqilardan ajralib qolishiga yo‘l qo‘ymasdi. Gulsarining yana bir fazilati shu ediki, u otlarni bekordan-bekor bezovta qilishlarini yaxshi ko‘rmasdi, agar bezovta qilaverishsa yilqilarni darrov uzoqroqqa haydab ketardi.

O‘sha yilning qishida kolxozda o‘zgarishlar bo‘ldi. Yangi rais yuborishdi, Choro ishlarni topshirdi-da, tuman kasalxonasiga yotdi. Uning yuragi juda zaiflashib qolgandi. Tanaboy ko‘p marta do‘stini ko‘rgani bormoqchi bo‘ldi-yu, ammo ishni tashlab ketib bo‘larmidi? Cho‘pon ko‘p bolali onaga o‘xshaydi. Doim, ayniqsa kuz va ko‘klamda tashvishi ko‘p bo‘ladi. Mol mashina emaski, qulog‘ini burab qo‘yib ketaversang. Shu tariqa Tanaboy tuman kasalxonasiga bora olmadi. Endi uning yordamchisi yo‘q edi. Xotini o‘rin yordamchi yilqiboqar hisoblanardi – turmush kechirish uchun bir amallab pul topish kerak edi-da, axir: mehnat kuniga kam haq to‘lansa ham, har holda bir mehnat kuniga qaraganda ikki mehnat kuniga ko‘proq haq olish mumkin.

Lekin Jaydarning qo‘lida bolasi bor edi. U qanaqasiga yordamchi bo‘la olsin? Kunu tun o‘zi ko‘z-quloq bo‘lib turishi kerak edi. Tanaboy qo‘ni-qo‘shnilari bilan gaplashib yordamchi topgunicha Choroning kasalxonadan chiqib ovulga qaytganligi haqida xabar keldi. Shunda u xotini ikkisi, keyinchalik – tog‘dan tushganlarida unikiga borishga qaror qilishdi.

Vodiyga endi qaytib tushishganida, yangi joyga endigina ko‘nika boshlashganida, Tanaboy haligacha hayajonsiz eslay olmaydigan voqea yuz berdi...

Yo‘rg‘a ot dong chiqarsa, oqibati uning uchun yaxshi ham bo‘lishi mumkin, yomon ham. Tevarak-atrofga uning dong-dovrug‘i qanchalik ko‘p taralsa, boshliqlar unga shuncha ko‘p ko‘z olaytirishadi.

O‘sha kuni Tanaboy ertalabdan otlarni yaylovga haydadi, o‘zi esa ovqatlanish uchun uyiga qaytdi. Qizini tizzasiga olib, xotini bilan oilaviy ishlar haqida gaplashib choy ichib o‘tirardi.

Internatdagi o'g'lining oldiga, shu bilan birga bir yo'la stansiyaga – chayqov bozoriga ham borish, bolalari va xotini uchun u-bu kiyim sotib olish kerak edi.

– Unday bo'lsa, Jaydar, yo'rg'ani egarlay, – dedi Tanaboy choydan ho'plab. – Bo'lmasa qaytib kelishga ulgurmayman. Oxirgi marta minib borib kelaman, keyin unga tegmayman.

– Mayli, o'zing bilasan, – rozi bo'ldi Jaydar. Tashqarida otliqlarning dupuri eshitildi. Kimdir ular tomon kelardi.

– Qara-chi, – dedi Tanaboy xotiniga. – Kim ekan u?

U chiqdi-da, qaytib keldi, ferma mudiri Ibrohim va u bilan birga yana ovuldan kimdir kelganligini aytdi.

Tanaboy o'rnidan istar-istamas qo'zg'aldi, qizini qo'liga ko'tarib o'tovdan chiqdi. Garchand u yilqichilik fermasining mudiri Ibrohimni uncha yoqtirmasa ham, mehmonni kutib olish kerak edi. Ibrohimni nima uchun yoqtirmasligini Tanaboyning o'zi ham bilmasdi. U boshqalarga qaraganda xushmuomalali edi, ammo shunday bo'lsa ham u subutsiz odamga o'xshardi. Eng yomoni shu ediki, hech qanday ish bilan shug'ullanmasdi, faqat hisob-kitob olib borardi. Fermada yilqichilik ishlari o'lda-jo'lda, har bir yilqiboqar o'z holiga tashlab qo'yilgandi. Partiya majlislarida Tanaboy bu haqda necha bor gapirganda hamma unga qo'shilardi, Ibrohim ham qo'shilib, tanqid uchun minnatdorchilik bildirardi, lekin hamma narsa ilgarigiday qolib ketaverardi. Yaxshiyamki, vijdonli, halol yilqiboqarlar tanlangan. Ularni Choroning o'zi tanlagandi.

Ibrohim egardan tushib, ochiq yuz bilan qulochini yozdi.

– Assalomu alaykum, xo'jayin! – u hamma yilqi boqarlarni xo'jayin deb atardi.

– Vaalaykum assalom! – vazmin javob berdi Tanaboy kelganlarning qo'lini siqib.

– Sog'-omonmisizlar? Otlar qalay, Tanaka, o'zingiz qalaysiz? – Ibrohim og'zi o'rganib qolgan savollarni sig'dirar, odatdagi tabassumidan uning semiz yuzi yoyilib ketardi.

– Joyida.

– Xudoga shukur. Sizdan ko'nglim to'q.

– O'tovga marhamat.

Jaydar mehmonlar uchun yangi kigiz to'shadi, kigiz ustiga esa echki terisidan qilingan po'stak tashladi. Unga ham Ibrohim iltifot qildi.

– Salom, Jaydar boybicha. Sog‘lig‘ingiz qalay? Eringizga yaxshi qarayapsizmi?

– Salom, kiringlar, bu yoqqa o‘tiringlar.

Hammasi o‘tirishdi.

– Bizga qimizdan quy, – dedi xotiniga Tanaboy. Qimiz ichishdi, u yoq-bu yoqdan gaplashib o‘tirishdi.

– Hozir eng yaxshi ish – chorvachilik. Hech bo‘lmaganda yozda sut, go‘sh t bo‘ladi-ku, – mulohaza qilardi Ibrohim, – dalachilikda yoki boshqa ishlarda umuman hech vaqo yo‘q. Shuning uchun hozir yilqilaru qo‘y-qo‘zilar yonida bo‘lgap ma’qul. To‘g‘rimasmi, Jaydar boybicha.

Jaydar bosh silkidi, Tanaboy bo‘lsa indamadi. Buni uning o‘zi ham bilardi, chorvachilikni qadrlash kerakligiga ishora qilish uchun har bir imkoniyatdan foydalanadigan Ibrohimdan ham bunday gapni birinchi bor eshitayotgani yo‘q edi. Tanaboyning unga: agar odamlar sut-go‘sh tli issiqqina joylarga suquladigan bo‘lsa, buning hech yaxshi tomoni yo‘q, degisi keldi. Boshqalar-chi? Qachongacha odamlar bekorga ishlashadi? Urushga qadar bundaymasdi-ku. Kuzda har bir uyga ikki-uch aravadan g‘alla keltirilardi. Endi-chi? Biror yerdan biron narsa undirish uchun qoplari bilan yugurib yurishadi. O‘zlari g‘alla yetishtirishib, o‘zlari nonsiz o‘tirishadi. Bu yaxshi emas. Faqat majlislaru pand-nasihatlar bilan uzoqqa borib bo‘lmaydi. Choro mehnatlari uchun odamlarga yaxshi so‘zdan bo‘lak hech narsa bera olmay qolgani uchun ham yurak kasaliga yo‘liqdi.

Ammo fikr-xayolini band qilgan bu masalalarni Ibrohimga gapirib o‘tirishning foydasi yo‘q. Tanaboy hozir gapni cho‘zishni istamasdi ham. Bularni tezroq kuzatish, ishlarini tezroq bitirish uchun yo‘rg‘ani egarlash – barvaqtroq qaytish kerak edi. Nega kelishdiykin ular? Lekin so‘rab-surishtirish noqulay edi.

– Negadir seni taniyolmayapman, inim, – Tanaboy Ibrohimning hamrohi, kam gap yosh yigitga murojat qildi. – Rahmatli Abalakaning o‘g‘limasmisan sen?

– Ha, Tanaka, men o‘shaning o‘g‘liman.

– O‘x, vaqt qanday tez o‘tyapti-ya. Yilqilarni ko‘rgani keldikmi?

– Yo‘q, biz...

– U men bilan birga keldi, – uning so‘zini bo‘ldi Ibrohim.

– Biz bu yerga bir ish bilan keldik, keyinchalik gaplasharmiz u haqda. Qimizingiz, Jaydar

boybicha, juda ajoyib ekan. Hidini qarang, qanday o'tkir. Yana bir kosa quyingchi.

Yana u-bu hakda gaplasha boshlashdi. Tanaboyning ko'ngli ko'ngilsiz bir narsani sezib turardi, lekin nima maqsadda kelishganini tushuna olmadi. Nihoyat, Ibrohim cho'ntagidan qanaqadir qog'ozni oldi.

– Tanaka, biz sizning oldingizga mana shu ish bilan, manavi qog'oz bilan keluvdik. O'qib ko'ring.

Tanaboy ovoz chiqarmay hijjalab o'qirdi, o'qirdi-yu ko'zlariga ishonmasdi. Yirik-yirik harflar bilan qog'ozga shular yozilgandi:

«Farmoyish.

Yilqichi Bakasovga.

Saman yo'rg'a Gulsari minib yurish uchun otxonaga jo'natilsin.

Kolxoz raisi (aji-buji imzo). 1950 yil, 5 mart».

Ishning bunchalik yomon tus olishidan esankirab qolgan Tanaboy indamay qog'ozni to'rtga bukladi-da, gimnastyorkasining ko'krak cho'ntagiga soldi va ko'zini yerdan uzmay uzoq o'tirib qoldi. Kuraginging osti muzlab, ko'ngli behuzur bo'la boshladi. Sirasini aytganda, bunda kutilmagan, tasodifiy hech narsa yo'q. Keyinchalik ishlatish, minib yurish uchun u otlarni parvarish qilayotgan edi-da. Bu yillar ichida u qancha-qancha otlarni brigadalarga jo'natdi. Lekin Gulsarini berish uning qo'lidan kelmasdi. Shuning uchun u saman yo'rg'ani qanday qilib olib qolish haqida zo'r berib fikr yurita boshladi. Hamma ishni puxta o'ylab qilish kerak edi. O'zini tutib olishi kerak.

Ibrohim bezovtalana boshladi:

– Mana shunday arzimagan ish bilan sizning oldingizga keldik, Tanaka, – ehtiyotkorlik bilan dedi u.

– Ma'qul, Ibrohim, – xotirjam boqdi unga Tanaboy. – Bu ish qochib qutulmaydi. Yana qimizdan ichaylik, gaplashib o'tiraylik.

– Ha, albatta, siz aqlli odamsiz-ku, Tanaka.

«Aqlli! Sening avrab aldashlaringga uchib bo'pman!» – dedi ichida Tanaboy achchig'lanib.

Yana anchayin suhbat boshlandi. Endi shoshilishning hojati yo'q edi.

Tanaboy kolxozning yangi raisi bilan ilk bor shu tarzda to‘qnashdi. To‘g‘rirog‘i, shaxsan o‘zi bilan emas, balki uning aji-buji imzosi bilan. Uning o‘zini hali yuzma-yuz ko‘rmagandi. U Choroning o‘rniga kelganida tog‘larda edi. Uni qattiqqo‘l odam, katta mansablarda ishlagan, deyishardi. Birinchi yig‘ilishdayoq ishyoqmaslarni qattiq jazolashni aytib ogohlantirib qo‘ygan, mehnat kuni minimumini bajarmaganlik uchun esa sudga tortaman, deb do‘q qilgan, kolxozlardagi barcha qiyinchiliklar kolxozlarning mayda bo‘lganligidan yuz berayotganligini, endi ularni yiriklashtirajaklarini, tez orada ahvol yaxshilanishini, uni shuning uchun ham bu yerga yuborilganini, xo‘jalikni ilg‘or agrotexnika va zootexnikaning barcha qonun-qoidalariga muvofiq olib borishini o‘zining asosiy vazifasi qilib olganligini aytgan edi. Buning uchun esa hamma agrotexnika va zootexnika to‘garaklarida o‘qishga majbur.

Chindan ham o‘qishni boshlab yuborishdi – plakatlar osib qo‘yishdi, leksiyalar o‘tkaza boshlashdi. Agar cho‘ponlar leksiyalar paytida pinakka ketib qolishayotgan bo‘lishsa, bu endi ularning ishi...

– Tanaka, biz ketishimiz kerak, – Ibrohim Tanaboydan bir narsani kutganday qaradi va etiklarining sirg‘alib tushgan qo‘njarini tortib, tulki telpagini qoqib, u yer-bu yerini tuzata boshladi.

– Gap bunday, ferma mudiri, raisga borib ayt: men Gulsarini bermayman. U uyur ayg‘iri. Bialarga qo‘yamiz.

– Voy-bo‘y, Tanaka, biz uning o‘rniga besh ayg‘ir beramiz, bironta ham biya qisir qolmaydi. Axir shu ham gapmi? – ajablandi Ibrohim. Hamma ish yaxshi borayotganidan u xursand edi, birdan... Eh, Tanaboy o‘rnida boshqa biron kishi bo‘lganida gapni qisqa qilgan bo‘lardi. Ammo Tanaboy Tanaboyligini qiladi-da, u o‘zining akasini ham ayamagan, buni e‘tiborga olish kerak. Ehtiyotlik bilan ish tutmasa bo‘lmaydi.

– Menga sizlarning besh ayg‘iringiz kerakmas! – Tanaboy terlab ketgan peshonasini arttdi va bir oz indamay turgach, ochiqchasiga gaplashishga qaror qildi. – Nima, raisingga minishga ot topilmadimi? Otxonada otlar qurib ketibdimi? Nega endi aynan Gulsari kerak bo‘lib qoldi?

– Nega bunday deysiz, Tanaka? Rais bizning rahbarimiz, demak, uni hurmat qilish kerak. Axir u tumanga boradi, uning oldiga ham odamlar kelib turishadi. Rais xalq orasida yuradi, xo‘sh, aytaylik...

– Nima, xo‘sh? Boshqa otni minsa hech kim uni tan olmay qo‘yadimi? Yoki hammaning ko‘z oldida bo‘lsa, albatta yo‘rg‘a otni minishi kerakmi?

– Albattami, albatta emasmi, ammo shunday bo‘lishi kerak. Mana siz, Tanaka, urushda soldat bo‘lgansiz. Siz yengil mashinada, generalingiz esa yuk mashinasida yurganmi axir? Yo‘q, albatta. Generalga – generalligiga munosibi, soldatga – soldatlarga yarashasi.

Yo noto‘g‘rimi?

– Uning yo‘rig‘i boshqa, – ikkilanib e‘tiroz bildiradi Tanaboy. Nega yo‘rig‘i boshqacharoq ekanligini tushuntirib o‘tirmadi, ochig‘ini aytganda, tushuntira olmasdi.

Saman yo‘rg‘a bo‘ynidagi sirtmoqning tortilayotganini sezib, u jahl bilan gapirdi:

– Bermayman. Agar ma‘qul ko‘rmayotgan bo‘lsalaring, yilqiboqarlikdan olib tashlanglar. Temirchilik ustaxonasiga boraman. U yerda siz mendan bolg‘ani tortib ololmaysizlar.

– Nega bunday deysiz, Tanaka! Biz sizni hurmat qilamiz, qadrlaymiz. Siz bo‘lsangiz xuddi yosh bolaning gapini qilyapsiz. Axir shu sizga munosibmi? – Ibrohim o‘tirgan joyida tipirchilab qoldi. Ish pachava bo‘ldi shekilli. O‘zi va‘da bergandi, o‘zi maslahat qilgandi, o‘zi to‘g‘rilayman deb maqtanuvdi, manavi qaysar nusxa bo‘lsa hamma ishni barbod qilmoqchi.

Ibrohim chuqur xo‘rsindi-da, Jaydarga murojaat qildi:

– O‘zingiz o‘ylab ko‘ring, Jaydar boybicha, bitta ot nima bo‘pti, mayli yo‘rg‘a bo‘lsa ham? Uyurda qanaqa otlar yo‘q deysiz – istaganingizni tanlab oling. Odam kelgan bo‘lsa oldingizga, uni yuborishgan bo‘lsa...

– Sen nega buncha jon kuydiryapsan? – so‘radi Jaydar.

Ibrohim hayron bo‘lib, tutilib qoldi:

– Bo‘lmasam-chi? Tartib-intizom. Menga topshirishdi, men kichik odamman. O‘zim uchun emas. Men eshakda ham yuraveraman. Mana so‘rang, Abalakaning o‘g‘lini yuborishdi yo‘rg‘a otni minib kel deb.

U indamay bosh silkitdi.

– Yaxshi ish bo‘lmayapti, – davom ettirdi Ibrohim. – Uni bizga rais qilib yuborishdi, u bizning mehmonimiz, biz butun ovul bir bo‘lib otni bermasak. Xalq bilsa nima deydi? Qirg‘izlar qachon shunday qilishgan?

– Xo‘p yaxshi, – javob berdi Tanaboy. – Ovuldoshlar bilsin, mayli. Men Choroning oldiga boraman. Mayli, u bir yoqlik qilsin bu masalani.

– Choro, berma, deydi deb o‘ylaysizmi? U bilan kelishilgan. Faqat uni uyaltirib qo‘yasiz. Qasddan bo‘yintoblik qilyapsiz. Yangi raisni tan olmaymiz, eskisiga arz qilgani boramiz? Choro kasal odam bo‘lsa. Uning rais bilan munosabatini buzishning nima hojati bor? Choro partiya tashkilotchisi bo‘ladi, u rais bilan ishlashishi kerak. Xalaqit berishning nima keragi bor...

Choro haqida soʻz ketganida Tanaboy indamay qoldi. Hamma jimib qoldi. Jaydar ogʻir xoʻrsindi.

– Ber, – dedi u eriga, – odamlarni tutib turma.

– Mana bu aqlli gap, allaqachon shunday qilsangiz boʻlardi, rahmat sizga Jaydar boybicha.

Ibrohim bekorga qayta-qayta minnatdorchilik bildirmagandi. Shundan keyin, koʻp vaqt oʻtmay, u ferma mudirligidan raisning chorvachilik boʻyicha muvinligiga koʻtarildi...

Tanaboy egar ustida yerga tikilib oʻtirardi, qaramasa ham hamma narsani koʻrardi. Gulsari qanday tutilganini va unga qanday qilib yangi noʻxta urilganini (oʻzining noʻxtasini Tanaboy oʻlsa ham bermasdi) koʻrib turdi. Gulsarining uyurdan ketgisi kelmayotganligini, Abalakaning oʻgʻli tutib turgan jilovdan qutulish uchun har tomon tashlanayotganini, Ibrohim goh u yonidan, goh bu yonidan ot choptirib kelib, qamchi bilan qulochkashlab uni urayotganini koʻrib turardi. U yoʻrgʻa otning koʻzlarini, bu koʻzlar sarosimaga tushib notanish kishilar uni biyalar va qulunlardan, oʻz xoʻjayinidan ayirib qayoqqa va nega olib ketayotganliklarini tushunmayotganini koʻrardi, kishnaganida uning ochiq ogʻzidan otilib chiqqan bugʻni, yolini, belini, sagʻrisini, bel va biqinlaridagi qamchi izlarini koʻrib turardi, butun bastini, hatto oldingi oʻng oyogʻining toʻpigʻidan yuqorisidagi kichikroq gʻurrani ham koʻrib turardi, uning oyoq tashlashlarini, tuyoq izlarini, och sargʻish toʻriq junlarining soʻnggi qiligacha hammasini koʻrib turardi va lablarini tishlab indamay iztirob chekardi...

U boshini koʻtarganida Gulsarini olib ketganlar tepalik orqasida koʻzdan gʻoyib boʻlishgan edi. Tanaboy ingrab yubordida, ularning ortidan otini choptirib ketdi.

– Toʻxta, bu niyatingdan qayt! – Jaydar oʻtovdan yugurib chiqdi.

Chopib ketayotib birdan uning xayolidan: xotinim anavi tunlardagi qilmishlarim uchun saman yoʻrgʻadan qasos olyapti, degan dahshatli taxmin oʻtdi. U otni toʻsatdan keskin burib, qamchi bilan tislattirib urganicha orqasiga qaytardi. Oʻtov yonida otni shartta toʻxtatdi-da, sakrab tushdi va yuzi burushgan, rangi quv oʻchgan dahshatli bir ahvolda xotinining oldiga chopib keldi:

– Sen nega... nega berib yubor, deding? – pichirladi u tik boqib.

– Oʻzingni bos! Qoʻlingni tushir, – u har doimgiday xotirjamlik bilan bosib qoʻydi erini.
– Gapimga quloq sol. Gulsari axir sening xususiy otingmi? Oʻz otingmi? Oʻzingga tegishli nimang bor sening? Bizdagi hamma narsa kolxozniki. Shu bilan tirikmiz. Saman yoʻrgʻa ham kolxozniki. Rais esa kolxoz xoʻjayini, nima desa, shu boʻladi. Anavi toʻgʻrisida koʻnglingga kelgan narsa bekor, istasang, hozir ham ketishing mumkin.

Ketaver. U mendan yaxshiroq, chiroyliroq, yoshroq. Yaxshi juvon. Men ham beva qolishim mumkin edi, lekin sen qaytib kelding. Qancha kutdim seni! Mayli, bu to'g'rida gapirib o'tirmaylik ham. Sening uch bolang bor. Ularni nima qilasan? Keyinchalik nima deysan ularga? Ular nima deyishadi? Men nima deyman ularga? O'zing hal qil...

Tanaboy cho'lga chiqib ketdi. Yilqilar oldida kechga qadar qolib ketdi, hamon o'zini bosib ololmasdi. Yilqilar yetimlanib qoldi. Tanaboyning qalbi bum-bo'sh bo'lib qoldi. Yo'rg'a ot o'zi bilan birga uning qalbini ham olib ketdi. Hammasini olib ketdi. Go'yo, hamma narsa o'zgarganday.

Quyosh ham bo'lakcha, osmon ham bo'lakcha, o'zi ham go'yo boshqachaday edi.

U qorong'i tushganda qaytdi. O'tovga indamay, qop-qorayib kirib keldi. Qizlari uxlab qolishgandi. O'choqda olov yonardi. Xotini qo'liga suv quydi.

– Yemayman, – rad qildi Tanaboy. So'ng dedi: – Changovuzni ol, «Ona tuyaning bo'zlashi»ni chalib ber.

Jaydar changovuzni oldi, uni lablariga tutdi, barmog'ini ingichkagina po'lat «til»ga tegizdi, unga pufladi, so'ng nafasini ichiga tortdi, ko'chmanchilarning qadimiy kuyi quyilib oqa boshladi. Oq bo'talog'ini yo'qotgan ona tuya haqida qo'shiq. Cho'lu dashtlarda u uzoq kunlar yugurib-elib yuradi. Bo'talog'ini chaqiradi, qidiradi. Oqshomlari jarlik yoqalab, ertalab yalangliklarda uni o'z orqasidan endi ergashtirib yura olmasligidan, butoqlardan barglarni birgalikda terib yeya olmasligidan, ko'chma qumlar ustida yugura olmasligidan, bahor paytida dalalarda aylanib yura olmasligidan, uni oppoq sutin bilan emiza olmasligidan zorlanardi. Qaydasan, qorako'z bo'talog'im? Javob ber! Yelinimdan, tirsillab turgan yelinimdan sut tizillab oqyapti, oyoqlarimdan oqib tushyapti. Qaydasan? Javob ber! Yelinimdan, tirsillab turgan yelinimdan tizillab sut oqyapti. Oppoq sut...

Jaydar changovuzni yaxshi chalardi. Tanaboy uni qizlik vaqtida shu chalishi uchun sevib qolgandi.

Tanaboy boshini quyi solib tinglardi va yana boshini ko'tarib qaramasa ham hamma narsani ko'rib turardi. Issiq va sovuqdagi ko'p yillik mehnatdan uning dag'allashib ketgan qo'llari, oppoq oqargan sochlari va bo'ynida, lablarida, ko'z yonlarida paydo bo'lgan ajinlar. O'sha ajinlar ortida o'tgan, yoshlik sochlari yelkasiga tushib turgan sariq mag'iz qizcha va uning o'zi – Tanaboyning o'sha kezlardagi juda-juda yosh yigitlik davri, hamda ular ikkalasining o'sha yillardagi yaqinligi ko'zga ko'rinib ketardi. Xotini hozir uni sezmayotganligini Tanaboy bilardi, u o'z kuyiga, o'z xayollariga g'arq bo'lgandi. O'sha damda u yana o'z kulfatlari va azob-uqubatlarning yarmini xotining hayotida, taqdirida ko'rardi. Jaydar bu kulfat va uqubatlarni o'z ustiga olgan edi.

...Ona tuya qancha kunlardan buyon yelib-yugurib o'z bolasini qidiradi, chaqiradi.

Qaydasan, qora ko‘zli bo‘talog‘im? Yelinimdan, tirsillab turgan yelinimdan sut tizillab chiqyapti, oyoqlarimdan oqib tushyapti. Qaydasan? Javob ber! Yelinimdan tizillab sut oqyapti. Oppoq sut...

Qizlar esa uxlab yotishardi. O‘tov ortida bepoyon cho‘l, tun qorong‘iligida ko‘z ilg‘amas cho‘l yastanib yotardi.

Bu paytda Gulsari otxonada to‘s-to‘polon qilib, otboqarlarga uyqu bermayotgandi. U otlarga qamoqxona bo‘lgan otxonaga birinchi bor tushishi edi.

VIII

Tanaboy bir kuni ertalab yilqilar orasida o‘z saman yo‘rg‘asini ko‘rganida qalbi olam-olam quvonchga to‘ldi. Ustida egar, no‘xtasidan uzilgan arqonning bir bo‘lagi osilib turardi.

– Gulsari, Gulsari, omonmisan? – Tanaboy sirtmog‘i bilan yugurib bordi va yaqinlashib uni begona yuganda, og‘ir uzangili qo‘pol begona egar ostida ko‘rdi. Uni ayniqsa egar ustidagi qalin duxoba yostig‘i g‘azablantirib yubordi, go‘yo otni erkak emas, balki xotin minib yurganday.

– Tuf! – g‘azablanganidan tupurib yubordi Tanaboy. Otni tutmoqchi, uning ustidagi mana bu bema‘ni abzal-anjomlarning hammasini uloqtirib tashlamoqchi bo‘ldi, lekin Gulsari tutqich bermay qochib ketdi. Saman yo‘rg‘aning hozir u bilan ishi yo‘q, u biyalarga aylanishardi. Yo‘rg‘a ularni shu qadar sog‘ingandiki, o‘zining. sobiq xo‘jayinini hatto payqamagan ham edi.

«Demak, oxir qochib kelibsan-da, tizginni uzibsang-da. Balli! Xo‘p, mayli, o‘ynab qol, o‘ynab qol, men jim yuraman», o‘yladi Tanaboy va yilqilarning bir oz chopib yurishiga erk berishga qaror qildi. Gulsarining orqasidan odamlar yelib kelishmagunicha, u o‘zini o‘z uyidagiday his etib yuraversin.

– Hayt-hayt-hayt! – qichqirdi Tanaboy, uzangiga oyoq tirab va sirtmoqni havoda o‘ynatib yilqilarni haydadi.

Biyalar qulunlarini chaqirib qo‘zg‘alishdi, yosh biyalar o‘ynoqlab chopib ketishdi. Shamol ularning yollarini o‘ynardi. Ko‘katlar bilan qoplanayotgan yer quyosh nuri ostida yashnardi. Gulsari seskanib tushdi, qaddini rostlab oldi-da, gerdayib chopib ketdi. Uyur oldiga tushib oldi, yangi ayg‘irni uyurdan quvib chiqardi-da, orqaga haydab yubordi, o‘zi bo‘lsa pishqirib, uyur oldida o‘zini ko‘z-ko‘z qilib o‘ynoqlab ketdi va yilqilarning goh u yonboshiga, goh bu yonboshiga chopib o‘ta boshladi. Uyurning hidi, biyalar sutining hidi, qulunlar hidi, dasht shamolining hidi uning boshini aylantirardi. Ustida bema‘ni

duxoba yostiqli beso'naqay egarning borligi, biqinlariga zilday uzangilarning shapatilab zaiflayotganligi bilan uning ishi yo'q edi. U kecha suvlig'ini chaynab, guvillab o'tayotgan yuk mashinalaridan hurkib, tumandagi qator ot qoziqlarining birida turganligini unutgandi. Keyinroq sassiq ichimlikxona yonidagi ko'lmakda turganligi va uning yangi xo'jayini o'zining ulfatlari bilan chiqqanligi, hammasidan sassiq hid burqib taralganligini ham unutgandi. Yangi xo'jayini pishillab, kekira-kekira unga mingandi. Yo'lda ular loy kechishib ahmoqona poyga uyushtirganlarini, yangi xo'jayinini qanday surib olib ketganligini va u egar ustida lo'killab borganligini, keyin esa yuganni qattiq tortib, uning boshiga qamchi bilan tushira boshlaganini ham unutgandi.

Hammasini unutgandi saman yo'rg'a, hammasini. Uyurning hidi, biyalar sutining hidi, qulunlar hidi, dasht shamolining hidi uning boshini aylantirardi... Saman yo'rg'a chopib yurardi – orqasidan quvib kelayotganlarini fahmlamay chopib-elib yurardi.

Tanaboy yilqilarni avvalgi joyiga qaytargan edi hamki, ovuldan ikki otboqar kelib qoldi.

Ular Gulsarini podadan olib ketishdi.

Lekin ko'p o'tmay u yana paydo bo'lib qoldi. Bu gal no'xtasi ham, egari ham yo'q edi. Bir amallab yuganni boshidan chiqarib tashlab, tunda otxonadan qochgandi. Tanaboy avval kulib yubordi, so'ng jimib qoldi va o'ylab turib, yo'rg'aning bo'yniga sirtmoq tashladi, o'zi tutdi, o'zi jilovlab, ovulga yetaklab ketdi, qo'shni yaylovdagi yosh yilqiboqardan yo'rg'ani orqadan haydab borishni iltimos qilmoqchi bo'ldi. Yarim yo'lda qochoq yo'rg'a ot ketidan kelayotgan otboqarlarni uchratdi. Gulsarini ularga topshira turib, Tanaboy hatto po'ng'illab ham qo'ydi:

– Nima, u yoqda hamma qo'lsizlar to'planganmisizlar, raisning otiga tuzukroq qaray olmaysizlar. Qattiqroq bog'langlar uni.

Gulsari uchinchi marta qochib kelganida, Tanaboyning hazilakamiga jahli chiqmadi:

– Nima qilyapsan, ahmoq! Qaysi jin seni bu yoqqa boshlab kelyapti? Ahmoqsanda, ahmoqsan, – so'kinardi u sirtmoq bilan saman yo'rg'aning ketidan quvib. Yana uni qaytarib olib borib berdi va tag'in otboqarlar bilan so'kishishdi.

Lekin Gulsari aqlli bo'lishni xayoliga ham keltirmasdi, har gal qulay paytdan foydalanib qochib kelardi.

Otboqarlarning ham joniga tegdi, Tanaboyning ham.

...O'sha kun Tanaboy kech yotdi – yaylovdan kech qaytgan edi. Har ehtimolga qarshi, yilqilarni o'tovga yaqin haydab keltirib qo'ydi-da, uxlab qoldi, uyqusi notinch bo'ldi. Kun bo'yi juda charchagandi. Qanaqadir g'alati tush ko'rdi – u yana urushda yuribdimi yo qayerdadir kushxonadami, anglash qiyin edi. Hamma yoq qon, qo'llar ham yopishqoq

qon edi. Tushga kirgan qon yaxshilikka bo'lmaydi, deb o'ylaydi tushida. Qo'llarini biron yerda yuvib olmoqchi bo'ladi. Lekin uni itarib tashlashadi, mazax qilib kulishadi, qah-qah urishadi, chinqirishadi, kimligini bilmaydi, birov deydi: «Tanaboy, qonga qo'lingni yuvyapsan, qonga. Bu yerda suv yo'q, Tanaboy, bu yerda hamma yoq qon! Ha-ha-ha, ho-ho-ho, hi-hi-hi!..»

– Tanaboy, Tanaboy! – yelkasidan silkirdi uni xotini. Tur o'rningdan.

– A, nima?

– Eshityapsanmi, uyurda bir narsa bo'layotganga o'xshaydi. Ayg'irlar urishishyapti. Balki Gulsari yana qochib kelgandir.

– Padariga la'nat uning. Hech tinim yo'q! – Tanaboy tez kiyindi, sirtmoqni oldi va allaqanday to's-to'polon bo'layotgan pastlik tomon chopib ketdi. Tong yorishib qolgandi.

Chopib kelib Gulsarini ko'rdi. Lekin bunisi nima? Oyoqlariga temir kishanlar solingan yo'rg'a ot hakkalab yurardi. Oyoqlarida kishanlar jaranglaydi, gir aylanadi, oyoqlarini osmonga ko'taradi, ingraydi, kishnaydi. Manavi kallavaram uyur ayg'iri bo'lsa uni bekordan-bekor tepyapti ham, tishlayapti ham.

– Hah, sen yirtqichni! – Tanaboy yelday uchib bordi, kallavaramni shunday urdiki, sirtmoqning bandi sinib ketdi. Haydab yubordi. Ko'zlaridan esa yosh chiqib ketdi. – Seni nima qilishibdi-ya? Kim oyog'ingga kishan soldi-ya! Nega bu yoqqa sudralib kelding, badbaxt tentak?..

Buni qarang – shunday uzoq joydan, daryodan soylikka, do'ngliklardan bu yergacha kishanda hakkalab kelib, yilqilarga axir yetib olibdi. Tun bo'yi, ehtimol, sakrab sakrab yurib kelgandir. Qochqin katorgachiday yakka o'zi kishanni jarang-jurunglatib yo'l yurgandir.

«Qoyil-e! – boshini chayqadi Tanaboy. Saman yo'rg'ani silab-siypay boshladi, yuzini uning lablariga tutdi. U bo'lsa sekin-asta labini qimirlatar, ko'zlarini chala yumib qisardi.

– Nima qilamiz endi, a? Bu qilig'ingni tashlasang bo'lardi, Gulsari, oxiri baxayr bo'lmaydi. Tentaksan sen, tentaksan. Hech narsani bilmaysan...

Tanaboy saman yo'rg'ani ko'zdan kechirib chiqdi. Tishlangan yerlar bitib ketishi mumkin. Ammo kishan oyog'ini qattiq shilib tashlabdi. To'piqlaridan qon oqayotgandi. Kishanga qoplangan kigizga kuya tushib, chirib ketgan ekan, suvdan hakkalab o'tganida kigiz tushib ketib, temiri ochilib qolibdi. Ana shu uning oyoqlarini qonga belabdi. «Hoynahoy Ibrohim kishanni chollardan topgan bo'lsa kerak. Bu uning ishi», g'azab bilan o'yladi Tanaboy. Kimniki bo'lardi boshqa? Kishan eskilardan qolgan. Har bir kishanning alohida maxsus qulfi bo'ladi, kalitsiz ocha olmaysan. Ilgarilari ot o'g'rilari

yaylovlardan haydab ketib qolmasliklari uchun eng yaxshi otlarning oyoqlarini kishanlab qo'yishardi. Oddiy arqon tushovni pichoq bilan kessang bas, kishanlangan otni esa olib keta olmaysan. Ammo bunday voqealar qachonlardir bo'lardi, hozir esa kishan kamyob narsa bo'lib qoldi. O'tmishdan xotira sifatida bironta cholda saqlanib qolgan chiqar... Lekin mana bunisini qarang, hoynahoy, kimdir aytgan bo'lsa kerak shunday qilish kerak deb. Ovul yaylovidan uzoqqa ketib qolmasligi uchun saman yo'rg'ani kishanlab qo'yishibdi. U bo'lsa baribir qochib kelibdi...

Butun oila bir bo'lib Gulsarining oyog'idan kishanni yechib olishdi. Jaydar jilovidan ushlab, yo'rg'aning ko'zini bekitib turdi, qizlari atrofda o'ynab yurishardi, Tanaboy bo'lsa, hamma asboblarni keltirib, qulfni ochishga kalit tanlash bilan ovora bo'lib terlab-pishib ketgandi. Temirchilik malakasi, uquvi yarab qoldi, uzoq pishillab urindi, qo'llari shilini ketdi, lekin baribir yo'lini topib ochdi.

Kishanni uloqtirib tashladi. Yo'rg'aning oyoqlaridagi qon oqayotgan joylarga malham qo'ydi. Jaydar uni otqoziqqa bog'lagani olib ketdi. Katta qizi singlisini orqasiga opichib olib, ular ham uyga yo'l olishdi.

Tanaboy bo'lsa hamon hansirab, pishillab o'tirardi, u qattiq charchagandi. Keyin asboblarni yig'ishtirib, yerdan kishanni oldi. Qaytarib berish kerak, bo'lmasa yana javob berishga to'g'ri keladi. Zanglagan kishanni tomosha qila turib, ustaning ishiga qoyil qoldi. Hamma tomoni joyida, aql ishlatib yasalgan edi. Keksa qirg'iz temirchilarning ishi. Ha, bu hunar endi yo'qolgan, umrbod unutilgan. Kishanlar endi kerakmas. Ammo boshqa buyumlarning yo'qolganiga afsuslanasan kishi. Kumushdan, misdan, yog'ochdan, teridan qanday bezaklar, qanday asbob-anjomlar yasashardi-ya! Qimmat ham emasdi, lekin go'zal buyumlar edi. Har birining o'ziga xos go'zalligi bor edi. Endi bunaqalar yo'q. Eidi hamma narsani – krujkalar, laganlar, qoshiqlar, ziraklar va tog'orachalarini alyumindan yasashadi – qayoqqa borsang, hamma yerda bir xil narsa, joningga tegib ketadi. Egarsoz ustalarning ham eng oxirgilari qoldi. Qanaqa egarlar qila olishardi-ya! Har bir egar o'z tarixiga ega edi: kim, qachon, kim uchun va o'z mehnati qanday taqdirlangani ma'lum edi. Yaqinda hamma xuddi u yoqda, Yevropadagidek, mashinada yuradigan bo'lsa kerak. Hammasiniki bir xil mashina, faqat nomerlaridan ajratasan, xolos. Bobolar hunarini esa unutib yuboryapmiz. Qadimiy qo'l hunarini yo'qotdik, holbuki, inson qalbi ham, ko'zi ham qo'llarda...

Goho Tanaboyni shunday xayollar chulg'ab olardi. Xalq hunari haqidagi mulohazalarga berilib ketardi, u yo'qolib ketayotganligi uchun kimni ayblashni bilmay kuyib-pishar, g'azablanardi. Holbuki, o'zi ham yoshligida qadimdan meros qolgan narsalarimizning shunday go'rkovlaridan biri bo'lgandi. Bir kuni hatto komsomol yig'ilishida o'tovlarni tugatish haqida nutq ham so'zlagandi. Kimdandir o'tovlar yo'qotilishi kerakligini, o'tov – inqilobdan oldingi turar joy ekanligini eshitgandi. «Bitsin o'tov! Eskichasiga yashashni bas qilaylik».

O'tovni ham «quloq qilishdi». Uylar qura boshlashdi, o'tovlar esa sindirib tashlandi.

Kigizlarni ham qirqib boshqa narsalarga kerak qildilar, yog‘ochlari keraga, chang‘oroqlari hovli devorlariga, mollar uchun qo‘ralarga ishlatildi, hatto o‘choqqa yoqildi...

Keyin ma’lum bo‘lishicha, o‘tovlarsiz uzoq yaylovlarda chorvachilik qilib bo‘lmas ekan. Endi Tanaboy bunday so‘zlarni aytishga og‘zi qanday borganligiga, ko‘chma chorvachilik uchun hali o‘tovdan durustroq boshqa hech narsa o‘ylab topilmaganligiga qaramay, uni nega qoralaganiga o‘zi ham hayron qolardi. Har bir kichik bo‘lagi ajdodlarning asriy tajribasidan o‘tgan o‘tov o‘z xalqining ajoyib kashfiyoti ekanligini u qanday qilib ko‘ra olmadiykin?

Endi u qari To‘rg‘aydan qolgan ilma-teshik, is bosgan o‘tovda yashardi. O‘tov juda eski edi, faqat Jaydar benihoya sabr-toqatlik bo‘lgani uchun undan foydalanib kelayotgan edilar. U bir necha kunlab o‘tovni yamab-yasqar, yashab bo‘ladigan holga keltirar, bir-ikki haftadan so‘ng esa chirik kigiz yana sitilib ketar, yana teshiklar ko‘rinib qolar, shamol g‘uvillab kirar, qor kirar, yomg‘ir o‘tar edi. Tag‘in ayol tikish-yamashga kirishardi, bu ishning poyoni ko‘rinmasdi.

– Qachongacha azob chekamiz? – zorlanardi u, – qara, kigiz emas bu – kukun, to‘kilib-sochilib ketyapti. Keragasi bilan uvuqlari nimaga o‘xshab qoldi! Aytgani uyalasan. Sen loaqal bizga yangi kigizlar olsangchi. Uyning egasimisan yo yo‘qmi? Axir biz ham odamga o‘xshab yashashimiz kerak-ku...

Tanaboy avvallari uni yupatib, va‘da qilib yurdi. Ovulda o‘ziga yangi o‘tov o‘rnatib berishlari zarurligi haqida og‘iz ochganida esa keksa ustalar allaqachonlar o‘lib ketishgani, yoshlar bo‘lsa ularni qanday yasash to‘g‘risida tasavvurga ham ega emasligi ma’lum bo‘lib qoldi. O‘tovlar uchun kolxozda kigizlar ham yo‘q edi.

– Bo‘lmasa jun beringlar, o‘zimiz kigiz bostirib olamiz, – iltimos qildi Tanaboy.

– Qanaqa jun! – deyishdi unga. – Sen nima, osmondan tushdingmi? Junning hammasi plan bo‘yicha sotilyapti, xo‘jalikda bir gramm ham qoldirish mumkin emas... So‘ng o‘tov o‘rniga brezent chodirni taklif qilishdi.

Jaydar qat’iyan rad etdi:

– Chodirda yashagandan ko‘ra yirtiq-yamoq o‘tovda yashagan yaxshiroq.

Ko‘pgina chorvadorlar bu vaqtda chodirlarga ko‘chib o‘tishga majbur bo‘lishgandi. Ammo bu o‘zi qanaqa turar joy? Na turib yura olasan, na o‘tira olasan, na olov yoqasan? Yozda haddan tashqari isib ketadi, qishda esa it ham sovug‘iga chiday olmaydi. Na buyumlarni joylashtira olasan, na o‘choq qura bilasan, na chiroyliroq qilib bezata olasan. Mehmonlar kelib qolsa qayoqqa joylashtirishni bilmay qolasan.

– Yo‘q-yo‘q! – deb bosh tortdi Jaydar. – Nima qilsang qilginu lekin men chodirda yashamayman. Chodir bo‘ydoqlar uchun, u ham bo‘lsa vaqtinchalikka, bizning esa bola-chaqamiz bor. Ularni cho‘miltirish kerak, tarbiyalash kerak, yo‘q, yashamayman.

Bir kuni Tanaboy Choroni uchratib qoldi. Hamma gapni so‘zlab berdi.

– Bu yog‘i nima bo‘ladi, rais?

Choro g‘amgin bosh chayqadi:

– Bu haqda biz ikkimiz o‘z vaqtida o‘ylashimiz kerak edi. Yuqoridagi rahbarlarimiz ham. Hozir bo‘lsa xatlar yozyapmizu, nima deyishlarini bilmaymiz. Jun – qimmatbaho xomashyo, kamyob narsa deyishadi. Eksport qilinadi. Ichki xo‘jalik ehtiyojlariga sarflash – maqsadga muvofiq emasmish.

Shundan keyin Tanaboy jimib qoldi. Demak, qisman o‘zi ham aybdor. O‘zining tentakligidan un chiqarmay kula boshladi: «Maqsadga muvofiq emas! Ha-ha-ha! Maqsadga muvofiq emas!»

Bu «maqsadga muvofiq emas» degan og‘ir so‘z uzoq vaqtgacha xayolidan ketmadi.

Shunday qilib, ular tuzatib olish uchun oddiygina jun zarur bo‘lgan, qirq yamoq bo‘lib ketgan eski o‘tovda yashayverishdi. Bu jun deganini esa kolxoz otarlaridan tonnalab qirqishar edi...

Tanaboy qo‘lida kishan ushlaganicha o‘z o‘tovi oldiga keldi. U shu qadar g‘aribona ko‘rinib ketdiki, hamma narsaga – o‘ziga ham, saman yo‘rg‘aning oyoqlarini qonatgan manavi kishanga nisbatan ham g‘azabi shunchalik oshib-toshib ketdiki, hatto tishlarini g‘ijirlatib qo‘ydi. Shunday g‘azabi qo‘zib turgan paytda Gulsarining ketidan otboqarlar kelib qolsa bo‘ladimi.

– Olib ketinglar, – baqirdi ularga Tanaboy. G‘azabdan lablari ucha boshladi. – Manavi kishanni esa raisga beringlar, aytinglarki, agar u saman yo‘rg‘ani yana kishanlaydigan bo‘lsa, men mana shu kishan bilan uning boshini majaqlab tashlayman. Shunday deb aytinglar!..

U bekorga bunday dedi. Uff, bekorga! Uning bu qiziqqonligi va dangalligi unga hech qachon yaxshilik keltirmagandi...

IX

Yorug‘, oftob charaqlab turgan kun edi. Bahor quyoshga boqib ko‘zini suzar, bargaklardan soch taqib bezanar, shudgorlardan bug‘ chiqarar va so‘qmoqlarda naq oyoq ostida maysa-o‘tlar barq urib yashnardi.

Otxona oldida bolalar chillak o‘ynashardi. Bola chillakni osmonga uloqtirib yuboradi-da, poylab turib uni chillak sopi bilan qulochkashlab urib uchirib yuboradi. Oraliqni chillak sopi bilan o‘lchay boshlaydi – bir ikki, uch... yetti... o‘n... o‘n besh... Injiq hakamlar anavi g‘irromlik qilmasligi uchun uning orqasidan gala-gala bo‘lishib kuzatib borishadi. Yigirma ikkita.

– Avval yetmish sakkiz edi, endi yigirma ikki, – hisoblaydi bola va yakunlab bo‘lgach, shodligini ichiga sig‘dirolmay qichqirib yuboradi: – Yuz! Yuz bo‘ldi!

– Ura-a-a yuz! – deb boshqalar ham qo‘shilishadi. Demak, naq mo‘ljalni urgan. Ortiq ham emas, kam ham.

Endi yutqizgan «zuv»lashi kerak. G‘olib ganakka – marra chizig‘iga boradi-da, u yerdan chillak otadi. Yanada uzoqroqqa tushadigan qilib otadi. Hamma chillak tushgan joyga qarab chopadi, u yerda chillakni yana bir bor uradi, shu tarzda uch marta uriladi. Yengilgan bolaning yig‘lashiga sal qoladi – u shunchalik uzoq yerga «zuv» deb borishi kerak! Lekin o‘yin qonuni qat’iy. «Nega turibsan, qani zuvla!» chuqur nafas olib:

Oyboy, Ko‘kboy,

Buzoqlarni haydama.

Haydasang-u yetmasang,

Bolalarga aytaman – zu-u-u-uv...

deb gapirib chopib ketadi.

Boshi tirsillab yorilib ketay deydi, lekin u baribir «zuv» deb ketaveradi. Ammo chiziqqacha yetkaza olmaydi. Orqaga qaytib, yana boshqadan boshlash kerak. Yana yetkaza olmaydi. G‘olib tantana qiladi. Nafasing yetmayaptimi – opichib obor! U zuvlovchiga opichib oladi, unisi bo‘lsa buni eshakday mingashtirib boradi.

– Qani, tezroq, ildamroq yur! – oyog‘i bilan niqtaydi minib olgan. – Bolalar, qaranglar, bu mening Gulsarim. Qara, u qanday yo‘rg‘alab boryapti...

Gulsari bo‘lsa devor ortida, otxonada turgandi. Toliqqandi. Negadir bugun uni egarlashmadi ham. Ertalabdan beri yem-xashak ham berishmadi, sug‘orishmadi ham. Esdan chiqarib yuborishdi shekilli. Otxona allaqachon bo‘shab qoldi, aravalarni olib ketishdi, otliqlar tarqalib ketishdi, otxonada uning birgina o‘zi qoldi.

Otboqarlar otxonani tozalayapti. Bolalar devor orqasida qiy-chuv ko'tarishyapti. Yilqilarning oldiga, cho'lga borsang hozir! Keng yalangliklar ko'ziga ko'rinib ketdi, bepoyon cho'lda yilqilar qanday daydib yurganligini ko'z oldiga keltirdi. Kulrang g'ozlar ular ustidan uchib o'tishyapti, qanotlarini qoqishyapti, o'z orqalaridan ergashishga chorlashyapti...

Gulsari bir silkindi, arqonni uzishga urinib ko'rdi. Yo'q, qo'shqavat zanjir bilan uni mahkam bog'lab qo'yishibdi. Ehtimol, o'zinikilar eshitib qolar? Gulsari derazaga kallasini cho'zib, oyoq ostidagi taxtani tepib: «Qaydasizla-a-ar?...» degandek bo'g'iq ovozda kishnab yubordi.

– Ovozingni o'chir, shayton, kuning bitdi! – sapchib kelib unga belkurakni o'qtaldi otboqar! So'ng eshik orqasidagi allakimga murojaat qilib qichqirdi:

– Olib chiqaymi?

– Olib chiq! – javob berishdi hovlidan.

Ikki otboqar yo'rg'ani hovliga olib chiqishadi. Uh, muncha ham yorug'! Havo qanday yaxshi! Saman yo'rg'aning nozik burun parraklari ko'klamning sarxush etuvchi havosidan titray boshladi. Barglardan achchiqroq bir is tarqalyapti, nam tuproq isi kelyapti. Tanda qon qaynayapti. Qani endi chopib ketsang-a hozir. Gulsari yengilgina sakradi.

– Tek, tek! – birdaniga bir necha ovoz uni to'xtatib qo'ydi.

Nega bugun uning atrofida odamlar bunchalik ko'p? Yenglari qayirilgan, qo'llari baquvvat, jundor. Kulrang xalatli bittasi oq lattaga qanaqadir yaltiroq temir buyumlarni terib qo'ymoqda. Ular quyosh nuri ostida ko'zlarni qamashtiradigan darajada yaltiraydi. Boshqalari arqon ushlab turishibdi. Iye, yangi xo'jayini ham shu yerda-ku! Keng galifedagi semiz oyoqlarini kerib gerdayib turibdi. Hammaniki kabi uning ham qoshlari uyulgan, faqat yenglari shimarilmagan. Bir qo'lini beliga tirab olgan. Ikkinchisi bilan kitelidagi tugmalarini aylantirib o'ynamoqda. Kecha undan yana o'sha sassiq hid anqigandi.

– Xo'sh, nega qarab turibsizlar, boshlanglar! Boshlasinlarmi, Jo'raqul Aldanovich! – murojaat qiladi raisga Ibrohim. U indamay bosh silkiydi.

– Qani boshlanglar! – Ibrohim shoshib-pishib, otxona darvozasidagi mixga tulki teri telpagini osadi. Telpak go'ng ustiga dumalab tushib ketadi. Ibrohim jirkanib uni qoqib-silkib, yana osib qo'yadi. – Siz sal chekkaroqqa borib tursangiz bo'lardi, Jo'raqul Aldanovich, – deydi u. – Tag'in, kim bilsin, tuyog'i tegib ketishi ham mumkin. Ot – ahmoq maxluq, shikast yetkazishi mumkin.

Bo‘ynidagi qil arqonni his etgach, Gulsari bir seskanib tushdi. Tikanday arqon. Arqonni sirg‘aluvchi sirtmoq qilib ko‘kragi ustidan bog‘lashdi, uchini tashqariga, yonboshiga uloqtirib tashlashdi. Nima kerak ularga? Negadir arqonni orqa oyog‘iga solib, to‘pig‘idan o‘tkazishyapti, oyoqlarini tushovlashyapti. Gulsari asabiylasha boshlaydi, pishqiradi, ko‘zini ola-kula qiladi. Nima qilganlari bu?

– Tezroq! – shoshirdi Ibrohim va kutilmaganda ingichka ovoz bilan chiyillab yubordi: – Yiqit!

Ikki juft baquvvat jundor qo‘l arqonni zarb bilan o‘zlari tomonga tortadi. Gulsari ildizi qirqilgan daraxtday yerga gursillab yiqilib tushadi. Quyosh gir aylanib ketadi, zarbdan yer gumburlaydi. Bu nimasi? Nega u yonboshlab yotibdi? Nega odamlarning yuzlari yuqori tomon g‘alati cho‘zilib ketgan, nega daraxtlar balandga ko‘tarilgan? Nega u yerda bunday noqulay vaziyatda yotibdi? Yo‘q, bunaqasi ketmaydi.

Gulsari kallasini ko‘tarib bir silkindi, butun tanasi bilan qo‘zg‘alishga harakat qildi. Arqonlar uning oyoqlarini qorniga tortib, terisiga botib ketdi. Saman yo‘rg‘a ijirg‘anib, bog‘lanmagan bitta orqa oyog‘ini jon-jahdi bilan siltay boshladi. Arqon tortildi, chirsilladi.

– Ustiga tashlan, bos, ushla! – tipirchilab qoldi Ibrohim.

Hamma otga tashlandi, tizzalari bilan bosishdi.

– Boshini, boshini yerga bosinglar! Bog‘la! Tort! Ha, shunday. Tezroq bo‘lsanglar-chi! Mana bu yeridan yana bir o‘tkaz. Tort, yana bir tort, tag‘in. Ha balli. Endi bu yeridan ilintir, tugun qilib bog‘la! – tinmay chiyillardi Ibrohim.

Saman yo‘rg‘aning oyoqlarini arqon bilan tobora siqishib, to hammasi qattiq bir tugun bo‘lib yig‘ilmagunicha tortaverishdi.

Gulsari oyoqlarini chirmab olgan arqondan qutulish uchun hamon urinib, bo‘yni va kallasiga o‘tirib olganlarni itqitib tashlardi. Og‘riqdan qattiq ingrab yubordi. Lekin odamlar uni tag‘in tizzalari bilan bosa boshladilar. Yo‘rg‘aning terga botgan tanasi changak bo‘lib, tomirlari tortishib, oyoqlari uvushib qoldi. Shunda u taslim bo‘ldi.

– Uff, nihoyat!

– Xo‘p kuchi bor ekan-da!

– Hatto traktorday kuchi bo‘lganida ham endi u qimir eta olmaydi!

Shunda yiqilgan saman yo‘rg‘a yoniga yangi xo‘jayinning o‘zi yugurib kelib, uning bosh

tomonida cho‘qqayib o‘tirib oldi, kechagi aroqning hidi gup etib anqidi va go‘yo uning oldida ot emas, balki odam – uning ashaddiy dushmani yotganday oshkora nafrat va tantana bilan tirjaydi.

Terlab-pishib ketgan Ibrohim ro‘molchasi bilan artina-artina uning yoniga o‘tirdi. Rais ikkalasi yonma-yon o‘tirishib, bundan keyin yuz berishi lozim bo‘lgan hodisani kutib papiros chekishdi.

Hovlining orqasida esa bolalar chillak o‘ynashardi:

Okboy, Ko‘kboy,

Buzoqlarni haydama.

Haydasang-u yetmasang,

Bolalarga aytaman – zu-u-u-u...

Quyosh hamon ilgarigiday nur sochardi. Yo‘rg‘a so‘nggi marta poyonsiz dashtni ko‘rib turgandi, u yerlarda yilqilar erkin holda qanday daydib yurganligini ko‘rayotgandi. Ular ustidan kulrang g‘ozlar uchib o‘tishyapti, qanotlarni qoqishyapti, o‘z orqalaridan ergashishga chorlashyapti... Gulsarining tumshug‘iga esa pashshalar yopishib olgan. Hayday olmaydi.

– Boshlaymizmi, Jo‘raqul Aldanovich! – tag‘in so‘radi Ibrohim. Unisi indamay bosh silkidi. Ibrohim o‘rnidan turdi.

Hamma yana harakatga keldi, yopirilib, bog‘langan yo‘rg‘ani tizzalari va ko‘kraklari bilan bosishdi. Uning kallasini yerga yanada qattiqroq niqtashdi.

Bolalar devor ustiga chiqib chumchuqlarday tizilib olishdi.

– Qaranglar, bolalar, qaranglar, nima qilishyapti.

– Saman yo‘rg‘aning tuyoqlarini tozalashyapti.

– Ja bilarkansan-da, tuyoqlarinimish! Hech-da.

– Hey, nima bor sizlarga bu yerda, qani, jo‘nab qolinglar! – ularga qo‘l siltadi Ibrohim. – Boringlar, o‘ynanglar. Tez.

Bolalar devordan sirg‘alib tushib ketishdi.

Atrof jimjit bo‘lib qoldi.

Gulsari turtki va muzday bir narsaning tegishidan g'ujanak bo'lib qoldi. Yangi xo'jayini esa uning oldida cho'qqayib o'tirar, termilib nimanidir kutar edi. Birdan kuchli og'riqdan yo'rg'aning ko'zlarida o't chaqnab ketdi. Voh! Qizg'ish alanga yalt etib yondi-yu, darrov hamma yoqni qorong'ilik bosdi.

Hamma ish bitganida ham Gulsari hamon bog'log'liq yotardi. Qon tinguncha bo'shatmaslik kerak edi uni.

– Xo'sh, mana Jo'raqul Aldanovich, hammasi joyida, – dedi Ibrohim qo'llarini ishqalab. – Endi u hech qayoqqa chopib keta olmaydi. Chopib bo'pti endi. Tanaboyga esa parvo qilmang. Tuf deng. U hamma vaqt shunaqa bo'lgan. U o'z akasini ham siylamagan – quloq qilgan, Sibirga yuborgan. U kimga yaxshilik istaydi deysiz...

Ibrohim xursand bo'lib mixdan tulki teri telpagini oldi, uni silkib qoqdi, silab-siypadi va terlagan boshiga kiydi.

Bolalar esa hamon chillak o'ynashardi:

Oqboy, Ko'kboy...

..... zu-u-u-u.

– Ha-ha, yeta olmadingmi, qani engash. Chuh, Gulsari, olg'a! Ura-a-a, bu mening Gulsarim! Serquyosh, yorug' kun edi...

X

Tun. Yarim tun. Keksa odam bilan qari ot. Jarlik yoqasida gulxan yonmoqda. Olov shamolda goh pasayadi, goh kuchayadi...

Muzlagan qattiq yer saman otning biqinini muzlatadi. Bo'ynini cho'yanday og'ir narsa bosib turganday, kishanlangan oyoqlar bilan hakkalab yurgan paytidagiday kallasini goh yuqoriga ko'tarib, goh pastga tushurishdan charchadi. Gulsari o'sha vaqtdagiday yelib-yugurib chopa olmaydi. Zanjir kishanlarni uzib tashlay olmaydi. Chopganida tuyoqlaridan o't chaqnashi uchun oyoqlarini erkin tashlashni istaydi, ko'krak qafasini to'ldirib-to'ldirib nafas olish uchun yer uzra parvoz qilgisi keladi, yilqilarni chorlab ovozi boricha kishnash uchun, biyalar va qulunlar u bilan birga bepoyon yavshonzor dasht bo'ylab chopib yurishlari uchun yaylovga tezroq yelib borgisi keladi, lekin kishanlar yo'l qo'ymaydi. Zanjirlarning jarang-jurungi ostida u qochoq katorgachi singari hakkalab boradi. Hamma yoq huvillagan, qop-qorong'i, o'zi yakka-yu yolg'iz. Shamol yelib turgan osmonda miltillab oy ko'rinadi. Saman ot hakkalab yurib kallasini osmonga ko'targanida

ko‘z oldida oy gavdalanadi, kallasini yerga osiltirganida u toshdek dumalab tushadi.

Goh yorug‘, goh qorong‘i, goh yorug‘, goh qorong‘i... Qarayverib ko‘zlar toliqdi.

Zanjirlar jaranglaydi, oyoqlar qonga belanadi. Sakraydi, tag‘in sakraydi, tag‘in. Hamma yoq bo‘m-bo‘sh, qop-qorong‘i. Kishanda uzoq yurish kerak, kishanda yurish muncha ham qiyin.

Jarlik yoqasida gulxan yonmoqda. Sovuq, qattiq yer saman otning biqinini muzlatadi...

XI

Ikki haftadan keyin yaylovga, yana tog‘larga ko‘chish kerak edi. Butun yoz bo‘yi, butun kuz va qish bo‘yi, kelgusi bahorga qadar shu yoqda bo‘lish kerak. Bir uydin ikkinchi uyga ko‘chish naqadar mushkul! Shuncha ashqol-dashqol qayoqdan yig‘ilarkin? Shuning uchun ham qirg‘izlar qadimdan: kambag‘al bo‘lsang, ko‘chib ko‘r, deyishadi.

Ko‘chishga hozirlanish kerak, bir dunyo har xil ishlarni qilish – tegirmonga, bozorga, etikdo‘zga, internatga o‘g‘lining oldiga borib kelish kerak... Tanaboy bo‘lsa bo‘kkan nonday bo‘shashib yurardi. O‘sha kunlari u xotiniga juda g‘alati ko‘rindi. Gaplashishga ham ulgurmayсан: erta turib yilqilar oldiga ketib qoladi. Tushga tomon qovoqlarini osib, asabiylashib qaytib keladi. Bir narsani kutganday, doim quloqlari ding.

– Senga nima bo‘ldi? – deb surishtirardi Jaydar. U indamasdi, bir kuni esa ochilib gapirdi:

– Yaqinda yomon tush ko‘rdim.

– Mendan qutulish uchun shuni o‘ylab topdingmi?

– Yo‘q, chindan ham. Miyamdan ketmayapti o‘sha tush.

– Shu kunga qoldikmi? Ovuldagi Xudosizlarning boshlig‘i sen emasmiding? Kampirlar seni qarg‘ashmasmidi? Qarib boryapsan, Tanaboy, hamma gap shunda, yilqilarning oldidan aylanib ketmaysan, yaylovga ko‘chish vaqti juda yaqin qolganligi parvoyingga ham kelmaydi. Axir mening bir o‘zim bolalarni eplashtira olamanmi? Loaqal Choroni ko‘rib kelsang bo‘lardi. Obro‘li odamlar ko‘chish oldidan kasallarni ko‘rib kelishadi.

– Ulguraman, – qo‘l siltadi Tanaboy, – keyin.

– Keyin, qachon? Sen, nima, ovulga borishga qo‘rqasanmi? Ertaga birga boramiz. Bolalarni olamiz-da, ketamiz. Men ovulga borib kelishim kerak.

Yosh qo‘shnilariga yilqilarni topshirib, ertasi kuni butun oila otlarga minishib jo‘nashdi.

Jaydar kichik qizi bilan, Tanaboy kattasi bilan. Bolalarni egarlarning oldiga o'tqizib borishardi.

Ovul ko'chalaridan o'tishardi, yo'lda uchraganlar va tanish-bilishlari bilan salomlashishardi. Temirchilik ustaxonasi oldida esa Tanaboy birdan otini to'xtatdi.

– To'xta, – dedi u xotiniga. Egardan tushdi va katta qizini xotini mingan otning sag'risiga mingazdi.

– Senga nima bo'ldi? Qayoqqa?

– Men hozir qaytaman, Jaydar. Sen ketaver, Choroga ayt, men tezda yetib boraman, idorada shoshilinch ishlar bor, tushlikkacha yopilib qoladi. Ustaxonaga ham lip etib kirib chiqaman. Ko'chish oldidan taqalarni saranjomlab qo'yish kerak.

– Oldinma-keyin borishimiz yaxshi emas-ku.

– Hechqisi yo'q, hechqisi yo'q. Sen ketaver. Men hozir...

Na idoraga, na ustaxonaga kirdi Tanaboy. U to'ppa-to'g'ri otxonaga qarab yo'l oldi.

Otdan tushib, hech kimni chaqirmay bir o'zi otxonaga kirdi. Ko'zlari qorong'ilikka ko'nikkunicha tomog'i qaqrab ketdi. Otxona bo'm-bo'sh va jimjit edi, hamma otlar minib ketilgan edi. U yoq-bu yoqqa qarab olgach, Tanaboy yengil nafas oldi. Otboqarlardan birontasini ko'rish uchun yon eshikdan otxona hovlisiga chiqdi. Shunda u bu yerda so'nggi kunlargacha ko'rishdan qo'rqib yurgan narsasini ko'rdi.

– Shundaydir deb o'ylovdim, ablahlar! – dedi u sekin mushtlarini qisib.

Dokaga o'ralgan dumi arqon bilan bo'yniga bog'lab qo'yilgan Gulsari bostirma tagida turardi. Kerilgan orqa oyoqlari orasida kattaligi ko'vachaday keladigan, yallig'langan tarang shish qorayib ko'rinar edi. Ot ohur ustida kallasini osiltirib qimir etmay turardi. Tanaboy lablarini tishlab ingrab yubordi, yo'rg'aning yoniga bormoqchi bo'ldi-yu, lekin jur'at eta olmadi. Uni vahima bosdi. Bo'm-bo'sh otxona, huvillagan hovli va bichib tashlangan yakkayu-yolg'iz yo'rg'a otni ko'rib vahimaga tushdi. U ortiga qayrildi va indamay nari ketdi. Tuzatib bo'lmaydigan ish sodir bo'lgan edi.

Ular kechqurun o'z o'tovlariga qaytib kelishganlarida Tanaboy xotiniga xasrat bilan dedi:

– Tushim o'ngidan keldi.

– Nima bo'ldi?

– Mehmondorchilikda bu haqda gapirib o'tirmadim. Gulsari endi qochib kelmaydi. Uni

nima qilishganini bilasanmi? Bichishibdi, padar la'natlar!

– Bilaman. Shuning uchun ham seni ovulga sudradim. Buni bilishdan qo'rquvdingmi sen? Nimasidan qo'rqasan? Kichkina emassan-ku, axir! Otlarni axir birinchi va oxirgi marta bichishyaptimi? Azaldan shunaqa bo'lgan, bundan keyin ham shunday bo'ladi. Bu axir har bir kishiga ma'lum-ku.

Tanaboy bunga javoban hech narsa demadi. Faqat:

– Yangi raisimiz nazarimda yomon odamga o'xshaydi. Ko'nglim sezib turibdi, – deb qo'ydi.

– Qo'ysang-chi bu gaplaringni, Tanaboy, – dedi Jaydar. – Sening yo'rg'a otingni bichgan bo'lishsa, darrov rais yomon bo'lib qoldimi. Nega unday deysan? U yangi odam bo'lsa. Xo'jalik katta, uni boshqarish qiyin. Ana Choro, endi kolxozlarning ahvolini o'rganishadi, yordam berishadi, deb aytyapti-ku. Qanaqadir rejalar tuzayotgan emishlar. Sen bo'lsang hamma narsa haqida eldan burun hukm chiqarasan. Biz axir ko'p narsalarni bilmaymiz-ku...

Kechki ovqatdan so'ng Tanaboy uyurga jo'nadi va to kun yarmiga qadar u yerda qolib ketdi. U o'zini koyirdi, hamma narsani unutishga o'zini majbur etar, lekin kunduzi otxonada ko'rgani miyasidan ketmasdi. U yilqilarni aylanib cho'l kezarkan o'ylardi: «Ehtimol, rostdan ham bir odam haqida bunday fikr yuritish kerak emasdir? Bu bema'nilik, albatta. Ehtimol, qarib borayotganligimdan, yil – o'n ikki oy yilqilarning ketidan yurganligimdan, hech narsani ko'rmayman, bilmayman. Ammo qachongacha shunchalik og'ir hayot kechirish mumkin?.. Nutqlarga quloq solsang – go'yo hamma narsa yaxshilanib ketayotganday. Xo'p, mayli, men yanglishyapman, deylik. Xudoyo men yanglishayotgan bo'lay. Lekin boshqalar ham ehtimol shunday o'ylashayotgandir... Tanaboy cho'lda aylanib yurib, bosh qotirar, biroq o'zining shubhalariga javob topa olmas edi. Shunda o'zlarining bir vaqtlar qanday qilib kolxoz tuza boshlaganliklari, xalqqa baxtli turmush va'da qilganliklari, hammaning qanday orzu-istaklari bo'lganligi esiga tushib ketardi. O'sha orzularning ro'yobga chiqishi uchun qanday kurashishdi! Hamma narsani ag'dar-to'ntar qilib tashlashdi, eskilikka zarba berishdi. Dastlabki paytlar turmush yomon emasdi. Agar manavi la'nati urush bo'lmaganida yana ham yaxshiroq yashashgan bo'lishardi. Endi-chi? Urushdan keyin necha yil o'tib ketdi-yu, hamon xo'jalikni eski o'tovday yamab-yasqab yotibmiz. Bir joyini yamasang, boshqa joyidan yirtig'i ko'rinib qoladi. Nima uchun? Nima uchun kolxoz o'sha paytdagiday o'zingniki emas, go'yo begona – yotday? O'sha davrda yig'ilish nima qaror qilsa qonun bo'lardi. Qonunni o'zlari qabul qilishganlarini va uni bajarish kerakligini bilishardi. Endi esa yig'ilish quruq gapdan iborat bo'lib qoldi. Sen bilan hech kimning ishi yo'q. Kolxozni go'yo kolxozchilarning o'zlari emas, kimdir tashqaridan boshqarayotganday. Go'yo nima qilish, qanday ishlash, xo'jalikni qanday olib borish kerakligi sirtidan yaxshiroq ko'rinadiganday. Xo'jalikni goh unday, goh bunday aylantirib ko'rishadi, lekin hech qanday natija yo'q. Odamlar bilan uchrashgani ham qo'rqasan: «Qani, aytchi, sen partiya

a'zosisan, kolxoz tuza boshlaganimizda hammadan ko'p sen tomog'ingni qirgansan, bu narsalar qanday yuz berayotganligini bizga tushuntirib ber-chi?» deb so'rab qolishlari mumkin. Nima deysan ularga? Loaqal bir joyga yig'ilishib, nimalar bo'layotganligini so'zlab berishsa ham mayli edi. Kimning ko'nglida nimalar borligini, qanaqa fikrlar, qanaqa tashvishlar borligini so'rashsa edi. Tumandan kelayotgan vakillar ham negadir avvalgilariga o'xshamaydi. Ilgari vakil xalqqa aralashardi, hammaga yaqin edi. Endi esa keldi deguncha idorada raisga baqirib-chaqiradi, qishloq kengashi bilan mutlaqo gaplashmaydi ham. Partiya yig'ilishida so'zga chiqsa, ko'proq xalqaro ahvol haqida gapiradi, kolxozdagi ahvol esa go'yo unchalik muhim emasday. Ishlanglar, planni bajaringlar, vassalom...

Tanaboy yaqinda bu yerga bir odam kelganligi, til haqidagi qandaydir ta'limot to'g'risida tinmay gapirganligini esladi. Tanaboy kolxozning turish-turmushi haqida gap ochmoqchi bo'luvdi, ko'zi ola-kula bo'lib ketdi, sizning fikrlaringiz shubhali, dedi. Fikrlarini ma'qul topmadi. Nima bo'lyapti-ya o'zi?

«Mana, Choro tuzalib ketadi-yu, hali, – dedi o'ziga Tanaboy, – ko'nglidagi bor gapni to'kib solishga uni majbur qilaman. O'zim ham ochiq gapiraman. Men yanglishayotgan bo'lsam, aytsin, agar yanglishmayotgan bo'lsam-chi?.. Unda nima bo'ladi? Yo'q, yo'q, unday bo'lishi kerak emas. Men yanglishyapman, albatta, kimman men? Oddiy yilqiboqarman, cho'ponman. U yoqdagilar esa dono odamlar...»

Tanaboy o'toviga qaytib keldi va uzoq vaqtgacha uxlay olmay yotdi. Hamon bosh qotirardi: ishkal nimada ekan? O'z savoliga yana javob topa olmasdi.

Choro bilan esa shu-shu suhbatlasha olmadi. Ko'chish oldidan ishlar bilan o'ralashib qoldi.

– Ko'chmanchilar yana butun yozga, butun kuzu qishga – kelgusi ko'klamga qadar tog'larga ko'chib ketishdi. Yana qoramollar podasi, yilqilar uyuri, qo'y-qo'tonlari daryo yoqalab, suvli o'tloqlar bo'ylab yurib ketishdi. Ko'ch-ko'ron ortilgan karvonlar. Xilma-xil ovozlar havoda muallaq turib qolgan, ayollarning rang-barang ro'mol va ko'ylaklari ko'zga chalinadi, qizlar ayriliq-hijron qo'shig'ini kuylaydilar.

Tanaboy o'z yilqilarini ulkan o'tloqdan, ovul yaqinidagi do'ngliklardan haydab borardi. U yo'rg'a otida kelib ketadigan o'sha uy, o'sha hovli hamon ovulning bir chekkasida shundog'ligicha turardi. Yuragi orziqib ketdi. Endi o'sha juvondan ham, saman yo'rg'a Gulsaridan ham judo bo'lgan edi. Hammasi orqada qolib ketdi, ko'klamdagi kulrang g'ozlar galasi singari shovqin solib o'tib ketdi u davrlar...

...Anchadan buyon ona tuya yelib-yuguradi, bo'talog'ini izlaydi, chorlaydi. Qaydasan qora ko'zli bo'taloq? Javob ber! Tirsillagan yelinimdan oyoqlaringa tizillab sut oqmoqda. Qaydasan? Javob qaytar. Uning yelinidan, tirsillagan yelinidan tizillab sut oqmoqda. Oppoq sut...

XII

O'sha yilning kuzida Tanaboy Bakasovning taqdiri birdaniga o'zgarib ketdi.

U dovonning narigi tomonidan qaytib kelib, yilqilar tog' oralig'idagi qishlovga jo'nab ketish uchun yonbag'irdagi kuzgi yaylovlarga qo'ndi.

Xuddi shu kunlari kolxozdan chopar keldi.

– Choro yubordi meni, – dedi u Tanaboyga. – Ertaga ovulga kelsin, deb aytdi, u yerdan tumanga kengashga borarkansizlar.

Ertasiga Tanaboy kolxoz idorasiga keldi. Choro shu yerda, partorg xonasida edi. Garchand lablarining gezargani va o'zining ozg'inligidan hali kasallik undan arimaganligi bilinib tursa ham, u ko'klamdagidan ancha sog'lom ko'rinardi. U o'zini tetik tutar, ishga boshi bilan sho'ng'ib ketgan edi, xalq atrofini o'rab olgandi. Tanaboy do'stini ko'rib quvonib ketdi. Demak, sog'ayib ketibdi, yana ishga tushibdi.

Ular ikkalasi yolg'iz qolishganda Choro Tanaboyga qaradi. Qotib ketgan ozg'in yuzini kafti bilan ishqab:

– Sen, Tanaboy, qarimayapsan, hamon avvalgidaysan? Qachondan beri ko'rishmadik, ko'klamdan berimi? Qimiz va tog' havosi zo'r narsada... Men bo'lsam, mana, oz-ozdan so'lib boryapman. Payti kelganga o'xshaydi... – Choro bir oz jimib, ish haqida so'z boshladi: – Gap bunday, Tanaboy. Bilaman, bezbetga qoshiq bersang, u bir marta o'rniga besh marta osh oladi, deysan. Tag'in sening aytganing kelyapti. Ertaga chorvadorlar kengashiga boramiz. Chorvachilikning ahvoli chatoq, ayniqsa qo'ychilikning, ayniqsa bizning kolxozda qo'ychilikning ahvoli chatoq. Ish pachava. Raykom: kommunist va komsomollar qoloq uchastkalarga, otarlarga degan chaqiriq bilan murojaat qildi. Yordam ber! Huv o'sha paytda yilqilar masalasida yordam berganding, rahmat, endi yana ko'maklashib yubor. Otarlarni ol: cho'ponlikka o't.

– Juda ham shoshqaloqsan-da, Choro. – Tanaboy jimib qoldi. – Otlarga o'rganib qoldim, – o'yladi u. – Qo'ylarni boqish zerikarli ish! Oqibati qanday bo'larkin?

– Seni zo'rlamayman, Tanaboy, – dedi tag'in Choro. – Lekin iloj qancha – partiyaviy topshiriq. Achchig'ing kelmasin. Bir vaqti kelib do'stlarcha esimga solarsan, hammasiga birdan javob beraman!..

– Ha, vaqti kelganda esingga solib qo'yaman, o'zing ham xursand bo'lmaysan! – dedi kulib Tanaboy, Choroga hammasini eslatishga to'g'ri keladigan vaqt uncha uzoq emasligini sezmay. – Otar masalasida esa o'ylab ko'rish kerak, xotinim bilan gaplashib ko'ray.

– Xo‘p mayli, o‘ylab ko‘r. Ammo ertalabgacha hal qil, ertaga kengash oldida hisob berish kerak. Jaydar bilan keyin maslahatlashasan, hammasini tushuntirasan unga. Mening o‘zim ham bir payti kelib qolganida unga uchrashaman, so‘zlab beraman. U aqlli ayol, tushunadi. U yoningda bo‘lmaganida edi, allaqachon biron yerda bo‘yning uzilardi, – hazillashdi Choro. – Jaydarning ahvoli qalay? Bolalar-chi?

Ular oila haqida, kasallik haqida, u yoq-bu yoqdan gaplashib o‘tirishdi. Tanaboy Choro bilan muhim bir gapni boshlamoqchi bo‘lib turuvdi, tog‘lardan chaqirilgan molboqarlar kirib kelib qolishdi. Choroning o‘zi ham soatiga qarab shoshib qoldi.

– Demak, shunday. Otingni otxonaga topshir. Ertalab mashinada hammamiz birga ketishga qaror qildik. Biz axir mashina oldik-ku. Ikkinchisini ham yaqinda olamiz. Ishimiz yurishib ketadi! Men esa hozir jo‘nayman, soat yettida raykomga yetib borishga buyruq berilgan. Rais hozir u yerda. Yo‘rg‘ada kechga qadar yetib olarman deb o‘ylayman, u mashinadan yomon yurmaydi.

– Iya, Gulsarini sen minib yuribsanmi? – hayron bo‘ldi Tanaboy. – Siylabdi-da, rais...

– Nima desam ekan. Siyladimi, siylamadimi, har holda uni menga berdi. Bilasanmi nima bo‘lganini? – kulib qo‘llarini kerib qo‘ydi Choro. – Gulsari nima uchundir raisni yomon ko‘rib qoldi. Sira aql bovar qilmaydi. Uni o‘ziga yaqin keltirmaydi. Unday ham, bunday ham qilib ko‘rdi. Hech eplab bo‘lmadi. Urub o‘ldirsang ham yo‘latmaydi. Men minsam yaxshi yuradi, uni yaxshi o‘rgatibsan minishga. Bilasanmi, ayrim paytlarda yuragimning og‘rig‘i tutib qoladi, yo‘rg‘a otga o‘tirib bir aylanib kelsam, og‘riq bir pasda o‘tadi-ketadi. Birgina shu uchun umr bo‘yi partorg bo‘lib ishlashga tayyorman, u meni davolayapti! – kuldi Choro.

Tanaboy kulmasdi.

– Men ham uni sevmayman, – dedi u.

– Kimni? – so‘radi Choro kulgidan yoshlangan ko‘zlarini arta turib.

– Raisni.

Choro jiddiylashdi.

– Nima uchun yaxshi ko‘rmaysan?

– Bilmayman. Nazarimda, u po‘k odam, po‘k va johil odam.

– Sening ko‘nglingni topish qiyin o‘zi. Meni umr bo‘yi bo‘shangligim uchun koyib kelding, endi buni ham yaxsha ko‘rmas ekansan... Bilmadim. Men ishga yaqinda chiqdim. Hali tushunib-bilib olganimcha yo‘q.

Ular jimib qolishdi. Tanaboy Choroga kishan haqidagi, bichish haqidagi gapni gapirib bermoqchi edi-yu, lekin endi bu gap unga o‘rinsiz bo‘lib ko‘rindi. Gap uzilib qolmasligi uchun Tanaboy o‘zini xursand qilgan yaigilik haqida gap ochdi:

– Mashinani berishganligi juda yaxshi bo‘libdi-da. Demak, endi kolxozlarga ham mashina kela boshlarkan-da. Keladi, keladi. Vaqti keldi, esingdami, urushdan avval biz birinchi polutorkani olgandik. Miting bo‘lib o‘tgandi. Bo‘lmasam-chi, kolxozning o‘z mashinasi-ya, sen kuzovda turib nutq ham so‘zlaganding: «Mana, o‘rtoqlar, sotsializm samarasi!» Keyinchalik esa uni ham frontga olib ketishdi...

Ha, shunday zamonlar bo‘lgandi... Quyoshning chiqishiday ajoyib zamon. Avtomashina ham gapmi! Chu kanali qurilishidan qaytishganlarida, o‘zlari bilan dastlabki patefonlarni olib kelishganlarida ovul yangi qo‘shiqqa qanday qiziqqan edi! Yozning oxirlari, oqshomlari patefoni bor odamlarnikida to‘planishar, ularni ko‘chaga olib chiqishar, so‘ng hammalari qizil durrali zarbdor qiz haqidagi plastinkani qayta-qayta eshitishgani-eshitishgan edi. «Ey qizil durrali to‘lin oy, qaynatib bersang-chi menga choy!...» Bu ham ular uchun sotsializm samarasi edi...

– Bizning o‘zimiz-chi, esingdami Choro, mitingdan keyin polutorkaga rosa tiqilishgandik – mashina liq to‘lgan edi! – eslardi ruhlanib Tanaboy. – Men bayramdagidek, kabina yonida qizil bayroqcha ko‘tarib turardim. Biz shunchaki, bekordan-bekorga stansiya tomonga qarab ketdik, u yerdan esa temir yo‘l yoqalab boshqa stansiyaga, Qozog‘istonga bordik. Parkda pivo ichdik. U yoqqa borishda ham, bu yoqqa qaytishda ham butun yo‘l bo‘yi hammamiz qo‘shiq aytgandik. U yigitlardan hozir oz qoldi – hammasi urushda halok bo‘lishdi. Ha... Tunda ham, bilasanmi, bu qizil bayroqchani qo‘limdan tushirmagandim, tunda uni kim ko‘rardi deysan? Men bo‘lsam qo‘limdan tushirmay hamon ushlab borardim... Bu mening bayroqcham edi. Tinmay ashula aytardim, hatto xirillab qolgandim, esimda... Nega hozir ashula aytmaymiz-a, Choro?

– Qarib boryapmiz, Tanaboy, endi negadir yarashmaydi ham...

– Yo‘q, men buni aytganim yo‘q – biz aytadigan qo‘shig‘imizni aytib bo‘ldik. Xo‘sh, yoshlar-chi? Mana men internatda o‘g‘limning oldiga borib turaman. Qanday ta‘lim olarkin u yerda? Hozirdanoq boshliqqa xushomadgo‘ylik qilishni biladi. Sen, ada, deydi, maktab direktoriga dam-badam qimiz olib kelib tur.. Xo‘sh, nega? O‘qishi yomon emas... Qanday qo‘shiq aytishlarini tinglab ko‘rsang edi. Bolaligimda Aleksandrovkada Yefremovnikida batraklik qilgandim, bir kuni u diniy bayramda meni cherkovga olib borgandi. Bizning bolalarimiz ham qo‘llarini yonlariga tushirib olib, yuzlari toshdek qotgan holda, sahnada rus cherkovidagiday ashula aytishadi. Bir xil ashula aytishadi... Menga yoqmaydi bu. Umuman, endi men ko‘p narsaga tushunmay qoldim, so‘zlashib olsak bo‘lardi... Hayotdan ortda qolib ketdim, hamma narsani ham tushunavermayman,

– Mayli, Tanaboy. Boshqa vaqtda gaplashib olarmiz, fursat toparmiz. – Choro

qog'ozlarini yig'ishtirib, dala sumkasiga sola boshladi. – Lekin sen ko'p kuyinaverma. Men, masalan, aminman, juda aminmanki, qanchalik qiyin bo'lmasin, baribir qaddimizni rostlab olamiz, orzu qilganimizday yashay boshlaymiz... – dedi u keta turib. Ostonada qayrildi-da, dedi: – Menga qara, Tanaboy, bir kuni men ko'chadan o'tib borayotgandim, sening uying juda huvillab qolibdi. Qarovsiz qoldiribsan uni. Sen doim tog'dasan, uying bo'lsa xo'jasiz. Jaydar urush yillari yakka-yolg'iz bo'lsa ham uni hozirgidan yaxshiroq saqlagandi. Bir borib ko'r. Nima kerak bo'lsa aytarsan, bahorda yordamlashib, shikastini tuzatib berarmiz. Yozda kanikulga kelgan bizning Shomansur ham g'ayratiga chidamay o'roqni oldi, Tanakaning hovlisidagi yavshonlarni o'rib tashlay, dedi. Suvoqlari ko'chib, oynalari singan, chumchuqlar xonalarda xuddi xirmondagiday uchib-qo'nib yuribdi, deydi.

– Uy to'g'risidagi gaping to'g'ri. Shomansurga ham rahmat. Uning o'qishlari qalay?

– Ikkinchi kursda endi. O'qishi, menimcha, yaxshi. Mana sen yoshlarni gapirding, men esa o'g'limga qarab, hozirgi yoshlar yomon emas, degan fikrga keldim. Uning so'zlaridan bildimki, institutdagilar qobil bolalar ekan. Keyin ma'lum bo'lar, yoshlar bilimdon, o'zlari haqida o'ylab ko'rishar.

Choro otxonaga ketdi, Tanaboy esa o'z uyini ko'rgani jo'nadi. Hovlining hamma yerini aylanib chiqdi. Yozda Choroning student o'g'li o'rib tashlagan quruq, changli burgan oyog'i ostida shitirlardi. Uyi egasiz, qarovsiz qolganligidan uyalib ketdi. Boshqa chorvadorlarning uylarida qarindosh-urug'lari qolar yoki kimdir qarab turar edi. Uning bo'lsa ikki qadrdon opa-singlisi boshqa ovullarda yashashar, akasi Quliboy bilan munosabatlari yomon edi. Jaydarning esa umuman yaqin qarindoshlari yo'q. Mana shunday qilib, uy qarovsiz qolib ketdi. Tag'in uzoq yaylovda cho'pon bo'lib ishlashga to'g'ri kelyapti. Tanaboy hali ikkilanayotgan bo'lsa ham, Choro baribir uni ko'ndirishini, uning so'zini qaytara olmasligini, har doimgiday rozi bo'lishini bilardi.

Ertalab mashinada ovuldan chiqishdi va tuman markaziga jo'nab ketishdi. Yangi uch tonnalik GAZ hammaga yoqdi. «Xuddi podsholarday ketyapmiz-a!» – hazillashishardi molboqarlar. Tanaboy ham xursand edi – u ko'pdan buyon, urushdan beri mashinada yurmagandi. O'shanda Amerikaning «studebekker»larida Slovakiya va Avstriya yo'llarida kezib chiqqandi. Yuk mashinalari kuchli, uch o'qli edi. «Bizga shundaylari kerak edi-da, – o'ylagandi o'shanda Tanaboy. – Ayniqsa, tog' etaklaridan g'allalarni tashib olishga juda bop ekan. Bundaylar hech qayerda tiqilib qolmaydi. Urush tugagandan keyin bizda ham shunaqa mashinalar bo'lishiga ishongandi. G'alabadan keyin hammasi bo'ladi!..

Ochiq kuzov ustida shamolda gap-so'z qovushmasdi. Tanaboy yoshlarga gap qotmaguncha hamma jim borardi:

– Qo'shiq aytinglar, bolalar. Biz keksalarga qarab o'tirmanglar. Kuylanglar, kuylash sizdan, tinglash bizdan.

Yoshlar qo‘shiq boshlab yuborishdi. Boshda ashula qovushmay turdi, keyin esa jonlanib ketdi. Yo‘l yurish zavqliroq bo‘ldi.

«Mana bu yaxshi ish bo‘ldi, – o‘ylardi Tanaboy. – Shunday bo‘lgani yaxshi. Eng muhimi, bizni nihoyat to‘plashib, yaxshi ish qilishyapti. Ehtimol, ahvol qanday ekanligi, kolxozni nima qilish kerakligi haqida so‘zlashishar. Bizga qaraganda boshliqlarga ayonroq-ku. Biz faqat o‘zimizni bilamiz, boshqa ko‘p narsani bilmaymiz. Maslahatlar berishar, yo‘l-yo‘riqlar ko‘rsatishar, qarabsizki, biz ham ishni yangichasiga boshlab yuboribmiz»...

Tuman markazi shovqin-suronli va gavjum edi. Mashinalar, aravalar, juda ko‘p otliqlar klub oldidagi butun maydonni to‘ldirishgandi. Kabobchilar, choyxonachilar ham shu yerda hoziru nozir edilar. Tutatishib, is tarqatishib «kep qoling, yeb qoling» deb kelganlarni chaqirishardi.

Choro kutib turgandi.

– Tezroq tushinglar, yuringlar. Joy ishg‘ol qilinglar. Ha demay majlis boshlanib qoladi. Tanaboy, sen qayoqqa?

– Hozir, – dedi Tanaboy bir to‘da miniladigan otlar orasidan o‘tib ketar ekan. U mashinadayoq o‘zining Gulsarisini payqagan, endi unga tomon ketayotgandi. Ko‘klamdan beri uni ko‘rmagandi.

Egarlog‘liq saman yo‘rg‘a o‘zining sariq guldek rangi keng, pishiq sag‘risi va qop qora ko‘zli, do‘ng peshonali etsiz boshi bilan boshqa otlardan ajralib turardi.

– Salom, Gulsari, salom! – pichirladi Tanaboy unga tomon turtinib-surtinib borarkan. – Xo‘sh, ahvoling qalay?

Yo‘rg‘a ot ko‘z soqqasini qiyshaytirib qarab, qari xo‘jayinini tanidi, depsinib, pishqirib yubordi.

– Ko‘rinishing yomon emas, Gulsari. Qara, ko‘kraging kengayib to‘lishib ketibdi. Ko‘p chopadiganga o‘xshaysan. O‘shanda sen qiynalading-a, bilaman... Ha, mayli, yana yaxshi odamning qo‘liga tushibsan. Tinch yursang, hammasi joyida bo‘ladi, – derdi Tanaboy xurjundagi suli qoldiqlarini paypaslab ko‘rib. Demak, Choro uni bu yerda och qoldirmayotgan ekan. – Xo‘p, sen turatur, men boray.

Klubga kiraverishda devorda «Kommunistlar – olg‘a!», «Komsomol – sovet yoshlarining avangardi!» deb yozilgan alvonlar tovlanib turardi.

Odamlar to‘da-to‘da bo‘lib, kelib foye va tomosha zallariga tarqalib ketardi. Eshik oldida

Tanaboyni Choro va kolxoz raisi Aldanov kutib olishdi.

– Tanaboy, bir chekkaga chiqaylik, – dedi Aldanov. – Mana yon daftaring. Sen so‘zga chiqishing kerak. Biz seni belgilab qo‘ydik. Sen partiya a‘zosisan, eng yaxshi yilqiboqarimizsan.

– Nima haqda gapirishim kerak?

– Sen kommunist sifatida qoloq uchastkaga borishga qaror qilganligingni ayt. Sovliq qo‘ylar suruviga cho‘pon bo‘lmoqchiligingni gapir.

– Shugina xolosmi?

– Nega shugina! O‘z majburiyatlaringni aytasan. Har yuz sovliqdan yuz o‘ntadan qo‘zi olish va saqlab qolishga, har bosh qo‘ydan uch kilogrammdan jun qirqib olishga partiya va xalq oldida majburiyat olaman, deysan.

– Qo‘ylarni ko‘rmagan bo‘lsam men qanday gapiraman?

– Tag‘in gapiradi-ya! Otarni olasan.

Choro gapni yumshatdi:

– O‘zingga ma‘qul kelgan sovliqlarni tanlab olasan. Xavotirlanma. Tag‘in ikkita yosh komsomol cho‘ponlarni otaliqqa olaman, deb ham ayt.

– Kimlarni?

Odamlar turtinib-surtinib o‘tishardi. Choro ro‘yxatni ko‘zdan kechirardi.

– Bo‘latbekov Eshim va Zorliqov Bektoyni.

– Men axir hali ular bilan gaplashmadim-ku, ular bunga nima deyisharkin.

– Tag‘in o‘z bilganingdan qolmaysan-a! – jahli chiqdi raisning. – G‘alati odamsan. Ular bilan gaplashishing shartmi? Baribir emasmi? Ular hech qayoqqa qochib ketishmaydi, biz ularni senga biriktirib qo‘yganmiz, masala hal bo‘lgan.

– Masala hal bo‘lsa, men bilan gaplashib o‘tirishning nima hojati bor? – Tanaboy nari ketdi.

– Shoshma, – uni to‘xtatdi Choro. – Hammasini eslab qoldingmi?

– Eslab qoldim, eslab qoldim, – ensasi qotib yo‘lida gap otdi Tanaboy...

XIII

Kengash kechga yaqin tugadi. Tuman markazi huvillab qoldi. Odamlar har tarafga: fermalarga, tog'larga – qo'y suruvlari va qoramol podalari oldiga, ovul va qishloqlarga tarqalib ketishdi.

Tanaboy ham boshqalar bilan birga Aleksandrovkadagi qirdan oshib, yassi tekislik orqali yuk mashinasida jo'nab ketdi. Qorong'i tushib qolgan, shamol badanni junjiktirardi. Kuz. Tanaboy kuzovning burchagiga o'tirib oldi, yoqasini ko'tarib o'z fikrlari bilan band bo'ldi. Mana, kengash ham tugadi. Uning o'zi biron bama'ni gapni ayta olmadi-yu, ammo boshqalarning gapini tinglagandi. Demak, hamma ishlar yurishib ketishi uchun hali ko'p mehnat qilish kerak ekan-da. To'g'ri gap aytdi, axir anavi ko'zoynakli obkom sekretari: «Hech kim bizga yo'lni tap-tayyor qilib qo'ygan emas, o'zimiz uni ochishimiz kerak», dedi.

O'ylab ko'ring-a, o'ttizinchi yillardan beri – goh yuksalish, goh pasayish, goh ko'tarilish, goh ortga qaytish... Demak, kolxoz ishi jo'ya ish emas ekan. Mana, o'zining ham yarim sochi oqargan, butun yoshligi o'tib ketdi, nimalarni ko'rmadi, nimalarni qilmadi, necha bor tentaklik ham qildi, baxtli kun ana keladi, mana keladi, deb kutib yuraverasan, lekin kolxozning mashaqqatidan baribir qutulmaysan...

Ha, mayli ishlash kerakmi – demak, ishlash kerak. To'g'ri aytdi sekretar – hayot bir mahallar urushdan keyin odamlar o'ylaganidek, hech qachon o'z-o'zidan yurishib ketmaydi. O'zing tirik ekansan, uni doim yelkang bilan tashib yurishing kerak... Faqat u har gal o'tkir qirralari bilan o'girilib qoladi, yelkalarimizning hamma yeri yag'ir bo'lib ketdi. Qilayotgan ishingdan, boshqalarning ishidan ko'ngling to'lsa, bu ishlar baxt keltirsa bu ham mayli edi-ya... Endi ishlari qanday bo'larkin? Jaydar nima derkin? Qizlariga loaqal konfet olish uchun magazinga bir kirib chiqishga ham ulguradi. Har yuztasidan bir yuz o'nta qo'zi, har boshdan uch kilogrammdan jun olish aytishga oson. Har bir qo'zi tug'ilishi, uning ustiga yana tirik qolishi ham kerak. Yomg'ir, shamol, sovuq esa unga qarshi turadi.

Jun-chi? Jun tolasini olib ko'r, ko'zing ilg'amaydi, puflasang yo'q bo'lib ketadi qo'yadi. Kilogrammlarni qayoqdan olasan? Uh, oltinga baravar-a bu kilogrammlar. Lekin ba'zilar bularning hammasi qanday olinishini tasavvur ham qila olmasa kerak...

Ha, Choro uni yo'ldan urdi, adashtirdi... «So'zga chiq, deydi, lekin qisqa qil, o'z majburiyatlaring haqida so'zla. Boshqa hech narsa gapirma. Maslahatim shu». Tanaboy ko'na qoldi. Minbarga chiqdi-yu, yuragi po'killadi, shunday qilib yuragida qaynab toshib yurgan gaplarni ayta olmadi ham. Majburiyatlari haqida ming'irlab gapirdi-da, tushib ketdi. Eslasang uyalsan. Choro bo'lsa mamnun. Nega u bunchalik ehtiyotkor bo'lib qoldi? Keksaligidanmikin yoki endi kolxozga bosh bo'lmaganidanmikin? Tanaboyni ehtiyot bo'lishga chaqirishning nima keragi bor ekan? Yo'q, u aynigan, negadir o'zgargan! Ehtimol, umr bo'yi rais bo'lib kolxozni sudraganidan, boshliqlar umr bo'yi

uni so‘kkanlaridandir. Epchillik, ustalik qilishga o‘rganib qolganga o‘xshaydi...

«Hap sanimi, to‘xtab tur, do‘stim, bir kunmas bir kun yuzma-yuz kelganda eslatib qo‘yaman men senga...» – o‘ylardi Tanaboy po‘stiniga yaxshiroq o‘ralar ekan. Sovuq shamol urib turibdi, uygacha hali uzoq. U yoqda nimalar kutayotganikin uni?..

* * *

Choro yo‘rg‘a otda yolg‘iz jo‘nadi. Hamrohlarini kutib o‘tirmadi. Uyga tezroq yetib olgisi kelar, yuragi og‘riy boshlagandi. Otni o‘z holiga qo‘yib berdi, u kun bo‘yi dam olganidan endi bir tekis yelib borardi. Yurgizilgan mashina singari bir maromda tuyoqlarini taqillatib ketayotgandi. Avvalgi hamma narsasidan unda faqat chopish ishtiyoqigina qolgandi. Boshqa hamma narsa unda allaqachon o‘lgan edi. U faqat egaru yo‘lnigina bilsin uchun qolgan hamma fazilatlarini yo‘qotishgandi. Gulsari chopish bilan tirik edi. Go‘yo odamlar tortib olgan narsalarga yetib olmoqchiday, vijdonan, hormay-tolmay chopardi. Chopardi-yu, lekin yetib ololmasdi.

Shamolda Choro bir oz yengil tortdi. Yuragidagi og‘riq o‘tib ketdi. U kengashdan umuman mamnun edi, ayniqsa, obkom sekretarining chiqishi juda yoqdi, u haqda ko‘p eshitgan bo‘lsa ham birinchi marta ko‘rish edi. Shunday bo‘lsa ham partorg o‘zini noqulay sezardi. Ko‘ngli g‘ash edi. Axir u Tanaboyga yaxshilik qilmoqchi edi. Axir u bunday kengashlar, majlislar va yig‘ilishlarda qatnashaverib pixi qayrilgan qayerda nima gapirish keragu, nima kerak emasligini bilardi. Tajribasi bor edi. Tanaboy esa garchand quloq solgan bo‘lsa ham, buni tushunishni xohlamadi. Kengashdan so‘ng unga bir og‘iz ham so‘z aytmadi. Mashinaga o‘tirdi-yu, teskari o‘girilib oldi. Xafa bo‘libdi. Eh, Tanaboy, Tanaboy! Soddasan, hayot seni hech narsaga o‘rgatmabdi. Sen hech narsani bilmaysan ham, payqamaysan ham. Yoshligingda qanday bo‘lsang, shundayligingcha qolibsan. Hamma narsani shartta-shartta qilsang. Zamon hozir boshqacha. Endi hammasidan muhimi, qanday gapirishni, kimning oldida nima gapirishni bilish, so‘zing barcha odamlarniki singari zamon ruhida jaranglashi, ajralib turmasligi, yozilganday silliq bo‘lishi kerak. Shunda hamma narsa joyida bo‘ladi. Seni, Tanaboy, ko‘nglingning ko‘chasiga qo‘yib yuborsang bormi, hamma narsani ag‘dar-to‘ntar qilib tashlaysan, yana javob berishga ham to‘g‘ri keladi. «O‘z tashkilotingiz a‘zolarini siz qanday tarbiyalamoqdasiz? Bu qanaqa tartib-intizom? Bu qanaqa boshboshdoqlik?» Eh, Tanaboy, Tanaboy...

XIV

Hamon o‘sha tun, ular ikkisi yo‘lda. Qari odam va qari ot. Jarlik yoqasida gulxan yonmoqda. Tanaboy o‘rnidan turadi, jon berayotgan Gulsari ustiga yopgan po‘stinini nechanchi bor to‘g‘rilab qo‘yadi. Yana uning bosh tomoniga o‘tiradi. U xayolan butun umrini birma-bir nazardan o‘tkazadi. Saman otning chopishidek tez o‘tgan yillar, yillar, yillar. O‘shanda u qo‘ylarga cho‘pon bo‘lib borgan o‘sha yili, o‘sha kech kuzda, o‘sha erta qishda nima bo‘lgandi?..

XV

Butun oktabr' oyi tog'larda qurg'oqchilik bo'lib, hamma yoq oltin tusga kirgan edi. Boshda faqat ikki kungina yomg'ir yog'ib, havo sovudi, tuman tushdi. Ammo keyin bir kechada bulutlar tarqalib ketdi, ertalab Tanaboy o'tovidan chiquvdi, orqasiga tisarilib ketishiga sal qoldi— tog'lar cho'qqilaridagi yangi qorlari bilan u tomon bosib kelayotganday edi. Ularga qor qanday yog'ibdi! Go'yo Tangri hozirgina yaratganday, ular falakda musaffoligicha, soyada ham, yorug'likda ham yaqqol ko'zga tashlanib turardi. Qor yog'gan joydan ko'm-ko'k, bepoyon bo'shliq boshlanardi. Uning tubida olis-olislardan koinotning xayoliy zumrad ufqi ko'rinib turardi. Nur va sof havoning mo'l-ko'lligidan Tanaboy junjikib ketdi va yuragi hasratga to'ldi. U yana Gulsari bilan birga borgan huv o'sha juvonnini esladi. Yo'rg'a qo'l ostida bo'lsa edi, minardi-da, zavq-shavqi va shodligidan qiyqirib, mana bu ertalabki oppoq qor kabi uning huzuriga kirib borardi...

Ammo u bu faqat orzugina ekanligini bilardi... Nimayam qilardi, umrning yarmi orzu-xayol bilan o'tadi. Shuning uchun ham, ehtimol, hayot shunchalik lazzatli, orzu qilganlarining hamma-hammasi ham ro'yobga chiqavermaganligi uchun ham, ehtimol, azizdir bu hayot. U tog'lar va osmonga tikilib turib, hamma odamlarning bir xil darajada baxtli bo'la olishiga shubhalanardi. Har kimning o'z taqdiri — qismati bor. Unda, bir tog'da bir paytning o'zida ham yorug'lik, ham qorong'ilik bo'lganidek, o'z quvanchlari, o'z g'amu-g'ussalari bo'ladi. Hayot shular bilan to'la-to'kis... U juvon, ehtimol, endi kutmayotgandir ham. Tog'lardagi yangi qorni ko'rib eslagan bo'lmasa agar...

Odam qarib boraveradi, ko'ngil esa taslim bo'lishni xohlamaydi, ahyon-ahyonda bir ijirg'anib, o'zini eslatib qo'yadi.

Tanaboy otni egarladi, qo'ylar qo'rasini ochdi, o'tovning ichiga qarab xotiniga qichqirdi:

— Jaydar, men qo'ylarni bir aylantirib kelay, sen ishlaringni qilib bo'lguningcha qaytib kelaman.

Qo'ylar mayda qadam tashlab tez-tez yurib ketishdi, qo'ylar yelka, boshlarini qimirlatib tepalikka qarab ko'tarilib borardi, qo'shni cho'ponlar ham qo'ylarini haydab chiqa boshlashgandi. U yer-bu yerda tog' yonbag'ri, pastliklar, jarliklarda qo'y suruvlari yer-zaminning azaliy tortig'i — o't-o'lanlarni tera boshladi. Kuzgi tog'larning sarg'ish, qo'ng'ir o't-o'lanlari orasida kulrang oqish qo'ylar to'da-to'da bo'lib daydib yurishardi.

Hozircha ishlar joyida edi. Tanaboyga yomon otar tegmadi — ular ikki va uch marta qo'zilagan sovliqlar edi. Yarim ming bosh. Yarim ming tashvish. Qo'zilagandan keyin esa ular ikki baravardan ziyodroq ko'payadi. Lekin qo'zilatishga, cho'ponlarning mashaqqatli mehnati boshlanishiga hali uzoq edi.

Yilqilarga qaraganda qo'ylarni boqish ancha tinchroq, albatta, lekin Tanaboy ularga darrov ko'nika qolmadi. Otlarni boqish boshqacha edi-da! Ammo, aytishlaricha,

yilqichilik o'z ahamiyatini yo'qotgan emish. Mashinalar paydo bo'lganmish. Otlar endi, demak, foydasiz bo'lib qolibdi-da. Endi qo'ychilik: jun, go'sht, teri – asosiy narsa. Garchand bunday oqilona hisob-kitobda haqiqat borligini tushunsa ham, u Tanaboyga qattiq botardi.

Yaxshi ayg'iri bo'lgan uyurini ba'zi paytlarda vaqtincha, yarim kunga, yoki undan ham ko'pga tashlab ketib, o'z ishlari bilan band bo'lsa bo'lardi. Qo'ylarni esa tashlab hech qayoqqa ketib bo'lmaydi. Kunduzi bir qadam ham jilmay ular bilan birga yurish, tunda qorovullik qilish kerak. Cho'pondan tashqari otarda cho'liq bo'lishi kerak edi, lekin cho'liq berishmayotgandi. Shuning uchun navbat almashmay, dam olmay, tinimsiz ishlashga to'g'ri kelardi. Jaydar qorovul hisoblanardi, kunduzi faqat ba'zi vaqtlardagina qizlari bilan qo'ylarga qaray olardi, tun yarmiga qadar miltiq bilan qo'ra atrofida aylanib yurardi, keyin Tanaboyning o'ziga qorovullik qilishga to'g'ri kelardi. Endi kolxozdagi butun chorvachilikka xo'jayin bo'lgan Ibrohim esa bahona topishga usta edi.

– Xo'sh, men qayerdan olaman cho'liqni, Tanaka? – derdi u kuyinganday bo'lib. – Aqlli odamsiz-ku axir. Yoshlarning hammasi o'qimoqda. O'qimayotganlari esa qo'y desangiz tepa sochi tikka bo'ladi, ular shaharga, temir yo'lga, hatto allaqayoqlardagi konlarga ham ketib qolishmoqda. Nima qilishga aqlim yetmay qoldi. Sizda hammasi bo'lib birgina otar – shunda ham oh-voh qilasiz. Men-chi? Butun chorvachilik mening bo'ynimda. Sudga tushaman. Bu ishga behuda o'tgan ekanman, behuda. Siz otaliqqa olgan Bektoyga o'xshash kishilar bilan ishlab bo'larmidi? Sen, deydi, meni radio, kino, gazetalar bilan ta'minla, yangi o'tov ber, tag'in har haftada oldimga magazin kelib tursin. Bo'lmasa boshim oqqan tomonga ketaman qolaman, deydi. Siz u bilan gaplashsangiz bo'lardi, Tanaka!..

Ibrohim aldamayotgandi. Uning o'zi ham ko'tarilib ketganidan xursand emasdi. Bektoy haqidagi gapi ham to'g'ri edi. Tanaboy ba'zan bir amallab vaqt topib, otaliqqa olgan komsomollari oldiga borib turardi. Eshim Bo'latbekov garchand unchalik epchil bo'lmasa ham ko'ngilchan, yumshoq tabiatli yigit edi. Bektoy esa chiroyli, kelishgan edi, ammo uning qora qiyiq ko'zlaridan g'azab o'ti chaqnab turardi. U Tanaboyni qovoq osib kutib olardi, unga:

– Sen, Tanaka, kuyib-pishaverma, yaxshisi, o'z bolalaring oldida o'tir. Sensiz ham meni tekshiruvchilar ko'p.

– Senga nima, bir narsa yutqizyapsanmi bundan?

– Yutqizishga yutqizmaymanu, lekin senga o'xshaganlarni yoqtirmayman. Sizlar, o'zingizni suvga ham, o'tga ham urgansizlar. Doim haybarakallachilik, «ura, ura!» qilgansizlar. O'zingiz bo'lsa odamday hayot kechirmadingiz, o'zgalarni ham odamday yashashiga yo'l qo'ymadingiz.

– Sen, yigit, juda ham haddingdan oshaverma, – Tanaboy zo'r-bazo'r o'zini tutib

ijirgʻanib gapirdi. – Qoʻlingni menga bigiz qilib gapirma. Bu sening ishing emas Oʻzini suvga ham, oʻtga ham urgan sen emas, biz boʻlamiz. Afsuslanmaymiz bundan. Sizlarni deb oʻzimizni oʻtga, suvga tashlaganmiz. Shunday qilmaganimizda edi, koʻrardim hozir ahvoning nima boʻlishini. Kino koʻrish, gazeta oʻqish ham gapmi, oʻz otingni ham bilmagan boʻlarding. Uch harfdangina iborat birgina «qul» degan oting boʻlardi sening...

Tanaboy Bektoyni yoqtirmasdi, lekin mana shu toʻgʻri soʻzligi uchun uni ichidan hurmat qilardi. Bektoyning feʼl-atvori aynib borayotgandi. U yigitning egri yoʻlga kirib ketayotganligini koʻrib Tanaboy achinardi. Keyinchalik ularning yoʻllari ajralib ketib, shaharda tasodifan uchrashib qolganlarida Tanaboy unga hech narsa demadi, uning soʻzlarini tinglab oʻtirmadi ham.

Oʻsha erta tushgan qish kunlari edi... Qish oʻzining oppoq qahrli tuyasida tez yelib-yugurib kelib, choʻponlarni begʻamligi uchun jazolay ketdi.

Butun oktabrʼ oyi quruq kelgandi, hamma yoq oltin tusga kirgandi. Noyabrʼ oyida esa birdaniga qish tushib qoldi.

Tanaboy kechqurun qoʻylarni haydab kelib, ularni qoʻraga qamadi, hamma narsa goʻyo oʻz joyidagidek edi. Ammo tun yarmida uni xotini uygʻotib qoldi:

– Tur, Tanaboy, men juda sovqotib qoldim. Qor yogʻyapti.

Uning qoʻllari muzday edi, hamma yeridan qor hidi kelardi. Miltiq ham nam va sovuq edi.

Hovlida oqish tun. Qor gupillab yogʻyapti. Qoʻylar qoʻralarda bezovtalanib yotishardi, qorga koʻnikmaganliklaridan silkinishar, kallalarini chayqashar, qor boʻlsa hamon shigʻab yogʻardi.

«Shoshmanglar, hali siz bilan bizning boshimizga bundan ham battarroq kunlar keladi, – deb oʻyladi Tanaboy poʻstiniga oʻralib. – Erta, juda erta kelding sen qish. Oqibati nima boʻlarkin, yaxshilikmi, yomonlikmi? Balki keyinchalik yumshab qolarsan, ha? Faqat qoʻylar qoʻzilaguncha oʻtib ketsang boʻlgani. Bor iltimosimiz mana shugina. Hozircha esa oʻz bilganingni qilaver. Bunga haqqing bor, hech kimdan soʻramasang ham boʻladi...»

Qish indamay qorongʻida, odamlar uh tortib, u yoqdan bu yoqqa yugurgilab qolsin deb oʻz ishini qilar edi.

Togʻlar tunda qorayib, bahaybat turar edi. Ular qishni pisand qilmasdi. Anavi choʻponlar suruvlari bilan yelib chopaverishsin. Togʻlar esa qanday turgan boʻlsa, shunday turaveradi.

Esdan chiqmaydigan o'sha qish boshlandi, ammo uning oqibatini kim bilsin?

Qor erimay yotardi, bir necha kundan so'ng yana gupillab yog'ib berdi, keyin yana, yana yog'di va cho'ponlarni kuzgi manzillaridan haydab tushirdi. Otarlar daydib, tarqalishib, daralar, ovloq joylar, kam qorli yerlarga bekina boshladilar. Cho'ponlar o'z hunarlarini – boshqa bir odam bu yerda qordan bo'lak hech narsa yo'q, deb qo'l siltab ketgan joylardan otarlarga yem-xashak izlab topib berish hunarlarini ishga solishdi. Shuning uchun ham ularni cho'pon deyishadi-da... Ba'zan biron boshliq kelib qarab turadi-da, uni-buni surishtiradi, bir dunyo narsani va'da qiladi va darhol tog'dan jo'nab qoladi. Cho'pon bo'lsa yana yolg'iz o'zi qish bilan yuzma-yuz qoladi.

Kolxozdagilar qo'zilatishni qanday o'tkazish haqida nima o'ylayotganliklarini, hamma ishlar qilinganmi, hamma narsa jamg'arilganmi – shularni bilish uchun Tanaboy ko'pdan beri kolxozga bir amallab borib kelmoqchi bo'lardi. Ammo qayoqda deysiz! Bosh qashishga ham qo'li tegmasdi. Jaydar bir kuni internatga o'g'lining oldiga borib keldi, lekin u yerda uzoq turmadi: usiz juda qiyin bo'lishini bilardi, Tanaboy o'shanda qizlari bilan qo'ylarni boqardi. Kichik qizini egarning oldiga o'tqizib, po'stin bilan o'rab olardi, u issiqda tinch edi, kattasi esa sovqotardi, u otasining orqasida o'tirardi. Hattoki o'choqdagi olov ham boshqacha bo'lib g'aribona yonardi.

Ertasiga onalari qaytganda esa nima bo'ldi deng-a! Bolalar uning bo'yniga tashlanishdi, kuch bilan ajratib olishga to'g'ri keldi. Ha, ota albatta ota-yu, lekin onaning o'rni boshqa.

Vaqt shu zaylda o'tib borardi. Havo o'zgarib turadi, goh qish qahriga olar, goh bir oz yumshardi, ikki marta bo'ron ham bo'ldi, keyin tinchib, yerlar eriy boshladi. Tanaboyni xuddi mana shu narsa tashvishlantirardi. Qo'ylarning qo'zilashlari iliq kunlarga to'g'ri kelsa yaxshi-ya, agar to'g'ri kelmasa-chi, unda nima bo'ladi?

Bu orada qo'ylarning qorinlari tobora kattalashib borardi. Bolasi yirik yoki egizak bo'lgan ayrim sovliqlarning qorinlari osilib qolgan edi. Sovliq qo'ylar ehtiyotkorlik bilan zo'r-bazo'r qadam tashlashardi, juda ozib ketishgandi. Orqa suyaklari turtib chiqib qolgandi. Hayron qoladigan joyi ham yo'q buning – bola qorinda o'sib, onasining bor-yo'g'ini so'rib yetilib-to'lishardi, bu yerda bo'lsa har bitta o'tni qor ostidan timirskilab topish kerak. Cho'pon qo'ylarni ertalab va kechqurun qo'shimcha boqsa, toqqa yem-xashaklar keltirsa bo'lardi-yu, lekin kolxoz omborlarida hech narsa topilmasdi. Urug'liklar va aravaga qo'shiladigan, miniladigan otlar uchun asrab qo'yilgan sulidan bo'lak hech narsa yo'q edi.

Tanaboy har kuni ertalab qo'ylarni qo'ralardan haydab chiqarayotganda sovliqlarni ko'zdan kechirar, qorni, yelinini paypaslab ko'rar edi. Agar hamma balo-qazolardan sog'-omon chiqarsa, chamalab qo'zilar bo'yicha majburiyatini bajarishi, jun bo'yicha bajara olmasligiga ko'zi yetardi. Qish ichida qo'ylarning juni yomon o'sdi, ba'zilariniki hatto siyraklashib qoldi, to'kila boshladi, ularni yanada yaxshiroq boqish kerak edi. Tanaboyning qosh-qovog'i osilardi, g'azablanardi, ammo hech narsa qila olmasdi.

Shunda Choroning soʻziga kirgani uchun oʻzini eng yomon soʻzlar bilan koyirdi. Vaʼdani katta berdi. Minbarga chiqib gapirdi. «Men, falonchi pistonchi ilgʻor odam, partiya va vatan oldida soʻz beraman». Loaqal mana shu keyingi soʻzlarni gapirmasa ham boʻlardi! Partiya va vatanning bunga nima daxli bor-a! Odatdagi xoʻjalik ishi. Yoʻq, tartib-qoida shunday. Nega endi kerak boʻlsa-boʻlmasa, biz har qadamda shu soʻzlarni tiqishtiraveramiz, a?..

Nima ham qilardi, oʻzi aybdor. Oʻylab koʻrmagan. Oʻzgalarning gapi bilan ish qiladigan boʻlib qolgan. Ularga nima, aldab-suldab qutulib olishadi, lekin Choroga rahming keladi. Hech omadi kelmayapti-da uning. Bir kun sogʻ boʻlsa, ikki kun kasal. Umr boʻyi u yoqqa yuguradi, bu yoqqa yuguradi, unga yalinadi, buni koʻndiradi, xoʻsh, nimaning uddasidan chiqdi? Ehtiyotkor boʻlib boryapti, soʻzni tanlab gapiradi. Modomiki kasal ekansan, dam olishga chiqsang ham boʻlarmidi...

Qish choʻponlarni goh umidlantirib, goh tashvishlantirib oʻz maromida borayotgandi. Tanaboyning otarida ikki sovliq quvvatdan ketib halok boʻldi, juda nimjon boʻlib qolgan ekan. Uning otaligʻidagi yosh choʻponlarning ham bir nechtdan qoʻylari oʻldi. Busiz boʻlmaydi ham. Bir qish ichida oʻn sovliqni yoʻqotish oddiy narsa. Eng muhimi oldinda, koʻklam arafasida.

Birdan havo iliy boshladi. Sovliqlarning yelinlari darrov toʻlisha boshladi. Oriqlab ketishgan, qorinlarini zoʻrgʻa koʻtarib yurishgan boʻlsa ham, yelinlari esa kun sayin emas, soat sayin qizarib, shishib borardi. Nima sababdanikin? Qayoqdan bunchalik kuch-quvvat olishadi-ya! Kimningdir bir necha sovliqlari qoʻzilab qoʻyibdi, degan ovoz tarqaldi. Demak, qochirish davrida eʼtiborsizlik, beparvolik qilingan ekan-da. Bu birinchi ogohlantirish edi. Bir-ikki haftadan keyin qoʻzilar pishgan olmadek «tap-tap» tusha boshlaydi. Qabul qilib olishga ulgursang bas. Shunda choʻponlarning tashvishlar pallasi boshlanadi. Har bir qoʻzi uchun choʻpon titrab turadi va qoʻylar ketidan yura boshlagan kunini laʼnatlaydi, agar barra qoʻzichoqni saqlab qola olsa, agar qoʻzilar oyoqqa turib, qishga qadar dumlari koʻrinib qolsa uning shodlik-quvonchlarining cheki boʻlmaydi.

Shunday boʻlsa, yaxshi boʻlardi. Keyinchalik odamlardan koʻzini yashirib yurmas edi.

Qoʻzilatish davrida yordam uchun kolxozdan saqmonchilarni – koʻpchiligi qari va bolasiz boʻlgan ayollarni oʻz hollariga qoʻymay yuborishdi. Tanaboyning otariga ham ikki saqmonchini joʻnatishdi. Ular koʻrpa-toʻshaklari, chodirlari, qozon-tovoqlari bilan kelishdi. Hammaning koʻngli koʻtarildi. Saqmonchilardan kam deganda yetti kishi kerak edi. Ibrohim otarlar Beshtol vodiysidagi qoʻzilatish punktiga koʻchganida yana saqmonchilar yuborishni vaʼda qilib, hozircha shularning oʻzi ham kifoya, degandi.

Otarlar gʻimirlab qolishdi, pastroqqa, togʻ yonbagʻirlariga, qoʻzilatish bazalariga tusha boshlashdi. Tanaboy oʻzi qoʻylarni haydab borguncha ayollarning manzilga yetib, u yerda oʻrnashib olishlariga yordam berishni Eshim Boʻlatbekovdan iltimos qildi. Ayollarni bir karvon qilib joʻnatdi, oʻzi esa qoʻylarni toʻpladi-da, boʻgʻoz sovliqlar

qiynalmasliklari uchun ularni o'z yurishiga qarab, bamaylixotir haydab ketdi. Keyinchalik Beshtol vodiysiga olib boradigan xuddi shu yo'lni tag'in ikki marta bosib o'tishi, otalig'idagi cho'ponlarga ko'maklashishi kerak edi.

Qo'ylar asta-sekin jilib borishardi, ularni shoshirib bo'lmasdi. Hatto it ham zerikib ketdi, u yoqdan-bu yoqqa izg'ib chopra boshladi.

Quyosh bota boshlagandi, ammo hali tafti bor edi. Suruv tog' etaklariga tushgan sari havro ham shunchalik isiy boshlardi. Kungay joylarda o'tlarni o'ra boshlagan edilar.

Yo'lda bir oz to'xtab qolishdi, birinchi sovliq qo'zilab qo'ydi. Buni hech kim kutmagan edi. Tanaboy kuyib-pishib, yangi tug'ilgan qo'zining quloq va burun kovaklariga puflardi. Qo'zilashga ham bir haftacha vaqt bor edi. Bu tomdan tushgan tarashaday bo'ldi.

Ehtimol, yo'lda tag'in qo'zilab qolishar? Boshqa sovliqlarini ko'zdan kechirdi – yo'q, unaqaga o'xshamaydi. Xotirjam bo'ldi, keyin hatto kayfi chog' bo'lib ketdi. Uning birinchi qo'zichog'iga qizlari o'zlarida yo'q quvonishar. To'ng'ich doim aziz bo'ladi-yu. Qo'zichoq ham yaxshigina edi. Kipriklari qora, tuyoqlari qora, o'zi oppoq. Otarda bir nechta yarim dag'al junli qo'ylar bor edi, xuddi ana shulardan biri qo'ziladi. Ularning qo'zilar odatda mayin junli qo'ylarning deyarli qip-yalang'och tug'iladigan qo'zilaridan farqli o'laroq baquvvat junli bo'lishardi.

– Ha, mayli, shoshilgan ekansan, ana, yorug' dunyoni ko'rib ol, – dedi Tanaboy. – Ham bizga baxt-saodatli bo'lib kel! O'zingga o'xshagan qo'zichoqlardan shuncha ko'p ergashib kelsinki, qadam bosishga joy topilmasin, sizlarning ovozlaringizdan quloqlarimiz bitib ketsin, hammasi tirik qolsin. – U qo'zichoqni boshi uzra ko'tardi. – Qarab qo'y, mana u, to'ng'ich qo'zichoq!

Tevarak-atrofdagi tog'lar turar, ular sukut saqlashardi.

Tanaboy qo'zichoqni po'stini ostiga yashirdi va qo'ylarni haydab ketdi. Ona sovliq izma-iz chopar, bezovtalanar, ma'rur edi.

– Yur, ketdik! – dedi unga Tanaboy. – U shu yerda, hech qayoqqa ketmaydi.

Po'stin ostida qo'zichoq quridi, isinib oldi.

Tanaboy kechgaga yaqin otarni bazaga haydab keldi.

Hamma joyida edi, o'tovdan tutun o'rmalardi. Chodir oldida saqmonchilar ivirsib yurishardi. Demak, bir amallab kelib olishibdi. Eshim ko'rinmasdi. Ha, rostdan ham, u ertaga o'zi ko'chib kelish uchun yuk tashuvchi tuyani olib ketuvdi. Hammasi joyida.

Lekin Tanaboyning keyinchalik ko‘rgan narsasi uni kuppa-kunduzi bo‘lgan momaguldurakday larzaga soldi. U hamma narsa yaxshi bo‘ladi, deb o‘ylamagandi, ammo sovliqlar qo‘zilaydigan qo‘yxonaning qamish tomi chirib, o‘pirilib tushganini, devorlari teshilib, derazasiz, eshiksiz bo‘lishini, shamol u chekkasidan kirib, bu chekkasidan chiqayotganini xayoliga ham keltirmagan edi. Atrofda qorlar deyarli erib ketgan, qo‘yxona ichida esa hamon uyulib yotardi.

Qachonlardir xarsang toshlardan qurilgan qo‘ra ham xaroba, vayrona holda yotardi. Tanaboy shu qadar xafa bo‘lib ketdiki, qizlari qo‘zichoqni ko‘rib qanday xursand bo‘layotganlari ko‘ngliga sig‘madi. Qo‘zichoqni ularning qo‘liga berdi-da, tevarak atrofni ko‘zdan kechirgani ketdi.

Qayergaki qadam qo‘ymasin – hamma yerda toqat qilib bo‘lmas darajada xo‘jasizlik. Urush boshlangandan beri bu yerda barcha narsa o‘z holiga tashlab qo‘yilgan, sovliqlarni qo‘zilashni bir amallab eplashtirib, keyin hammasini yomg‘ir va shamolga tashlab ketaverishgan bo‘lishsa kerak. Saroy tomi ustida bir g‘aram chirigan xashak qiyshayib turardi, sochilgan somon uyumlari yotardi, agar burchakdagi ikki chala qop arpa uni, bir yashik tuzni hisobga olmaganda, butun otardagi qo‘zichoqlar hamda sovliqlarga atalgan yem-xashak va to‘shamaning bori mana shugina edi, xolos. Shu burchakning o‘zida shishalari singan bir necha fonus, kerosinli, zanglagan bidon, ikki bel va siniq panshaxalar tashlab qo‘yilgandi. Mana shularning hammasiga kerosin quyib, yondirib kulini ko‘kka sovurgisi va bu yerdan boshi oqqan tomonga ketib qolgisi keldi...

Tanaboy o‘tgan yilgi go‘ng va qorning yaxlab qolgan uyumlariga qoqilib-suqilib yurar va nima deyishini bilmas edi. So‘z topa olmasdi. Xuddi aqldan ozgan kishiday. «Shunday bo‘lishi mumkinmi, a?.. Shunday bo‘lishi mumkinmi, a?..» deb takrorlagani-takrorlagan edi.

Keyin esa qo‘yxonadan yugurib chiqib, otini egarlashga otildi. Egarlayotganida qo‘llari titrardi. Hozir huv anavi yoqqa otini yeldirib ketadi, tun yarmida hammani oyoqqa turg‘izadi va ularga ko‘rsatib qo‘yadi. Anavi Ibrohimni ham, rais Aldanovni ham, Choroni ham yoqasidan tutadi: undan rahm-shafqat kutishmasin! Ular Tanaboyga shunday qilishdimi – undan ham yaxshilik ko‘rib bo‘lishibdi! Bo‘ldi, tamom!..

– Qani, to‘xta-chi! – jilovni ushlab olishga ulgurdi Jaydar. – Qayoqqa ketyapsan? Otdan tush, gapimga quloq sol!

E, qayoqda deysiz! Tanaboyni to‘xtatib bo‘psiz.

– Qo‘yib yubor! Qo‘yib yubor! – baqirardi u jilovni tortib, xotining ustiga ot surib, qamchini qarsillatib. – Qo‘yib yubor, deyaрман! Men o‘ldiraman ularni! O‘ldiraman!

– Qo‘yvormayman! Sen biron kishini o‘ldirgning kelyaptimi? Meni o‘ldir!

Shu orada Jaydarga saqmonchilar ko‘makka yugurib kelib qolishdi, qizlari chopib kelishdi, qiy-chuv ko‘tarishdi.

– Ota! Ota! Qo‘ying!

Tanaboy jahldan tushdi, lekin hamon ketmoqchi bo‘lib yulqinardi.

– Ushlama meni, axir ko‘rmayapsanmi bu yerdagi ahvolni? Huv anavi qo‘zichoqlar bilan turgan sovliqlarni ko‘rmayapsanmi axir? Ertaga biz ularni qayoqqa qo‘yamiz, tom qani? Yem-xashak qani? Hammasi harom o‘ladi. Kim javob beradi? Qo‘yvor!

– He, to‘xtasang-chi, to‘xta. Xo‘sh, mayli, bording ham deylilik, baqirib-chaqirib janjal-to‘polon qilding ham deylilik. Xo‘sh, bundan nima chiqadi? Agar ular shu kunga qadar hech narsa qilishmagan bo‘lsa, demak, ularning bunga kuchlari yetmabdi-da. Agar iloji bo‘lganda kolxoz yangi og‘ilxona qurgan bo‘lmasmidi?

– Tomini yopish mumkin edi-ku! Eshiklari qani? Derazalari qani? Hamma yoq vayrona, qo‘yxonada qor, o‘n yillik qiy chiqarilmagan. Buni qara, bu chirik xashak qancha vaqtga yetadi? Axir qo‘zichoqlarga shunaqa pichan beriladimi? Qo‘y-qo‘zilar tagiga nima to‘shaymiz? Qo‘zichoqlar balchiqqa botib o‘laverishsinmi, a? Shundaymi seningcha? Qoch, yo‘limni to‘sma!

– Bo‘ldi, Tanaboy o‘zingni bos. Nima, sen hammadan ortiqmisan? Ko‘pchilik nima bo‘lsa, biz ham shu-da. Tag‘in seni erkak deyishadi-ya! –Uyaltirdi xotini. – Yaxshisi, nima qilish mumkinligini o‘ylab ko‘r, hali ham kech emas. «Tuf» de ularga. Biz javobgarmiz, biz shu ishni qilishimiz kerak. Men huv anavi jarlikka tushaverishda qalin o‘sgan na‘matalarni ko‘rdim, to‘g‘ri, tikanakli-yu, lekin ularni chopib tomni berkitsa bo‘ladi, ustidan go‘ng tashlaymiz. Qo‘y-qo‘zilar tagiga esa quvray o‘rishga to‘g‘ri keladi. Agar havo aynib qolmasa, bir amallab qishdan chiqib olamiz...

Saqmonchilar ham Tanaboyni tinchita boshlashdi. U egardan sirg‘alib tushdi, xotin-xalajlarga parvo qilmay, o‘tovga kirib ketdi. Xuddi og‘ir kasallikdan turganday boshini xam qilib o‘tirdi.

Uyda hamma jimib qoldi. Gaplashgani qo‘rqishardi. Jaydar tezak yoqib qaynatilgan qumg‘onni oldida, achchiq qilib choy damladi. Ko‘zada suv keltirib erining qo‘liga suv quydi. Ozoda dasturxonni yozdi, hatto qayoqdandir qant-qurslar ham topib keltirdi, likobchaga sariyog‘ to‘g‘rab qo‘ydi. Saqmonchilarni taklif qilishdi va choy ichishga o‘tirishdi. Eh, bu xotinlar-ey! Go‘yo mehmonga kelishganday piyolalardan choy ichib har baloni gapirib o‘tirishardi. Tanaboy jimgina o‘tirib, choy ichdi-da, so‘ng o‘tovdan chiqib qo‘y qo‘raning qulab tushgan toshlarini qalay boshladi. Bu bitadigan ish emasdi. Lekin qo‘ylarni tunda qamash uchun biron narsa qilish kerak-ku. Ayollar ham chiqishib, toshlarga yopishishdi. Hatto qizaloqlar ham toshlarni ko‘tarib keltirish uchun chiranishardi.

– Uyga jo‘nanglar, – dedi ularga otasi.

U nomus qilardi. Ko‘zlarini yerdan ko‘tarmay tosh tashirdi. Haq gapni aytgandi Choro, Jaydar bo‘lmaganida Tanaboy bechora boshini omon saqlay olmasdi.

XVI

Ertasiga Tanaboy o‘z otalig‘idagi cho‘ponlarni ko‘chirib kelishga ketdi. Keyin butun hafta bo‘yi tinmay ishladi. U hatto shunday qattiq ishlaganini eslay olmasdi. Axir frontda mudofaa liniyasini kecha-yu kunduz uxlamay qurgan emasmidi. Biroq u yerda polk bilan, diviziya bilan, armiya bilan birga edi. Bu yerda-chi, o‘zi, xotini va saqmonchilardan biri. Ikkinchisi esa yaqin oraga qo‘ylarni yoygani ketgan edi.

Hammadan ham qo‘yxonani go‘ngdan tozalash, na‘matalarni kesib keltirish qiyin bo‘ldi. Butazor qalin bo‘lib, turgan-bitgani tikan edi. Tanaboyning etigi yirtilib, eskirib qolgan soldatcha shineli ham ilma-teshik bo‘lib ketgan edi. Kesilgan na‘matak shoxlari arqon bilan bog‘lanib sudrab keltirilardi; tikanli bo‘lganidan na otga ortib, na orqalab bo‘lardi. – Beshtol vodiysi emish, undan beshta to‘nkani ham izlab topolmaysan, – so‘kinardi Tanaboy. Bu la‘nati na‘matakni ikki bukilib egilib, terga botib tashiyverganlaridan yo‘l to qo‘y qo‘ragacha tirmalab chashlangan edi. Tanaboy xotin-qizlarga achinardi, biroq, iloj qancha. Ular xavotirda ishlashardi, ish orasida goh-goh havoga ham qarab qo‘yish zarur edi. Havoning avzoyi qalay? Qor urib bersa bularning hammasi bir pul. U qo‘ylar qo‘zilab qolmadimikan deb, xabar olib kelish uchun katta qizini otarga yugurtirdi.

Qo‘yxonani go‘ngdan tozalash ham og‘ir edi. Bu yerda shunchalik ko‘p go‘ng bor ediki, uni yarim yil ichida ham tashib chiqarish mumkin emasdi. Agar qo‘y qiyi yaxshi tom ostida quruq va shibbalangan bo‘lsa, uni qirqish ham ko‘ngilli bo‘ladi. Bir-biriga zichlashib, qotib qolgan qiyini kessang, palaxsa-palaxsa chiqadi. Ularni quritish uchun katta-katta uyum qilib taxlab qo‘yiladi. Qo‘y qiyining cho‘g‘i yoqimli va beg‘ubor bo‘ladi, qish sovug‘ida cho‘ponlar uni yoqib isinadilar. Ammo go‘ng, bu yerdagidek, yomg‘ir yoki qor ostida qolgan bo‘lsa, u holda buni tozalashdan ham og‘irroq ish yo‘q. Tinkani quritadigan ish. Vaqt esa kutib turmaydi. Kechalari is bosgan fonar' yorug‘ida ular bu muzdek, yopishqoq, qo‘rg‘oshinday og‘ir balchiqni zo‘r berib zambilda tashir edilar. Mana, ularning ikkinchi sutka ishlashlari.

Qo‘yxona orqasiga kattakon go‘ng uyumini tashib chiqarishgan edi, qo‘yxonaning ichi hali go‘ng bilan liq to‘la. Kutib turgan qo‘zichoqlar uchun, hech bo‘lmaganda, qo‘yxonaning biron burchagini ochishga shoshilishardi. Ona-bola qo‘ylarning hammasini joylashtirish uchun butun bir qo‘yxona torlik qilib turgan paytda, bir burchagini ochish nima degan gap, – kuniga yigirmatadan, o‘ttiztadan qo‘ylar qo‘zilayotgan bo‘lsa! «Nima bo‘ladi?» – faqat shu haqda o‘ylardi Tanaboy, zambilga go‘ngni solishda ham, tashiyotganda ham, uni to‘kib qaytib kelayotganda ham. Shu tarzda yarim kechadan to

tong otarga qadar hadeb o'ylagani-o'ylagan. Gangib qolib, qo'llari uvushdi. Buning ustiga shamol fonarni o'chirardi. Yaxshiki, saqmonchilar zorlanmadi, Tanaboy va Jaydar singari ishlashdi.

Oradan bir kun o'tdi, ikki, uch kun o'tdi va hokazo. Ular esa hamon go'ngni tashir, devor va tom teshiklarini berkitar edilar. Bir kun kechasi Tanaboy qo'yxonadan zambil bilan chiqayotib otarda qo'zichoqning ma'ragani va ona qo'yning bezovtalanib, unga javoban oyoq tepishini eshitdi. «Boshlandi!» –yuragi shuv etib ketdi.

– Eshityapsanmi? – xotiniga o'girilib qaradi Tanaboy.

Ular birdan go'ng solingan zambilni oyoqlari ostiga tashlab, fonarni ushlaganlaricha otar tomon yugurishib qolishdi. Fonarning xira nurida qo'y galasini timirskilab qaray boshlashdi. Qayoqda u? Huv ana, burchakda! Sovliq qo'y hozirgina tug'ilib qaltirab turgan uvoqqina qo'zichoqni yalab turgan edi. Jaydar uni bariga solib oldi. Yaxshiyam o'z vaqtida ulgurishdi, bo'lmasa qo'rada muzlab qolgan bo'lardi. Ularning yonginasida yana bir sovliq qo'zilaganligini ko'rdilar. U egizak tuqqan edi. Bularni Tanaboy plashining etagiga soldi. Beshtasi to'lg'oq tutib, kuchanib ma'rab yotgan edi. Demak, boshlanibdi. Ertalabgacha bular ham qo'zilaydi. Saqmonchilarni chaqirishdi. Qo'zilagan qo'ylarni qo'yxonaning haligi naridan-beri tozalangan burchagiga joylashtirish uchun qo'y qo'radan ajratib chiqara boshladilar.

Tanaboy devor ostiga poxol to'shab, onasining og'iz sutini birinchi tatib ko'rgan qo'zichoqlarni yotqizib, ularning ustini qop bilan yopib qo'ydi. Sovuq. Ona qo'ylarni ham shu yoqqa qo'yib yubordik-ku, – labini tishlagancha o'ylanib qoldi. O'ylab o'tirishdan nima foyda? Faqat bir ilojini qilarmiz degan umid qoldi. Qancha ish, qancha tashvish... Hech bo'lmasa poxol yetarli bo'lganda edi, u ham yo'q. Ibrohim unga ham uzrli sabab topadi. Yo'lsiz tog'da poxol tashib ko'rchi, deydi.

E, nima bo'lsa bo'lar, borib siyoh solingan bankani olib keldi. Bitta tug'ilgan qo'zichoq orqasiga ikki, egizaklariga esa uch raqamini yozib qo'ydi. Ona qo'ylarni ham xuddi shunday nomerlab chiqdi. Yuzlab qo'y qo'zilagandan so'ng ularni bir-biridan ajratib ko'rchi.

Cho'ponlar ishining eng qizg'in pallasi boshlandi. Boshlanganda ham u xuddi mudofaadagiday, bosib kelayotgan tanklarni hech nima bilan daf eta olmagan paytdagidek shafqatsizlik bilan boshlangan edi. Sen esa okopda turasan va hech qayoqqa ketmaysan, chunki ketish mumkin emas. Ikkisidan biri – yo oxirigacha tik turib olishish, yoki o'lish kerak.

Tanaboy har kun ertalab qo'ylarni yaylovga chiqarib yuborish oldidan, go'yo o'z jabhasini baholayotganday, tepalik ustida jimgina turib atrofga qarardi. Uning mudofaa liniyasi ko'hna, yaramaydigan edi. Biroq, u turib berishi kerak. Uning hech qayoqqa ketishi mumkin emas. Ichidan sayoz soy oqib turgan ilon iziga o'xshash kichik bir dara

do'ngliklar orasida siqilib turar, undan keyin balandroq tepaliklar, ulardan keyin esa yana balandroq qorli tog'lar qad ko'targan edi. Oppoq yonbag'irlar tepasida yalang'och tosh qoyalari qorayib ko'rinardi. U yerdagi tog'lar ustida yoppasiga muz bilan qoplangan qish yotardi. U bu yoqqa qo'lini uzatishi mumkin. Faqat harakatga kelishi, pastga bulutlarni tushirib yuborishi va darani tumanlikka g'arq qilib yuborishi qolgan. Keyin darani qidirib topolmaysan.

Havo aynib, osmon kulrang tusga kirgan edi. Pastlab shamol esardi. Tevarak bo'm-bo'sh. Tog'lar, hamma yoqda tog'lar, qo'rquvdan kishining yuragi muzlab ketadi. Xaroba qo'yxonada qo'zichoqlar ma'rashardi. Otardan qo'zilay deb qolgan yana o'n bosh sovliqni haydab kelishdi, qo'zilasini deb qo'yxonada qoldirishdi.

Qo'y galalari jinday bo'lsada, xashak topish uchun sekin yurib ketdi. Endi yaylovda ham ulardan ko'z-quloq bo'lib turish kerak. Shunday paytlar ham bo'ladiki, sovliqning yaqin orada qo'zilashi mumkin ekanligini bilib bo'lmaydi. Keyin, birdan butaning orqasiga boradi-da, bo'shab oladi. Agar vaqtida qaralmasa qo'zichoq zax yerda yotib, shamollab, kasallanib nobud bo'lishi mumkin.

Shunday bo'lsa ham Tanaboy tepalikda uzoq turib qoldi. Qo'lini siltab, qo'yxona tomon yurib ketdi: u yerda ishlar hali ko'ngildagidek emas edi. Hali nimalardir qilib ulgurish kerak edi.

Keyin Ibrohim yetib keldi, u un keltirgan edi. Ko'zlari hayosizlarcha boqardi... Qayoqdan olib beraman sizga saroyini? – derdi. Kolxozdagi qo'yxonalarning hammasi shunaqa. Boshqasi yo'q. Kommunizmga yetganimiz yo'q hali.

Tanaboy unga musht ko'tarib tashlanishdan o'zini arang tutib qoldi.

– Bu yerda sening pichingingga balo bormi? Men ish haqida gapiryapman, men ish haqida o'ylayapman. Men javobgarman.

– Demak, men sizningcha, o'ylamayotgan ekanman-da? Siz qandaydir bir otar uchun javob berasiz, men esa hammasi uchun, siz uchun, boshqalar uchun, butun chorvachilik uchun. Menga oson deb o'ylaysizmi? – Bu olg'irning birdan ingrab yuborganidan Tanaboy hayratda qoldi, u kaftlari bilan ko'z yoshlarini arta turib g'o'ldiradi: – Men sudga tushaman! Sudga! Hech qayerdan hech narsa ololmaysan. Odamlar saqmonchilikka hatto vaqtinchalikka ham borishmayapti. Mendan, boshqa hech narsani kutmang ham. Men behuda, behuda bu ishga o'tgan ekanman...

Shundan so'ng biron tayinli gap aytmay, sodda Tanaboyni xijolatga qoldirib chiqib ketdi. Keyin uni bu yerda boshqa ko'rishmadi.

Hozircha birinchi yuz bosh sovliq qo'ziladi. Vodiyning yuqori qismiga joylashgan Eshim bilan Bektoylarning otarida qo'zilash hali boshlanganicha yo'q edi, lekin Tanaboy ofat

kelayotganligini sezgandi. Ularning hammasi, katta yoshdagi uch kishi hamda olti yashar katta qizi hozir qo'ylarni boqib yurgan qari cho'pon, ayolni hisobga olmaganda, qo'zichoqlarni artish, onalarining oldiga olib borish, nima bilan bo'lsa ham isitish, go'nglarni tashib chiqarish, to'shach uchun xashak tashib kelishga arang ulgurishardi. Qo'zichoqlarning ochlikdan ma'rab qichqirgan ovozlari eshitila boshladi, ularga sut yetishmasdi, holdan toygan ona qo'ylarning emizish uchun suti yo'q edi. Oldinda nimalar kutyapti?

Cho'ponlarning bosh qashishga qo'li tegmaydigan kunlari va tunlari boshlandi. Qo'ylar shu daraja ko'p qo'zilay boshladiki, ular nafas olishga ham imkon bermasdi.

Kecha havo ularni bir qo'rqitdi! Birdan qattiq sovuq boshlanib, qora bulutlar osmonda o'rimalay boshladi, quruq qor yog'a ketdi. Hamma narsa tumanlikka cho'kib, qorong'lashdi...

Biroq bulutlar tezda tarqalib havo iliy boshladi.

Havodan ko'klam hidi, nam hidi keladi. «Xudo xohlasa, bahor ham kelib qolar. Kelganda ham turib bersin, agar bir kelib, bir ketadigan bo'lsa, undan yomoni yo'q», – o'ylardi Tanaboy pashaxada poxol ustidagi qo'yning yo'ldoshini olarkan.

Bahor ham keldi, ammo Tanaboyning kutganiday bo'lmadi... U birdan tunda yomg'ir, tuman va qor bilan kirib keldi. O'zining butun sovuq qor-yomg'irini, o'tov, qo'yxonalar, xullas, nimaiki bo'lsa, hammasining ustiga tashlay boshladi. Muzlagan loyli yerdagi ariqlar, ko'lmak suvlar ko'pirib, toshib ketgan edi. Chirib qolgan tomdan sizib o'tayotgan suv devorlarni yuvib, qo'yxonani bosib ketdi, undagi qo'y qo'zilarni qaltiroq bosib, suyak-suyagidan sovuq o'tib ketdi. Hammani oyoqqa turg'izdi. Hamma qo'zichoqlar suvda g'uj bo'lishib bir yerga to'planishdi. Ona qo'ylar suvda qo'zilab ma'rab qichqirardi. Bahor qo'zichoqlarni tug'ilishi bilanoq muzdek suvga cho'miltirib cho'qintirdi. Plash kiyib, qo'llariga fonar' ushlagan kishilar hovliqishardi. Tanaboy oyog'i kuygan tovuqday tipirchilab qoldi. Katta etiklari bilan qorong'ilikda ko'lmaklar, go'ng shiltalari ustidan kechib yurardi. Plashning etaklari yaralangan qush qanotiday shapillardi. U xirillar, o'ziga o'zi va boshqalarga baqirardi:

– Tezroq misrangni ber! Belkurakni! Go'ngni bu yoqqa ag'daringlar! Suvni to'singlar!

Hech bo'lmaganda qo'yxonaga tez oqib kirayotgan suvni chetga burib yuborish kerak edi. Muzlab yotgan yerni chopib, ariq o'ydi.

– Fonarni tut! Bu yoqni yorit! Nega qarab turibsan! Tun esa tuman bilan xiralashib, qor aralash yomg'ir urayotgan edi. Uni aslo to'xtatib bo'lmadi.

Tanaboy o'tovga yugurib ketdi. Chiroqni yoqdi. Bu yerda ham hamma yoqdan chakka o'tayotgan edi. Biroq qo'yxonadagidek emasdi. Bolalar uxlashardi, ularning ko'rpasi

ham xo‘l bo‘lib qolgandi. Tanaboy bolalarni ko‘rpa-to‘shagi bilan bir quchoq qilib o‘rab, ularni burchakka ko‘tarib keldi. O‘tovdan kattaroq joy ocha boshladi. Ko‘rpa ivib qolmasligi uchun bolalarning ustiga kigizni yopib tashladi va chiqib qo‘yxonadagi xotin-qizlarni chaqira boshladi:

– Qo‘zichoqlarni o‘tovga olib kelinglar! – dedi-yu, o‘zi ham o‘sha yoqqa chopib ketdi.

Ammo o‘tovga bulardan qanchasini joylashtirish mumkin? Ko‘p deganda o‘ttiz-qirqtasini. Qolganlarini nima qilish kerak. Eh, hech bo‘lmasa qo‘ldagilarini saqlab qolsak edi.

Mana, tong ham otdi. Yog‘ingarchilikning oxiri ham ko‘rinmasdi.. Bir oz tingan bo‘ladi, keyin yana goh yomg‘ir, goh qor, goh yomg‘ir, goh qor...

O‘tov qo‘zichoqlarga to‘lgan. Ular to‘xtovsiz ma‘rashardi, sassiq hid. Buyumlarni bir joyga uyib, brezent bilan yopib qo‘yishdi. O‘zlari esa saqmonchilarning chodiriga ko‘chib o‘tishdi. Bolalar sovqotib, yig‘lashardi.

Cho‘ponning qora kunlari keldi. U o‘z taqdirini qarg‘aydi. Hammani so‘kadi, olamdagi hamma narsani. Cho‘pon boshidan oyog‘igacha jiqqa ho‘l bo‘lgan qo‘ylar, sovuqdan to‘ng‘ayotgan qo‘zichoqlar orasida uxlamaydi, yemaydi-ichmaydi va so‘nggi kuchlari bilan kurashadi. O‘lim zax qo‘yxonadagi qo‘y-qo‘zilarni qiyрата boshladi. O‘limning bu yerga kirib kelishi – o‘pirilgan tom orqali, oynasiz deraza orqali, eshik o‘rni orqali, istagan joydan kirib kelaverishi qiyin emas edi. U kirib keldi-yu, qo‘zichoqlarni va zaiflashib qolgan ona qo‘ylarni qira boshladi. Cho‘pon ko‘karib ketgan qo‘y o‘liklarini bir nechta lab tashib qo‘yxona orqasiga uya boshladi.

Dalada, qo‘y qo‘rada esa qorni osilgan bo‘g‘oz sovliqlar qor va yomg‘ir ostida turishardi. Ular bugun-erta tug‘adigan. Ularni yomg‘ir savalardi, jag‘lari qarishib, ho‘l junlari tutam-tutam bo‘lib osilib turardi.

Qo‘ylar yaylovga borishni istashmasdi. Shunday sovuq va loygarchilikda yaylovda nima bor. Qop yopinib olgan keksa saqmonchi ayol ularni quvlaydi, qo‘ylar esa, go‘yo bu yerda o‘zlariga jannat tayyorlab qo‘yilganday, hadeb orqaga tisarilishadi. Ayol yig‘laydi, ularni to‘playdi, yana haydaydi. Ular esa tumtaraqay bo‘lib yana orqalariga qochadilar. Tanaboy g‘azablangan holda chopib chiqadi. Qani endi bu tentak qo‘ylarni tayoq bilan savalasang. Ammo ularning qornida bolasi bor. Boshqalarni chaqirib, hammalari birgalikda ne qiyinchiliklar bilan qo‘ylarni yaylovga haydab yuboradilar.

Bu ofat boshlangandan beri Tanaboy qancha vaqt o‘tganini bilmaydi, qo‘zilatish paytidagi hisob-kitobidan adashib qoldi. Ko‘pchiligi ikkitadan, hatto uchta dan qo‘zilashdi. Ammo butun boylik nobud bo‘ldi, hamma mehnat zoye ketdi. Qo‘zichoqlar tug‘ilgan kuniyoq loy va go‘ng shiltasi ustida harom o‘lib qolaverdi. Qolganlari ham yo‘talardi, xirillardi, ichi ketib bir-birovlarini bulg‘ab iflos qilib tashlashardi. Bolasiz

qolgan sovliqlar ma'rashardi, yugurishardi, to'lg'oq tutib yotganlarini turtib, bosib o'tishardi. Bularning hammasi, qandaydir, g'ayri-tabiiy ofat edi. Eh, qo'zilash, hech bo'lmaganda, bir oz sekinlashganda edimi! – Tanaboyning istagi shu edi.

Sovliqlar esa xuddi maslahatlashib qo'yishganday, birining ketidan biri, birining ketidan biri qo'zilardi.

Tanaboyning qalbida dahshatli adovat o'ti yondiki, bu yaramas qo'yxonada sodir bo'lgan jamiki narsalarga: qo'ylarga ham, o'ziga ham, o'z hayotiga ham, bu yerda jon berib, jon olib yurgan ishiga ham nafrati oshib ko'z oldini qorong'ilik qoplay boshladi.

U bir oz es-hushini yo'qotib qo'ydi, o'y-xayollardan ko'ngli behuzur bo'la boshladi. Ularni qanchalik quvib yuborishga urinmasin, yana nari ketmay qalbiga, miyasiga joylashib olmoqchi bo'lardi: «Nega bunday? Bu kimga kerak edi? Nega biz qo'ylarni qo'zilataymiz, ularni saqlay olmasak? Kim aybdor bunga? Kim? Javob ber, kim? Sen va senga o'xshagan vaysaqilar. Biz hammasini ko'taramiz, yetib olib, o'zib ketamiz, so'z beramiz. Chiroyli gapiramiz. Mana ko'tar endi, harom o'lgan qo'zichoqlarni. Chiqarib tashla ularni. Huv anavi xalqobda o'lib yotgan sovliqni sudrab kel. Ko'rsat o'zingni, kim ekanligingni...»

Ayniqsa kechalari tizzasigacha loyda va qo'y siydigida shaloplab kechib yurarkan, alamli va iztirobli o'ylardan Tanaboyning nafasi qisilardi.

O, bu qo'zilatish pallasining uyqusiz tunlari! Oyoq ostingda bijib ketgan go'ng botqog'i, tepangdan yomg'ir quymoqda. Shamol qo'yxonada xuddi daladagidek kezib yurar, fonarlarni o'chirar edi. Tanaboy yangi tug'ilgan qo'zichoqlarni bosib olmaslik uchun paypaslanib, qoqilib-surinib, kaftlarini yerga qadab, tizzalab yurib boradi, fonarni topib yoqadi va uning yorug'ida o'zining go'ngga va qonga belanib qop-qora bo'lib shishib ketgan qo'llarini ko'radi.

U ko'pdan beri o'zini oynada ko'rmagan edi. Sochlari oqarib, o'zining ancha keksayib qolganini sezmasdi. Endi uni keksalar qatoriga qo'shsa bo'lardi. O'ziga qaray olmasdi, bunga fursati yo'q edi. Ovqatlanishga, yuvinishga vaqti yo'q edi. Bir zum o'ziga ham, boshqalarga ham tinchlik bermasdi. Ishning bunday fojeali ahvolda borayotganligini ko'rib yosh saqmonchi qizni otga mingizdi:

– Yo'rtib borib Choronni topgin. Aytgin, tez kelsin, agar kelmaydigan bo'lsa u holda qaytib ko'zinga ko'rinmasin.

Kechga tomon qiz ot chopib keldi, ko'm-ko'k ko'karib, butunlay uvib ketgan holda otdan sakrab tushdi:

– Kasal ekan u, Tanaka, to'shakda yotibdi, bir-ikki kundan so'ng o'lsam ham boraman, deb aytdi.

– Bu kasaldan boshi chiqmasin! – deb so‘kindi Tanaboy.

Jaydar uning tanobini tortib qo‘ymoqchi bo‘ldi-yu, lekin botina olmadi, hozir buning mavridi emasdi.

Oradan uch kun o‘tgandan so‘ng havo ochila boshladi. Bulutlar erinchoqlik bilan sudralib ketishdi, tog‘lardan tuman ko‘tarildi. Shamol tindi. Biroq kech kirib qolgan edi. Bu kunlar ichida bo‘g‘oz sovliqlar shu daraja oriqlab ketgan ediki, hatto ularga qarab bo‘lmasdi. Ozib-to‘zib, ingichka oyoq ustida, puflaganday katta qorinlarini osiltirib turishardi. Ularni sut emizuvchi sovliq deb qanday aytish mumkin! Hozircha qo‘zilab tirik qolgan sovliqlar, qo‘zichoqlardan ko‘pchiligi bahorga chiqib olib, ko‘katga og‘zi tekkandan keyin sog‘ayib ketisharmikin? Ertami-kechmi, kasallik ularni yiqitadi. Yo‘qsa, «xo‘rda» bo‘ladi: undan na jun, na go‘sht olish mumkin...

Havoning endigina ochilishi bilan yana boshqa falokat yuz berdi – yer yuzi muzlay boshladi. Biroq tushga borib yumshadi. «Ehtimol, yana qolganini saqlab qolish mumkin bo‘lar», quvonib ketdi Tanaboy. Yana belkurak, panshaxa, zambilni ishga solishdi. Oz bo‘lsa ham qo‘yxonaga yo‘l ochish kerak, bo‘lmasa qadam bosishga yo‘l yo‘q. Bu bilan bir oz mashg‘ul bo‘ldi. Hali yana onasiz qolgan qo‘zichoqlarni ovqatlantirishi, ularni bolasiz sovliqlarning yoniga olib borishi kerak. Ular esa bo‘ysunishmas, begona qo‘zichoqlarni yaqiniga yo‘latishmas edi. Qo‘zichoqlar tumshuqchalari bilan turtib-niqtab sut so‘rashar, muzdek og‘izchalari bilan barmoqlarni tortqilab so‘rishardi. Tortib olguday bo‘lsang plashning ifloslanib kir bo‘lib ketgan barini shimishar, ovqat qidirishar edi. Ma‘rab yurgan qo‘y to‘dalari orqasidan chopishardi.

Ko‘z yoshi qilsami, yoki tars yorilib ketsami. Bu xotinlardan va yosh qizlardan yana boshqa nimani ham talab qilishi mumkin. Oyoqda arang turishibdi. Shilta ho‘l plashda yurganlariga qancha bo‘ldi. Ularga hech nima demasdi Tanaboy. Lekin bir safar o‘zini tutib turolmadi. Keksa xotin qo‘ylarni kunning yarmida qo‘raga haydab keldi, Tanaboyga yordamlashmoqchi bo‘ldi. Tanaboy qo‘ylarning ahvolidan xabar olmoqchi bo‘lib yugurib chiqdi. Ularga ko‘z tashlashi bilan tutaqib ketdi. Qo‘ylar turgan joyida bir-birovining yungini yamlab yeyishayotgan edi. Demak, bu qo‘ylar ochligidan o‘lib ketadigan bo‘libdi. Tanaboy yugurib borib ayolga o‘shqirdi:

– Ha kampir, senga nima balo bo‘ldi? Ko‘rmayapsanmi! Nega nafasing chiqmaydi? Yo‘qol bu yerdan! Otarni hayda. Ularni biron yerda tutib turma. Bir-birining yungini g‘ajishga ham yo‘l qo‘yma. Biror daqiqa ham to‘xtatma. Bo‘lmasa o‘ldiraman!

Bu yerda yana boshqa falokat – egizak tuqqan sovliqlardan biri o‘z bolalarini yaqiniga yo‘lattirmayapti. Ularni suzib, tepib haydab yuboradi. Qo‘zichoqlar bo‘lsa intilib, zorlanib yig‘lashardi. Bu hol ona qo‘yning jon saqlab qolish uchun qo‘zichoqlarni emizishdan instinktiv ravishda voz kechganida yuz berishi mumkin, chunki uning organizmi kuch-quvvatdan ketgan bo‘lib, boshqani boqishga holi kelmaydi. Bu hodisa

yuqumli kasallik singaridir. Bitta sovliq bolasini emizmasa, boshqalar ham undan oʻrnak oladi.

Sarosimaga tushib qoldi Tanaboy. Ular qizcha bilan birgalikda ochlikdan bir-birini yeb qoʻyish holiga kelgan ona qoʻylarni qoʻzichoqlari bilan qoʻy qoʻraga qamab, bu yerda ularni oʻz bolalarini emizishga majbur etdilar. Tanaboyning oʻzi sovliqlarni tutib turdi, qizi esa qoʻzichoqlarni ularning yeliniga olib bordi. Biroq ona qoʻy aylanib, buralib, tipirchilardi. Qizcha bu ishni uddalay olmadi.

– Ota, ular emisha olmayapti.

– Emishadi, oʻzing uddasidan chiqa olmayotgandirsan.

– Yoʻgʻ-e, koʻryapsiz-ku, ular yiqilib tushishyapti. – Qizchaning yigʻlab yuborishiga oz qolgan edi.

– Qani ushlab turchi, men oʻzim!

Koshki uning kuchi yetsa ona qoʻyni ushlab turishga. Otasi qoʻzichoqni emchagiga tutishi, u endigina ema boshlashi bilan ona qoʻy birdan oʻrnidan qoʻzgʻalib qizchani yiqitib qochib qoldi. Tanaboyning toqati toq boʻldi. Qizining yuziga bir shapati urdi. U hech qachon bolalarini urmagan edi. Endi esa alamini qizidan oldi. Qizcha burnini tortib yigʻlay boshladi. Tanaboy boʻlsa uni tashlab, qoʻl siltagancha chiqib ketdi.

Bir oz yurib qaytib keldi, qizidan qanday kechirim soʻrashni bilmasdi. Uning oʻzi chopib keldi:

– Ota, ona qoʻy qoʻzichoqlarni emiza boshladi. Biz oyim bilan ularni sovliqlarga tuta boshladik. U endi qoʻzichoqlarni tepib haydamayapti.

– Unday boʻlsa juda soz, yasha qizim.

Birdan oʻzini yengil his qildi Tanaboy. Goʻyo ishlar bir oz yurishganday. Ehtimol, qolganlarini yana saqlab qolish mumkin boʻlar. Koʻryapsanmi, havo ham yumshayapti! Nogahonda, chinakam bahor boshlanib, choʻponning qora kunlari oʻtib ketsa? Yana u ishga tutindi. Ishlash, ishlash! – faqat shu yoʻl bilangina ularni saqlab qolish mumkin.

Otda oʻspirin yigit – hisobchi kelib qoldi. Xayriyat... Ahvol qalay, deb soʻraydi.

Tanaboyning soʻkib yuborishiga sal qoldi. Endi nimasini soʻraysan?

– Ilgariroq qayerda eding.

– Qayerdasi nimasi? Otarma-otar aylanib yuribman, yakka oʻzim ulgurolmayapman.

– Boshqa otarlarda ahvol qalay?

– Ahvol chatoq, shu uch kun ichida ko‘pi qirilib ketdi.

– Cho‘ponlar nima deyishyapti?

– Eh, so‘ramang. So‘kinishadi. Bir xillari gaplashishni ham istamaydi. Bektoy meni hovlidan haydab chiqardi. Jahli chiqib yuribdi, yaqiniga yo‘lab bo‘lmaydi.

– Ha-a. Uning oldiga chopib borib kelay desam bosh qashishga ham qo‘l tegmaydi. Ishdan bo‘shab birrov borib kelarman, sen-chi?

– Men qanday bora olaman? Hisob olib borayotgan bo‘lsam.

– Bizga biron yordam keladimi?

– Bo‘ladi. Choroni sog‘ayib chiqibdi deyishyapti. Aravalarda pichan, poxol yuborgan emish. Otxonalardagi yem-xashakning hammasini olishibdi. O‘lsa ham otlar o‘lsin degan emish. Ha, aravalarni qayerdadir tiqilib qolishgan deyishadi, yo‘llarning qanaqa ekanligini o‘zing ko‘ryapsan-ku.

– Yo‘llar emish! Nega ilgariroq o‘ylab ko‘rishmadi? Bizda hamma vaqt shunaqa. Endi aravalarni yuborishdan na foyda. Hali men ularning adabini berib qo‘yaman! – do‘q urdi Tanaboy. – So‘rab o‘tirmasdan o‘zing borib ko‘rgin, hisoblab yozavergin. Endi menga baribir! – dedi va so‘zni kesib, qo‘yxonaga – sovliqlarni tug‘dirishga ketdi.

Bugun yana o‘n beshta sovliq qo‘zilagan edi. Tanaboy borib qo‘zichoqlarni yig‘ib oldi. Qarasa, hisobchi unga qog‘ozni uzatyapti:

– O‘lgan qo‘ylarga qo‘l qo‘ying.

Tanaboy qaramasdan qo‘l qo‘ydi. U shunday zarb bilan imzo chekdiki, qalam sinib ketdi.

– Xayr, Tanaka. Balki biron gapingiz bordir, ayting yetkazaman.

– Aytadigan hech qanday gapim yo‘q, – dedi, keyin shunday bo‘lsa-da, yigitchani to‘xtatib: – Bektoynikiga kirib o‘t. Aytginki, ertaga vaqt topib tushlikka yetib boraman.

Tanaboy behuda tashvishlangan edi. Bektoyning o‘zi ilgariroq yetib keldi. Kelganda yana qanday yetib keldi deng...

O‘tgan kecha yana shamol esib, ertalabgacha pishak izi qor yog‘ib chiqdi. Qo‘rada, tun bo‘yi oyoqda turib chiqqan qo‘ylar ustini oqartirib qo‘ydi. Ular endi yotishmasdi. G‘uj

bo'lib olib, qimir etmasdan atrofdagi hamma narsaga beparvo turishardi. Yem-xashaksiz uzoq qolib ketishdi. Bahor bilan qish o'rtasidagi kurash juda ham cho'zilib ketdi.

Qo'yxona sovuq. Qor uchquni tomning yomg'ir yuvib ketgan joylaridan uchib tushib, fonarning xira yorug'ida parvonadek aylanib, sekingina pastga, sovuqdan qotgan qo'y va qo'zichoqlarning ustiga qo'nardi. Tanaboy bo'lsa qattiq jangdan keyin o'liklarni ko'mish komandasidagi soldatdek hamon qo'ylarning orasida turtinib-surtinib o'z xizmatini bajarish bilan ovora edi. Endi u o'zining og'ir ahvoliga ko'nikkan, og'ir xayollari, g'azabi alamzadalikka aylandi. Alamlari yuragiga nashtar bo'lib qadalib, egilishga ham imkon bermas edi. U etigi bilan shaltoqda shaloplab kechib, o'z ishini bajarib yurarkan, bu tungi soatlarda ba'zan o'zining o'tgan hayotini eslardi...

U yoshlik kezlarida dastyor cho'pon bola bo'lib yurgandi. Akasi Quliboy bilan birgalikda bir qarindoshlarining qo'ylarini boqib yurishardi. Oradan yil – o'n ikki oy ham o'tdi, ular faqat ovqat uchun, kundalik tirikchilik o'tkazish uchun ishlab yurganlari ma'lum bo'ldi. Xo'jayin ularni aldadi. U gaplashishni ham istamadi. Shu tariqa ular oyoqlari yirtiq choriqlarni sudrab qup-quruq, eski xaltalarini yelkalariga osgancha jo'nab ketdilar. Ketaturib, Tanaboy xo'jayinga do'q urdi:

«Qarab tur, men ulg'ayganimdan keyin buni esingga solib qo'yaman». Quliboy esa hech nima demadi. U ukasidan chamasi besh yoshlar katta edi. U bu bilan xo'jayinni qo'rqita olmasliklarini bilar edi. O'zi xo'jayin bo'lib qo'ylarga, yerlarga ega bo'lsa unda boshqa gap. «Xo'jayin bo'lsam – ishchilarni hech qachon xafa qilmayman», deb aytgan edi u o'sha kezlarda. Shu bilan ular o'sha yili ajralishib ketdilar. Quliboy boshqa boyning qo'ylarini boqishga ketdi, Tanaboy bo'lsa Aleksandrovkaga borib, muhojir rus dehqoni Yefremov qo'lida batrak bo'lib ishladi. Bu kishi uncha badavlat bo'lmay, bir juft ho'kizi, bir juft oti va o'z yeriga ega edi. G'alla ekardi. Avliyo ota shaharchasidagi vol'sovkalik tegirmonda bug'doy torttirardi. O'zi ertadan to kechgacha ishlardi. Tanaboy ko'proq uning ho'kizlariga va otlariga qarash bilan ovora bo'lardi. Talabchan edi, ammo adolatsizlik ham qilmasdi. Belgilangan haqni berib turardi. O'sha davrdagi qirg'iz kambag'allari doimo o'zlarining hamyurtlari qo'lida ishlashdan ko'ra rus xo'jayinlariga yollanishni afzal ko'rishardi. Tanaboy ruscha gapirishni o'rganib oldi. Xo'jayini bilan birgalikda Avliyo ota shaharchasiga yuk tashib, dunyoning bordi-keldisidan bir oz xabardor bo'lib qoldi. Ko'p o'tmay revolyutsiya yuz berib, hamma narsa ostin-ustin bo'lib qoldi. Tanaboylarning zamoni keldi.

Tanaboy ovulga qaytib keldi. Endi o'zgacha hayot boshlangan edi. Yer ham, erk ham, huquq ham hammasi birdan kelgan edi. Tanaboyni batraklar komitetiga saylagan edilar. U Choro bilan o'sha yillari uchrashgan edi. Choro xat-savodli edi, yoshlarni yozishga, hijjalarga bo'lib o'qishga o'rgatardi. Tanaboy singari batraklar uchun qanday bo'lmasin xat-savod o'rganish juda zarur edi. Tanaboy Choro bilan birgalikda komsomol yacheykasiga kirishdi. Ular partiyaga ham bir vaqtda o'tishgan edilar. Hammasi o'z yo'lida ketayotgan edi, kambag'allar endi qnyinchiliklar bilan katta yo'lga tushib olayotgan edilar. Kollektivlashtirish boshlanganda Tanaboy bu ishga butun vujudi bilan

berilib ketdi. Yer, qoramol, mehnat, istak-orzularning hammasi umumiy bo'lganligidan yangi dehqon turmushi uchun kurashda u jonbozlik ko'rsatmasa, kim ko'rsatardi. Yo'qolsin quloqlar! Jangu jadal, keskin kurash davri boshlandi. Kunduz egarda, tunda majlis, kengashlarda yurishar, quloqlarni ro'yxatga olishardi. Boylar, mullalar va boshqa boyib ketgan kishilar daladagi o'tlar singari supurib tashlangan edi. Yangi maysalarning unib chiqishi uchun dalalarni tozalash kerak edi. Quloqlarni tugatish ro'yxatida Quliboy ham borligi ma'lum bo'lib qoldi. O'sha kezlarda Tanaboy majlis va miting o'tkazib ot chopib yurar ekan, akasiga jir bitib qolgan edi. Bir bevaga uylanib oldi, xo'jaligi rivojlana boshladi. U qo'y, sigir, bir juft ot, qulunli sog'iladigan biya, omoch, borona va boshqa narsalarga ega edi. Yig'im-terim paytida ishchilar yollar edi. Uni boy-badavlat bo'lib ketdi deb bo'lmas edi. Ammo kambag'al ham emas edi. Yaxshi yeb, yaxshi ishlardi ham.

Qishloq Sovetining majlisida navbat Quliboyga kelganda Choro:

– Qani o'rtoqlar, bir o'ylashib ko'raylik. Uni quloq qilish kerakmi yoki yo'qmi? Quliboy singari kishilarning qolxozga foydasi tegib qolmasmikin. Uning o'zi kambag'allardan chiqqan bo'lsa. Teskari tashviqot olib borgan bo'lmasa, – dedi.

Quliboy haqida turlicha gaplar bo'ldi. Kim uning tarafini oldi, kimlar qarshi chiqdi. So'zlamagan Tanaboy qolgan edi. U qarg'a singari hurpayib o'tirgan edi. O'gay aka bo'lsa ham baribir aka. Lekin unga qarshi borishi kerak. Ular bir-birovlarini kam ko'rishsa ham tinch-totuv yashashardi. Har biri o'z ishi bilan ovora edi. Unga tegmanglar desa, unda boshqalar nima bo'ladi – boshqalarning ham himoyachisi, qarindosh-urug'lari topilishi mumkin. O'zlaring hal qilinglar desachi, iniga urib ketdi deyishlari mumkin.

Odamlar uning nima deyishini kutayotgan edilar. Ular Tanaboyning g'azablanayotgani uchun ham kutayotgan edilar.

– Sen, Choro, hamma vaqt shunaqa qilasan! – so'zlay boshladi u o'rnidan turarkan. – Gazetalarda kitobiy odamlar haqida, joylardagi ziyolilar haqida yozadilar. Sen ham ziyolisan. Sen doimo shubhalanasan, biron ishkal chiqib qolmasin deb cho'chiganing cho'chigan. Nimaga shubhalanish mumkin? Ro'yxatda bor ekan – demak quloq! Hech qanday rahm-shafqat ham kerak emas! Sovet hokimiyati uchun men o'z otamga ham rahm-shafqat qilmayman. U bo'lsa mening akam, sizlar xijolat tortmasangizlar ham bo'ladi. Sizlar yo'q desangiz, uni mening o'zim quloq qilaman.

Quliboy ertasiga unikiga keldi. Tanaboy akasini sovuq kutib oldi, ko'rishish uchun qo'l ham bermadi.

– Nima uchun meni quloq qilasizlar? Axir batrak bo'lib ishlamaganmidik? Axir boy o'z hovlisidan sen bilan meni haydab yubormadimi?

– Endi buning ahamiyati yo'q. Sening o'zing boy bo'lib qolding.

– Qanday boy bo‘layin men? O‘z mehnatim bilan topdim-ku buning hammasini. Hech narsani ayamayman, kerak bo‘lsa olinglar hammasini. Faqat nega meni quloqqa chiqarasizlar? Xudodan qo‘rq, Tanaboy!

– Baribir sen dushman sinfsan. Biz esa kolxoz qurishimiz uchun seni yo‘qotishimiz kerak. Sen bizning yo‘limizda ko‘ndalang bo‘lib turibsan, biz esa seni yo‘ldan olib tashlashimiz kerak...

Bu ularning so‘nggi so‘zlashishi edi. Mana, oradan yigirma yil o‘tdi-ki ular bir-biri bilan gaplashgani yo‘q. Quliboyni Sibirga surgun qilganlarida ovulda qancha gap-so‘z bo‘ldi. Tanaboyni ozchilik himoya qilardi. Ko‘pchilik esa: «Bunaqa ukaning bo‘lganidan bo‘lmagani yaxshi. Sadqai nasab ketsin» deb qoralardi. Ayrim kishilar to‘g‘ridan-to‘g‘ri yuziga aytardi. Ochig‘ini aytganda odamlar undan yuz o‘g‘irgan edilar. Oshkora suratda bo‘lmasa ham, uning nomzodini ko‘rsatganlarida ovoz berishdan bosh tortib, betaraf qoladigan bo‘ldilar. Shu tariqa u bora-bora aktivdan chetga chiqib qoldi. Baribir, u quloqlar kolxozlarga o‘t qo‘yib, kishilarni otganlaridan so‘ng o‘zini oqlab oldi, eng muhimi, kolxoz jonlanib, yildan-yilga ishlar yurishib ketdi. Endi butunlay o‘zgacha hayot boshlangan edi. Yo‘q, o‘sha topda bo‘lib o‘tgan ishlarning hammasi zoye ketmadi.

Tanaboy o‘sha yillardagi bo‘lib o‘tgan hamma narsalarni to‘ipidan ignasigacha xotiridan o‘tkazdi. Go‘yo uning butun hayoti kolxozlar kuchga kirgan o‘sha ajoyib damlarla o‘tib ketganday edi. U yana o‘sha kezlardagi «Qizil durrali zarbdor qiz» ashulasini esladi, kolxozga birinchi marta berilgan polutorka mashinasini, uning kabinasida qizil bayroq ushlab turganini esladi.

Tanaboy tuni bilan qo‘yxona atrofida yurdi, o‘zining og‘ir vazifasini o‘tadi va alamli o‘ylarni o‘yladi. Nega endi hammasi chok-chokidan ajralib ketyapti? Balki boshqa yo‘ldan ketishgandir? Ehtimol yanglishishgandir. Yo‘q, bunday bo‘lishi mumkin emas! Tanlangan yo‘l – to‘g‘ri yo‘l edi. Bo‘lmasa nega unday bo‘ldi? Adashib qolishdimikin? Yo‘ldan ozishdimikin? Qachon va qanday yuz berdi bu ahvol? Mana endi musobaqa degan gaplar ham chiqib qoldi – majburiyatga yozishyapti, bu yerda ahvoling nima kechdi, senga nima bo‘ldi, nima qo‘ydi, bu bilan hech kimning ishi bo‘lmaydi. Ilgari qizil, qora doskalar bo‘lardi, har kuni qancha gap-so‘z, qancha bahslashuvlar bo‘lardi: kimni qizil doskaga, kimni qora doskaga yozishdi, kishilar uchun bu muhim edi. Endi bo‘lsa bularning hammasi eskirgan, vaqti o‘tib ketgan narsalar emish. Xo‘sh, ular nima bilan almashdi? Quruq gap, va‘dabozlik. Amalda hech narsa yo‘q. Nega shunday? Bularning hammasiga kim aybdor?

Bunday cheksiz o‘y-xayollardan Tanaboy toliqib ketdi. Kalavaning uchini topolmay gangib qoldi. Ishning ko‘pligidan kalovlab qoldi. U yosh saqmonchi qizning devorga suyanib bosh qo‘yganini ko‘rdi. Yallig‘lanib qizarib ketgan ko‘zlarining yumilib, uyqu bilan olishayotganini va keyin sekin sirg‘alib yerga o‘tirib qolib boshini tizzasiga qo‘yganicha uxlab qolganini ko‘rdi. Uni uyqudan uyg‘otmadi.

O‘zi ham devorga suyanganicha sekin pastga sirg‘alib tusha boshladi va o‘zini tuta olmay, yelkasidagi og‘irlik uni ham asta-sekin pastga buka boshladi.

U bo‘g‘iq qiyqiriqdan va qandaydir yerga bir narsaning «gum» etib urilganidai uyg‘onib ketdi. Hurkib sakrab ketgan qo‘ylar uning oyoqlarini bosib o‘tishdi. Tanaboy nima gap ekanligini bilmasdan o‘rnidan irg‘ib turib, atrofni ko‘zdan kechira boshladi. Tong yorishib qolgan edi.

– Tanaboy, Tanaboy, yordam ber, – deb chaqirayotgan edi xotini.

U tomon saqmonchi xotinlar, ularning orqasidan Tanaboy yugurib borishdi. Qarasalar, u shiftdan qulab tushgan to‘sin yog‘och ostida yotardi. To‘sinning bir uchi yomg‘ir yuvib ketgan devordan sirg‘alib chiqib, chirib qolgan tomning og‘irligidan qulab tushgan edi. Uyqudan asar ham qolmadi.

– Jaydar! – baqirib yubordi u, yelkasi bilan to‘sinning tagiga kirib zarb bilan ko‘tararkan.

Jaydar voy-voylaganicha yog‘och ostidan emaklab chiqdi. Xotinlar bir narsalar deb yig‘lab uni paypaslab ko‘ra boshladilar. Qo‘rquvdan hech narsani tushunolmay qolgan Tanaboy ularni har tomonga surib, qaltiroq qo‘llari bilan xotinining fufaykasi ostini paypaslay boshladi:

– Nima, nima bo‘ldi senga?

– Voy, belim! Belginam!

– Lat yedimikin? Qani, qani! – u darhol plashini yechdi, unga Jaydarni solganlaricha qo‘yxonadan olib chiqdilar va palataga olib borib ko‘ra boshladilar. Sirdan hech qanday lat yemaganday edi. Ammo aslida qattiq shikastlangandi. Og‘riq azobidan qimirlay olmasdi.

Jaydar yig‘lardi:

– Endi nima bo‘ladi? Bu falokat qayoqda kutib turgan ekan, shunday dolzarb kunlarda-ya, endi hollaring nima kechadi?.

«Ey Xudo! – dedi Tanaboy xayolan. – Tirik qolganiga shukur qilsachi, bu bo‘lsa? Qurib ketmaydimi bu ish! Faqat sog‘-omon bo‘lsak bo‘lgani, boyoqishim...»

U xotinining boshini silay boshladi:

– Nima bo‘ldi senga, Jaydar, tinchlan, sog‘ayib oyoqqa turib ketsang bo‘lgani. Boshqa ishlar uchun hech tashvish tortma, eplaymiz...

Shundan keyingina ayollar o'zlariga kelib, bir-birlariga gal berishmasdan Jaydarga nasihat qilib, uni tinchlantira boshladilar. Jaydar ham yengil tortgandek, ko'z yoshi aralash kulimsiradi.

– Mayli, bu voqea sodir bo'lganidan xafa bo'lmang, men uzoq yotmayman, bir-ikki kundan so'ng turib ketaman, ana ko'rasiz.

Ayollar unga o'rin solishga va gulxan qalashga hozirlik ko'rdilar, Tanaboy esa qo'yxonaga qaytib ketdi. U baxtsizlik yonlab o'tib ketganiga hamon ishonmasdi.

Yangi yoqqan yumshoq qor uzra oppoq tong ota boshladi. Qo'yxonada Tanaboy to'sin ostida qolgan qo'yni topib oldi. Boya ular buni ko'rishmagan ekan. Qo'zichoq o'lib yotgan sovliqning yelinini tumshuqchasi bilan turtkilab yotgan edi. Xotinining salomat qolganini eslab, bu hol Tanaboyga yanada qo'rqinchli va yanada quvonchli tuyuldi. Tanaboy onasiz qolgan qo'zichoqni olib unga boshqa sovliqni izlashga ketdi, so'ng to'sin ostiga devorga suyab tirgovich qo'ydi, u yoqda xotinining holi nima kechganidan xabar olish uchum borish zarurligi haqida o'ylardi.

Tashqariga chiqqanda yaqindagi qor ustida sekin tentib yurgan qo'ylar suruviga ko'zi tushdi. Begona bir cho'pon qo'ylarni u tomon haydab kelayotgan edi. Bu qanday otar bo'ldi? Nega u qo'ylarni bu yoqqa haydab kelyapti? Ular aralashib ketadi-yu, qandog' bo'ldi? Tanaboy bu ovsar cho'ponning birovning yaylovida yurganini aytib ogohlantirmoqchi bo'ldi.

Tanaboy yaqinroq borib, otarni Bektoy quvib yurganini ko'rdi.

– Ey, Bektoy, senmisan?

U hech nima demadi. Indamasdan qo'ylarni u tomon haydab kelaverdi, tayoq bilan qo'ylarning orqasiga do'pposlab urardi, «Iye, bu bo'g'oz sovliqlarga nega muncha azob beryapti!» – Tanaboyning jahli chiqdi.

– Qayoqdan kelyapsan? Qayoqqa? Assalom alaykum.

– Bir joydan. – Qayoqqa borayotganimni esa, o'zing ko'rib turibsan. – Bektoy unga yaqin keldi, belini chilvir bilan mahkam bog'lab, qo'lqopini qo'yniga – plashining ostiga tiqib qo'ygan edi.

Tayog'ini orqasida tutganicha bir necha qadam narida to'xtadi, ammo salomlashmadi. Jahl bilan tupurdi-da, qor ustidagi tupugini oyog'i bilan ishqaladi. Boshini birdan ko'tardi. O'sib ketgan qop-qora soqoli xuddi uning yosh va chiroyli yuziga yopishtirib qo'yilganday edi. Javdirab turgan o'tkir ko'zlari qovoq ostidan xo'mrayib nafrat va adovat bilan qarardi. U yana tupurdi, titrab-qaqshab qo'lida ushlab turgan tayog'ini

siltab, qo‘ylar tomon ishora qildi.

– Ol ularni. Istasang sana, istamasang o‘zing bilasan, uch yuz sakson besh bosh.

– Nima uchun?

– Ketaman.

– Ketamaning nimasi? Qayoqqa ketasan?

– Boshim oqqan tomonga.

– Axir men aybdormanmi?

– Aybing shuki, sen meni otaliqqa olgansan.

– Nima bo‘pti? To‘xta, to‘xta deyman, qayoqqa? Qayoqqa otlanyapsan? – faqat shundagina Tanaboy o‘z otalig‘idagi cho‘ponning niyatini anglab yetgan edi. Boshiga quyilib kelgan qondan yuragi siqilib, qizishib ketdi. – Nega bunday bo‘ldi? – dedi u sarosimaga tushib.

– Bo‘lar ish bo‘ldi. Qo‘limdan kelgani shu. Jonimdan to‘ydim.

– Sen nimalar deyayotganingni tushunyapsanmi? Bugun-erta sovliqlaring qo‘zilaydi-ku. Qanday qilib ketasan?

– Shunday qilib, biz bilan shunday muomala qilar ekanlar, biz ham shunday qilishimiz kerak. Xayr! – Bektoy tayoqni boshi uzra bor kuchi bilan aylantirib uloqtirib yubordi-da, nariga yurib ketdi.

Tanaboy hayron bo‘lib, turgan joyida qotib qoldi. So‘zlashga so‘z ham topolmadi. U bo‘lsa orqasiga qaramasdan odimlab ketayotgan edi.

– Esingni yig‘, Bektoy! – Tanaboy uning orqasidan yugurdi. – Bunday qilish yaramaydi. Nima qilayotibman deb o‘ylab ko‘r! Eshityapsanmi?

– Qo‘ysang-chi! – Bektoy keskin burildi. – Buni sen o‘ylab ko‘r. Men esa odamlar qanday yashayotgan bo‘lsa shunday yashashni istayman. Mening boshqalardan bir yerim kammi? Men ham boshqalar singari shaharda ishlab, moyana olishim mumkin. Nega men bu yerda qo‘ylar bilan birga nobud bo‘lib ketay. Yem-xashak bo‘lmasa, qo‘yxona bo‘lmasa, biron boshpana bo‘lmasa. Meni tinch qo‘y. Ishingga boraver. Joningni Jabborga berib, go‘ngga botib o‘l! O‘zingga bir qara, kimga o‘xshab ketibsan. Bu yerda halok bo‘lasan. Senga bu ham kamlik qiladi. Yana o‘rtaga shiorlar tashlaysan. Boshqalarni ham o‘z orqangdan ergashtirmoqchi bo‘lasan. Unaqasi ketmaydi! Meniki

bo‘ldi! – dedi-yu, oppoq qor ustidan shunday shiddat bilan yurib ketdiki, uning izlari qorayib suvga to‘lib qoldi.

– Bektoy, sen so‘zimga quloq sol! – unga yetib oldi Tanaboy. – Men senga hammasini tushuntiraman.

– Boshqalarga tushuntir, so‘zingni tinglaydigan ahmoq yo‘q!

– To‘xta, Bektoy, gaplashib olaylik.

Bektoy uning so‘zlarini eshitishni istamay jo‘nab qoldi.

– Sudga tushasan!

– Shundan ko‘ra sudga tushgan ham ma‘qul! – jahl bilan javob qaytardi Bektoy va boshqa o‘g‘irilib qaramadi.

– Sen qochqinchisan!

U ketaverdi.

– Bunaqalarni frontda otib tashlashadi!

U to‘xtamay ketaverdi.

– To‘xta, deyman! – Tanaboy uning yengidan ushlab oldi. U esa qo‘lini tortib olib yurishda davom etdi.

– Bunga yo‘l qo‘ymayman, ketishga haqqing yo‘q! – Tanaboy uning yelkasidan burib tortdi va nogoh ko‘z o‘ngi xiralashib atrofdagi oppoq tepalar gir aylanayotganday tuyuldi. Kutilmaganda jag‘iga kelib tushgan musht uni oyoqdan qulatgan edi. U gir aylangan boshini ko‘targanda Bektoy allaqachon tepalik ortida g‘oyib bo‘lgan edi. Uning orqasidan zanjir halqalari singari yolg‘iz oyoq izlari qorayib qolgan edi.

– Sob bo‘ldi bu yigit, ketdi, – deb ingrardi Tanaboy kaftlarini yerga tirab qaddini yerdan ko‘tararkan. O‘rnidan turdi. Qo‘llari qor aralash loyga botgan edi. Nafasini rostlab oldi. Bektoyning qo‘ylarini to‘plab, boshini quyi solganicha, o‘z otari tomon haydab ketdi.

XVII

Ovuldan chiqqan ikki otliq tog‘ tomon yo‘l olgan edi. Ularning biri saman otda, ikkinchisi to‘riq otda. Otlarning dumi qattiq tugib qo‘yilgan, aftidan, ular olisga ketishayotgan edi. Qor aralash loy parchalari tuyoq ostidan shaloplab otilib chiqib, sachrab ketardi.

Gulsari tarang jilovni tortib gijinglagancha shaxdam qadam tashlab borardi. Xo‘jayini sog‘ayguncha u qantariqda dam olvolgan edi. Biroq hozir ham uning ustida xo‘jayini emas, balki charm pal‘to ustidan kiygan brezent plashining barlarini ochib yuborgan allaqanday notanish kishi o‘tirar edi. Uning kiyimlaridan bir oz kraska va rezinka hidi kelib turardi. Choro bo‘lak otda, uning yonida borardi. Yo‘rg‘ani u tumandan kelgan o‘rtoqqa bergan edi. Gulsari unga kim mingani bilan ishi yo‘q edi. Yilqidan, avvalgi xo‘jayinidan ajratib olganlaridan buyon unga ko‘p kishilar mingan edi. Har xil odamlar – yaxshilari ham, yomonlari ham, egarda qulay va noqulay o‘tirganlar ham bor edi. Oliftalarning ham qo‘liga tushdi. Ular otga mingandan keyin suyulib ketishar edi! Ular jon-jahdlari bilan otni choptirib birdan jilovini tortib to‘xtatar, oldingi oyoqlari bilan tikka turg‘izar va yana urib haydar va yana jilovini zarb bilan tortgancha taqqa to‘xtatar edilar. Nima qilayotganini o‘zlari bilmasdilar, faqat hamma uning Gulsarida ketayotganini ko‘rishsa bas. Hamma-hammasiga ko‘nikib qolgan edi Gulsari. Uni otxonada saqlab zeriktirib qo‘ymasalar bo‘lgani. U hamon avvalgi havas, avvalgi ishtiyoq: yugurish, yugurish va yana yugurish ishtiyoqi bilan yashardi. U kimni olib boryapti, buning unga ahamiyati yo‘q. Buning ot ustida borayotgan kishi uchun farqi bor edi. Saman yo‘rg‘ani berib qo‘yishdimi, demak, uni hurmat qiladilar, undan hayiqadilar. Kuchli va chiroyli ot edi Gulsari. Unga mingan kishi tinch, rohat qilib borardi.

Bu safar yo‘rg‘aga kolxozga vakil qilib yuborilgan tuman prokurori Segizboyev mingan edi. Unga kolxoz partorgi hamroh bo‘lib borar edi – bu katta hurmat. Partorg og‘iz ochmasdi, ehtimol cho‘chiyotgandir: qo‘zilatish yomon ahvolda. Juda yomon edi. Shunday ekan og‘iz ochmagani, cho‘chigani ma‘qul. Quruq so‘zlar bilan gapga aralashishdan nima foyda. Pastki lavozimdagi kishi yuqori lavozimli kishidan hayiqmog‘i kerak. Aks holda hech qanday tartib-intizomning bo‘lishi mumkin emas. Shundaylari ham bo‘ladiki, ular itoatlaridagi kishilarni o‘zlari bilan teng ko‘rib muomala qilishadi, keyin shu kishilarning o‘zidan pand yeyishadi, hasratlaridan chang chiqadi. Hokimiyat – katta ish, mas‘uliyatli ish, uni boshqarish har kimning ham qo‘lidan kelavermaydi.

Segizboyev egar ustida yo‘rg‘aning bir tekisda qadam tashlashiga monand tebranib, shularni o‘ylab borardi, uning kayfiyatini yomon deb ham bo‘lmasdi, lekin har holda cho‘ponlarni tekshirishga yuborilayotgan ekan, u yerda ehtimol ko‘ngilsiz ahvolga duch kelishi mumkin, buni bilar edi. Qish bilan bahor to‘qnash kelib, bir-biriga yon bergisi kelmasdi, bu to‘qnashuvda hammadan ko‘p qo‘ylar talofat ko‘rishardi, qo‘zichoqlar nobud bo‘lardi, holdan toygan sovliqlar qirilardi, ularni saqlab qolish mumkin emasdi. Har yili ahvol shu. Bundan hamma xabardor. Modomiki, uni vakil qilib yuborishgan ekan, demak, u kimnidir javobgarlikka tortishi kerak. Tumandagi qo‘ylarning katta qismi qirilib ketishi hatto unga qo‘l kelishini ichida bilib turardi. Axir chorvachilikdagi og‘ir ahvolga tushib qolganiga u, tuman prokurori, raykom byurosining a‘zosi javobgar emas. Birinchi sekretar' javob berishi kerak. Hali yangi, tumanga yaqindagina kelgan, boshqalarning azobini ham u cheksin. Segizboyev bo‘lsa, chetdan qarab turadi, u yoqdan yuqoridagi o‘rtoqlar ham ko‘rishsin, chetdan yangi sekretar' yuborib xato qilib

qo'yishmadimikin. Bularni o'ylarkan xunobi oshardi, uni saylamaganlariga hech chiday olmasdi. Prokuror bo'lib ishlayotganiga ozmuncha vaqt bo'ldimi. U o'zining nimalarga qodir ekanligini necha bor isbotlab ko'rsatdi. Hechqisi yo'q, uning do'stlari bor, biron nima bo'ladigan bo'lsa himoya qilishadi. Vaqt yetdi, endi u partiyaviy ishga o'tishi kerak, prokurorlik stulida uzoq o'tirib qoldi... Yo'rg'a yaxshi, loy demay, shilta demay, kema singari tebranib suzib borardi. Partorgning oti terlab-pishib ketgan edi, holbuki yo'rg'a endigina ter chiqara boshlagandi...

Choro bo'lsa o'z o'ylari bilan band. Uning rang-ro'yi bir holatda, so'lg'in yuzi za'faron, ko'zlari kirtayib qolgan. Yurak kasalidan necha yillardan beri azob chekadi. Vaqt o'tgan sari kasali og'irlashib borar, fikrlari mungli edi. Ha, Tanaboy haq edi. Rais baqirardi-chaqirardi, lekin bundan nima foyda. Ko'pincha tumanda qolib ketar, doimo qandaydir ish bilan band bo'lardi. Partiya majlisiga uning masalasini qo'yish kerak edi, tumanda bo'lsa orqaga siltab kutib turishni tavsiya qilishadi. Nimani kutish kerak? Go'yo Aldanov o'z istagi bilan ketmoqchi, deyishardi, extimol, shuning uchundir? Tezroq ketganda ma'qul bo'lardi. Choroga ham ketish vaqti yetgan edi. Undan nima foyda? Doimo kasal. Shomansur kanikulga kelgan edi, u ham ketishni maslahat berdi. Ketish mumkina, vijdon-chi? Shomansur aqlli bola, endi ko'p narsalar haqida otasidan ko'ra yaxshiroq muhokama yurita olar edi. Qishloq xo'jaligini qanday boshqarish va hokazo, hammasiga aqli yetardi. Ularga yaxshi ta'lim berishyapti, vaqt kelib, ular ham ta'lim berayotgan professorlarga yetib qolishar. Biroq, hali gap nima bo'ladi, nima qo'yadi – o'lib ketadimi! Ammo o'z g'am-alamlaridan bosh olib ketolmaydi. O'zingdan qochib qutula olmaysan. Ha, odamlar nima deyishadi? Va'da berdi, ishontirdi, kolxozni qarzga botirib, mushkul ahvolga solib qo'ydi. O'zi bo'lsa endi chetga chiqib olib tinchgina yashayapti, deyishadi. Yo'q, unga tinchlik yo'q, bo'lmaydi ham, yaxshisi oxirigacha turib berishi kerak. Yordamga kelishar, shuncha uzoq vaqt yordamsiz qoldirishmas – faqat tezroq kelishsa, kelganda ham manaviga o'xshamay chinakam, haqiqiy yordam kelsa. Ish barbod qilinganligi uchun sud qilamiz, deydi. Sud qilsang qilaver! Hukm chiqarish bilan ishni tuzata olarmiding. Ana kelyapti, qovog'i soliq, go'yo tog'dagilarning barisi jinoyatchilaru, faqat uning o'zigina kolxoz ishi uchun kurashadi, unga bularning hammasi bir pul, faqat xo'ja ko'rsingagina kelib-ketadi. Ammo aytib ko'rchi.

XVIII

G'ira-shira tuman ichra ulkan tog'lar qad ko'tarib turadi. Ular quyosh nurini ko'rmay qovoq solgancha xo'mrayib, bahaybat pahlavonlar singari yuksaklikdan tumtayadi. Bahor havosi rutubatli, namgarchilik, tuman.

Tanaboy o'z qo'yxonasida jon olib, jon beradi, kun sovuq. Birdaniga bir necha sovliq qo'zilagan, qo'zichoqlarni qo'yishga joy yo'q, dod deb boradigan joy yo'q. Qo'y-qo'zilar ma'rashadi, turtinishadi. Barchasi yeyish-ichishni istaydi, pashsha singari qiriladi. Bu yoqda yana beli shikastlanib xotini yotadi. Turmoqchi bo'lardi-yu, qaddini rostlay olmasdi. Mayli, nima bo'lsa shu bo'lar. Pichoq borib suyakka qadaldi.

Hamon xayolidan Bektoy ketmasdi, befoyda g'azab Tanaboyni ruhan ezib, iztirobga solayotgan edi. Bosh olib yotib qolganligi uchun emas (o'sha yoqdan daf bo'lsin), boshqalarning iniga tuxum qo'yib ketgan kakku qush singari o'z otarini unga tashlab ketganligi uchun ham emas, pirovardida, birontasini yuborib, uning qo'ylarini olib ketishlari ham mumkin edi. Bu muttahamning avra-astarini ochib tashlay olmagani, bir gap bilan uni uyaltirib yerga kirgizib yubormagani unga alam qilardi. Go'dak! Mishig'ini eplay olmagani go'dak! Tanaboy bo'lsa kekxa kommunist, butun hayotini kolxoz ishiga sarflagan kishi unga boplab javob qaytarish uchun so'z topolmasa! Cho'ponlik tayog'ini uloqtirganicha ketdi bu ona suti og'zidan ketmagan mishiqi. Tanaboy shunday voqea yuz beradi deb o'ylaganmidi? Uning jonajon ishi ustidan birov kuladi deb o'ylaganmidi?

«Bas!» o'zini to'xtatdi u va bir daqiqadan so'ng yana o'sha fikr ko'nglini buza boshladi.

Mana, yana bitta sovliq qo'ziladi, egizak tug'ibdi, qanday chiroyli qo'zichoqlar. Ammo ularni qayerga joylashtiramiz? Qo'ylarning yelini ham shalvirab yotibdi, ha, ularda qayoqdan ham sut bo'lsin? Demak, bulari ham nobud bo'ladi? Eh, falokat! Ana, allaqachon u yerda sovuqda qo'y-qo'zilar o'lib yotibdi. Tanaboy o'limtik qo'zichoqlarni yig'ib olib chiqarib tashlashga ketdi. Halloslaganicha oldiga qizchasi yugurib keldi.

– Ota, boshliqlar kelishyapti.

– Mayli kelishaversin, – to'ng'illab qo'ydi Tanaboy. – Sen bor qizim, oyingga qara.

Tanaboy qo'yxonadan chiqib, ikki otliqqa ko'zi tushdi. «O! Gulsari! – quvonib ketdi u. Qalbidagi eski tor bir ovoz chiqarib qo'ydi. – Ko'rishmaganimizga qancha vaqt bo'ldi! Uning yurishiga qara, hamon o'shandog'!» Ularning biri Choro. Yo'rg'a otda kelayotgan charm pal'toli kishini esa tanimadi. Tumandan birontasi bo'lsa kerak.

«Ha, nihoyat kelishdi», o'yladi u alamzadalik bilan. Bu yerda uning shikoyat qilishi, o'z qismatini aytib yuragini bo'shatib olishi mumkin edi, biroq uning bunday qilishi mumkin emasdi, u zorlanmaydi, mayli ular uyalishsin, ular qizarishsin. Shunday ham bo'ladimi! «O'l» deb tashlab qo'yib, endi qoralarini ko'rsatishayotgan bo'lsa...

Tanaboy ularning kelishini kutib turmay harom o'lgan qo'zichoqlarni qo'yxona burchagidagi uyumga olib borib tashlash uchun ketdi. Shoshilmasdan qaytib keldi. Ular bu orada qo'raga kirishgan edi. Otlar og'ir nafas olardi. Choro gunohkor va ayanchli bir qiyofada ko'rindi. Demak, do'sti oldida javobgarligini sezgan. Yo'rg'a ot ustidagi kishi esa g'azabli, dahshatli ko'rindi. U hatto Tanaboy bilan salomlashmadi ham. Darhol tutaqib ketdi:

– Bu qanday yaramas ish! Qayerga borma shu ahvol! Bu yerda nimalar bo'layotganini ko'ryapsanmi! – o'shqirdi u Choroga yuzlanib. So'ng Tanaboy tomon o'girildi. – Bu nima qilganing, o'rtoq, – dedi u qo'li bilan nobud bo'lgan qo'zichoqlarni Tanaboy olib borib tashlagan tomonga ishora qilib, – cho'pon, kommunist, qo'ylar bo'lsa o'lyapti.

– Ular, ehtimol mening kommunist ekanligimni bilishmas, – achitib gapirdi Tanaboy va shu zahotiyoq go‘yo uning ichida bir narsa shartta uzilganday ko‘ngli vayron, hamma narsa unga farqsiz bo‘lib, ko‘z o‘ngi qorong‘ilashdi.

– Bu bilan nima demoqchisan? – Segizboyev qizarib ketdi va jim bo‘lib qoldi. – Sotsialistik majburiyat olganmisan? – Nihoyat kalavaning uchini topib oldi.

– Ha, olganman.

– U yerda nima deyilgan edi.

– Eslay olmayman.

– Mana shuning uchun ham sening qo‘zichoqlaripg harom o‘lyapti! – Segizboyev qamchi dastasi bilan yana haligi tomonni ishora qildi va birdan uzangidan ko‘tarilib, bu surbet cho‘ponning ta‘zirini berib qo‘ymoqchi bo‘ldi.

Lekin u avval Choroga yopishib ketdi: – Siz qayoqqa qarayapsiz? Odamlar hatto o‘z vazifalarini ham bilmaydilar. Planni buzyaptilar, mollarni o‘ldiryaptilar! Siz bu yerda nima ish bilan shug‘ullanyapsiz! O‘z kommunistlaringizni qanday tarbiyalayapsiz! Qanaqa kommunist u? Men sizdan so‘rayapman?

Choro boshini quyi solib jim turar, qo‘lida tizginni g‘ijimlardi.

– Bo‘lgani shu, – uning uchun bamaylixotir javob berdi Tanaboy.

– Ha-ha, bo‘lgani shu. Sen zararkunandasan! Sen kolxoz mulkini yo‘q qilib yuboryapsan. Sen xalq dushmanisan. Sening o‘rning partiyada emas, turmada. Sen musobaqa ustidan kulyapsan.

– Ha, turmada, mening joyim turmada, – tasdiqladi Tanaboy boyagidek osoyishtalik bilan. Uning qalbini timdalagan alam, sabr kosasini to‘ldirgan achchiq hasratdan jilmaygan lablari pirpirab uchardi. – Xo‘sh, yana nima demoqchisan? – uchayotgan lablarini qisib Segizboyevga tikilib turib oldi.

– Nega sen bunaqa gapiryapsan, Tanaboy? – aralashdi Choro, – nega? Ochiqroq tushuntirsang-chi.

– Oho! Hali senga ham tushuntirish kerakmi? Sen nima uchun bu yerga kelding, Choro? – baqirdi Tanaboy. – Nega kelding? Sendan so‘rayapman? Mening qo‘zilarimning o‘layotganini aytish uchunmi? Buni o‘zim ham bilaman! Tomog‘imgacha go‘ngning ichida ko‘milib o‘tirganimni aytish uchun keldingmi? Buni o‘zim ham bilaman! Men kolxozni deb jonimni Jabborga berganim uchun aybdormanmi? Buni o‘zim ham bilaman.

– Tanaboy! Tanaboy! Es-hushingni yig‘ib ol! – Rangi o‘chib ketgan Choro sakrab egardan tushdi.

– Nari tur! – itarib yubordi uni Tanaboy. – Men o‘z majburiyatimga ham, butun hayotimga ham tupurdim. Qoch! Mening joyim turmada! Sen nima uchun manavi charm pal'toli yangi manapni boshlab kelding? Meni xo‘rlash, mening ustimdan kulish yoki masxara qilish uchunmi? Meni qamash uchunmi? Qani, ablah, qama meni turmaga! – Tanaboy biror narsa olish uchun olazarak bo‘lib turdi, qo‘liga devorga suyog‘liq panshaxa ilinishi bilan Segizboyevga tashlandi. – Qani, ablah, ket bu yerdan! Yo‘qol!

Jahli chiqqanidan nima qilayotganini bilmay panshaxani silkita boshladi.

Qo‘rqib ketgan Segizboyev yo‘rg‘aning boshini goh u tomonga, goh bu tomonga tortar edi. Panshaxa gangib qolgan otning boshiga urilib sakrab ketar, sharaqlab yana uning boshiga kelib tushar edi.

Nima uchun Gulsari titrab boshini silkitayotganini, nega muncha suvliq uning qizarib turgan jag‘ini yirayotganini, nima uchun uning ko‘zlari xonasidan chiqib ketay deyayotganini g‘azablangan Tanaboy tushunmasdi.

– Qoch, Gulsari, nari tur! Men mana shu charm pal'toli manapni tutib olay, – deb baqirardi Tanaboy gunohsiz yo‘rg‘aning boshiga ustma-ust tushirib.

Shoshilib kelgan yosh saqmonchi ayol uning qo‘liga osilib, panshaxani yulib olishga urindi. Lekin Tanaboy uni itarib yubordi.

– Qochaylik! Orqaga qochaylik! O‘ldirib qo‘yadi! – deb otiga minib olgan Choro Tanaboy bilan Segizboyevning o‘rtasiga o‘zini tashladi.

Tanaboy panshaxa bilan unga ham hamla qildi. Ikkalasi ham ot qo‘yib qo‘radan qochib qolishdi. Otlarning dumiga, uzangisiga sapchigan it ham hurib, ularning orqasidan yugurdi.

Tanaboy bo‘lsa qoqilib-suqilib ularning izidan chopar, qo‘liga tushgan kesakni uloqtirar va hamon baqirardi:

– Mening joyim turmada! Turmada! Yo‘qol! Yo‘qol bu yerdan! Mening joyim turmada! Turmada!..

Keyin u orqaga qaytdi, nafasi bo‘g‘ziga tiqilib, hamon o‘zicha g‘uldurardi: «Mening joyim turmada, turmada!» Uning yonida o‘z burchini bajarganidan gerdayib ko‘ppak it chopib borardi. U o‘z xo‘jayinining maqtovini kutardi, lekin xo‘jayin unga e‘tibor bermasdi.

Qo‘rquvdan rangi o‘chib ketgan Jaydar hassaga suyanib oqsoqlaganicha ro‘paradan kelardi.

– Nima qilib qo‘yding! Nima qilib qo‘yding?

– E, attang! E, attang!

– Nimaga achinyapsan? Albatta, attang, deysan.

– Yo‘rg‘ani bekordan-bekorga urganimga.

– Aqling joyidami o‘zi? Nima qilib qo‘yganingni bilasanmi?

– Bilaman. Men zararkunandaman. Xalq dushmaniman, – dedi u nafasi siqilib. Keyin jim bo‘lib qoldi va qo‘li bilan yuzini mahkam bekitganicha ikki bukilib, ho‘ng-ho‘ng yig‘ladi.

– O‘zingni bos, o‘zingni bos, – yalinardi xotini o‘zi ham unga qo‘shilib yig‘larkan. Lekin Tanaboy hamon u yoq-bu yoqqa tebranib yig‘lardi.

Hech qachon Jaydar Tanaboyning yig‘laganini ko‘rmagandi...

XIX

Shu favqulodda hodisaning uchinchi kuni tuman partiya komitetining byurosi bo‘ldi.

Qabulxonada Tanaboy Bakasov o‘zini kabinetga chaqirishlarini kutib o‘tirar edi. Ichkarida u haqda gap borardi. Bu kunlar ichida u ko‘p o‘yladi. Lekin u aybdormi yoki yo‘qmi, buni hozircha bila olmasdi. Hokimiyat vakiliga qo‘l ko‘tarib og‘ir jinoyat qilganini tushunardi. Lekin gap faqat shundagina bo‘lganidaku, hamma narsa osonlikcha hal bo‘lar edi-ya. U o‘zining nojo‘ya xatti-harakati uchun har qanday jazo berishlariga tayyor edi.

Axir u g‘azabdan o‘zini bosa olmay kolxoz uchun jon kuydirib qilgan xizmatlarini shamolga uchirib yubordi, o‘zining butun tashvish va ezgu-o‘ylarini barbod qildi. Endi unga kim ishonadi? Uning ahvolini endi kim tushunadi? «Ehtimol, tushunishar? – umid uchqunlari chaqnadi unda. – Hammasini gapiraman: bu yilgi qish haqida, qo‘yxona va o‘tov haqida... Mayli, tekshirib ko‘rishsin. Xo‘jalikni shunday boshqarish mumkinmi? – O‘tgan ishlarga sira afsuslanmasdi. – Mayli, meni jazolashsin, – o‘ylardi u. – Ehtimol, shunda boshqalarga yengil bo‘lar. Ehtimol shundan keyin cho‘ponlarga qarashar, bizning turmushimiz, qiyinchiliklarimizga e‘tibor berishar».

Lekin bir daqiqa ham o‘tmasdan butun kechmishlarini eslab, u yana g‘azabiga chiday

olmay tizzalari orasida mushtlarini qisar, qaysarlik bilan o‘zinikini o‘zi ma’qullardi:
«Yo‘q, mening hech qanday aybim yo‘q!» Keyin yana shubhalanardi...

Qabulxonada negadir Ibrohim ham o‘tirardi. «U nima qilib yuribdi bu yerda? O‘laksa ko‘rgan quzg‘unday uchib kelibdi», – Tanaboyning joni halqumiga kelib unga teskari qarab o‘tirib oldi. U ham boshini quyi solib cho‘ponga qarab xo‘rsinib, jimgina o‘tirardi.

«Nega muncha cho‘zishyapti? – stulda tipirchilab o‘tirgan Tanaboy o‘ylardi, – jazo berishadigan bo‘lsa – berishmaydimi!» Kabinetga deyarli hamma yig‘ilib bo‘lgan edi. Bundan bir necha daqiqa avval hammadan keyin Choro kirib ketdi. Tanaboy uni etigining qo‘njiga yopishib qolgan jundan tanidi. Saman yo‘rg‘aning sariq juni edi. «Juda shoshibdi, Gulsari ham terga pishib ketgan bo‘lsa kerak», o‘yladi u. Lekin boshini ko‘tarmadi. Qo‘njiga jun yopishgan, ot teridan bir oz namlangan etik Tanaboy oldidan asta bosib o‘tib eshik ortida ko‘zdan g‘oyib bo‘ldi. Sekretar' qiz kabinetdan chiqquncha ancha vaqt o‘tdi.

– Kiring, o‘rtoq Bakasov.

Tanaboy cho‘chib o‘rnidan turdi-da, kabinet tomon yura boshladi. Yuragining to‘xtovsiz gupillab urayotganligi qulog‘i ostida eshitilib turardi. Uning ko‘z oldi qorong‘ilashib ketdi. U bu yerda o‘tirgan odamlarni deyarli bir-biridan ajrata olmasdi.

– O‘tiring. – Tuman partiya komitetining birinchi sekretari Qashqatoyev Tanaboyga uzun stolning oxiridan joy ko‘rsatadi. Tanaboy o‘tirdi. Og‘irlashib ketgan qo‘llarini tizzasiga qo‘yib ko‘z oldini bosgan qorong‘ilikning tarqashini kutdi. Keyin stolning narigi chetiga qaradi. Birinchi sekretarning o‘ng tomonida kekkayib Segizboyev o‘tirardi. Tanaboy bu odamga shunday nafrat bilan boqdiki, uning ko‘z oldini o‘rab turgan qorong‘ilik bir zumda tarqab ketdi.

Stol atrofida o‘tirganlarning yuzlari aniq-taniq ko‘rindi. Segizboyevning qovog‘i osilib, qizarib-bo‘zarib ketgan edi. Choroning yuzi esa oqarib ketgan va butunlay qonsiz edi. U eng chetda, hammadan ko‘ra Tanaboyga yaqin yerda o‘tirardi. Uning oriq qo‘llari stolga yopilgan yashil movut ustida asabiy qaltirab turardi. Choroning qarshisida o‘tirgan kolxoz raisi Aldanov achchig‘lanib qattiq pishillardi, atrofiga xo‘mrayib nazar tashlardi. U ko‘riladigan ishga o‘z munosabatini yashirmasdi. Boshqalar, aftidan, nima bo‘lishini kutib turardilar. Nihoyat, birinchi sekretar' papkadagi qog‘ozlardan bosh ko‘tardi.

– Kommunist Bakasovning shaxsiy ishini ko‘rishga o‘tamiz, – dedi u so‘zlarni chertib-chertib.

– Ha, uni kommunist deb atash mumkin bo‘lsa, – dedi kimdir istehzo bilan tirjayib.

«Yovuzlar! – deb qo‘ydi o‘zicha Tanaboy, – ulardan rahm-shafqat kutma. Nima uchun men shafqat kutishim kerak? Nima, men jinoyatchimanmi?»

U o'zi haqidagi masalaning hal qilinishida ikki yashirin raqib tomonning to'qnashib qolganini va ularning har biri bu ayanchli hodisadan o'zlaricha foydalanishga tayyor ekanliklarini bilmas edi. Birinchi tomon – Segizboyev va uning tarafdorlari, yangi sekretarning qarshiligini sinab ko'rish va agar iloji bo'lsa uni qo'lga olishni o'ylandi. Boshqa, ikkinchi tomon, bu Qashqatoyev edi. Qashqatoyev o'z o'rniga Segizboyev ko'z tikayotganini bilar edi. Shuning uchun u o'z obro'sini yerga urmasligi va bu xavfli odamlar bilan bo'lgan munosabatini ham keskinlashtirmasligi kerak.

Raykom sekretari Segizboyevning axborot xatini o'qib berdi. Xatda «Oqtosh» kolxozining cho'poni Tanaboy Bakasovning haqorati va qilgan barcha jinoyati batafsil yozilgan edi. Axborotda Tanaboy rad qilishi mumkin bo'lgan biror ortiqcha narsa yo'q, lekin xatning ohangi, unga qo'yilayotgan ayblarning bayon etilish tarzi uning tarvuzini qo'ltig'idan tushirib yubordi. U o'zining mana shu dahshatli qog'oz oldida mutlaqo o'jiz ekanini tushunib yetgach, a'zoyi badanidan ter chiqib ketdi. Segizboyevning axboroti o'zidan ham dahshatliroq bo'lib chiqdi. Bu qog'ozga panshaxa bilan ham tashlana olmasan. Qarshilik ko'rsata olmasan. Tanaboy o'zini oqlash uchun nimalarni aytishni mo'ljallagan bo'lsa hammasi bir zumda puchga chiqdi. Hammasi uning ko'z oldida o'z ahamiyatini yo'qotib, cho'ponning o'z ahvolidan nolib qilgan ayanchli arzdodiga aylanib qoldi. Ahmoq emasmi o'zi? Bu dahshatli qog'oz oldida u o'zini oqlay olarmidi! U kim bilan olishmoqchi?

– O'rtoq Bakasov, siz byuro a'zosi o'rtoq Segizboyevning xatida keltirilgan faktlarning to'g'riligini tan olasizmi? – so'radi Qashqatoyev axborotni o'qib bo'lib.

– Ha, – bo'g'iq ovoz bilan javob berdi Tanaboy. Hamma jim o'tirardi. Hamma bu qog'ozdan vahimaga tushib qolganday. Aldanov, ko'rdingizmi nimalar bo'lyapti, deganday stol atrofida o'tirganlarga surbetlik bilan qarab chiqdi.

– O'rtoq byuro a'zolari, agar ruxsat bersalaringiz, men bu ishning asl mohiyatiga aniqlik kiritam, – dadil gapirdi Segizboyev. – Men kommunist Bakasovning bu ishini shunchaki bezorilik deb tushunmoqchi bo'lgan o'rtoqlarni darhol ogohlantirib qo'ymoqchiman. Agar shunday bo'lganda edi, menga ishoning, bu masalani byuroga kiritmagan bo'lar edim. Bezorilar bilan kurashning bizda boshqa yo'llari bor. Gap, albatta, mening shaxsiyatimning tahkirlanishida emas. Mening orqamda tuman partiya komitetining byurosi turibdi, agar bilishni xohlasangiz, butun partiya turibdi va men uning obro'siga putur yetkazishga, uni tahqirlashga yo'l qo'ya olmayman. Yana ham muhimi – bu ish kommunistlar va partiyasizlar o'rtasida siyosiy-tarbiyaviy ishlarni o'z holiga tashlab qo'yilganidan, raykomning ideologiya sohasida olib borayotgan ishidagi muhim kamchiliklardan darak beradi. Bizning hammamizga Bakasovga o'xshash oddiy kommunistlarning mafkurasi uchun javob berishga to'g'ri keladi. Yana bizga, uning o'zi yolg'izmi yoki hamfikrlari ham bormi, degan masalani aniqlashga to'g'ri keladi. «Charm pal'toli yangi manap!» so'zi bilan u nima demoqchi. Pal'toni bir chetga qo'yib turaylik. Bakasovning fikricha, men – sovet kishisi, partiyaning vakili – yangi manap,

boyvachcha, xalqni bo'g'uvchi emishman. Qarang-a! Tushunyapsizmi, bu nima degan gap, nima ma'no bor bu gapning tagida? Tushuntirib o'tirish ortiqcha bo'lsa kerak deb o'ylayman... Endi masalaning ikkinchi tomoni haqida. «Oqtosh»dagi chorvachilikning o'ta ketgan yomon ahvolda ekanidan xafa bo'lib, ko'zimga hech narsa ko'rinmay, go'yo o'z sotsialistik majburiyatini unutib qolgan Bakasovning kishini g'azablantiradigan so'zlariga javoban uni zararkunanda, xalq dushmani deb atadim va uning joyi partiyada emas, turmada dedim. Tan olaman – haqorat qildim va uning oldida kechirim so'rashga tayyor edim. Endi bilsam haqiqatan ham bu shunday ekan. Aytganlarimni qaytib olmayman va dangal aytaman: Bakasov – xavfli, dushmansifat odam.

Tanaboy nimalarni boshdan kechirmadi. U boshidan oxirigacha urushda bo'ldi. Ammo uning yuragi hozirgidek sado chiqarib urishi mumkinligini xayoliga ham keltirmagan edi. Quloqlari ostida bolg'a zarbasidek eshitilgan bu sado ruhini ezar, qalbini tinar, o'zini o'nglab olishga imkon bermasdi. «Tavba, – boshi lo'qillarda Tanaboyning, – hayotimning butun mazmuni – ishlarimning butun mazmuni qayoqqa ketdi? Mana endi kelib-kelib xalq dushmani bo'ldim. Men-ku qandaydir qo'yxona uchun, chala o'lik qo'zichoqlar uchun, yo'ldan ozgan Bektoy uchun azob chekyapman. Bularning kimga keragi bor!...»

– Axborotimdan kelib chiqadigan xulosalarni yana bir marta eslatib o'taman, – davom etdi Segizboyev so'zlarni joy-joyiga qo'yib. – Bakasov bizning tuzumimizni ko'rolmaydi. Kolxozni, sotsialistik musobaqani ko'rolmaydi, hammasiga tupuradi, bizning butun turmushimizni ko'rolmaydi. Buni uning o'zi kolxoz partorgi o'rtoq Sayoqov oldida ham ochiqchasiga aytdi. Bundan tashqari uning harakatlarida hokimiyat vakili o'z xizmat vazifasini o'tab turgan vaqtda unga suiqasd qilish kabi javobgarlikka tortiladigan jinoyat sostavi ham bor. Meni to'g'ri tushunishingizni so'rayman, Bakasovni sud javobgarligiga tortish uchun sanksiya berishingizni va bu yerdan chiqishi bilan darhol qamoqqa olinishini so'rayman. Uning jinoyatlari ellik sakkizinchi moddaga tamoman mos keladi. Bakasovning partiya safida qoldirilishi haqida, menimcha, gap ham bo'lishi mumkin emas!..

Segizboyev ortiqcha talab qo'rganini bilardi. Lekin u shuni hisobga olgan ediki, agar byuro Tanaboy Bakasovni jinoiy javobgarlikka tortish lozim deb topmasa ham, har holda uni partiya safidan chiqarishi aniq edi. Bu taklifni Qashqatoyev quvvatlamay iloji yo'q edi. Ana shunda Segizboyevning mavqei yana ko'proq mustahkamlanardi.

– O'rtoq Bakasov, siz o'z xatti-harakatlaringiz haqida nima deysiz? – so'radi Qashqatoyev bir oz asabiylashib.

– Hech narsa. Hammasi aytiladi, – javob berdi Tanaboy. – Demak, men zararkunanda, xalq dushmani ekanman, bundan keyin ham shunday bo'lib qolarkanman. Shunday bo'lgach, nima haqda o'ylayotganimni bilishning nima keragi bor? O'zlaring hal qilinglar, sizlarga ravshanroq...

– Siz o'zingizni sof vijdonli kommunist deb hisoblaysizmi?

– Endi buni isbot qilib bo‘lmaydi.

– Siz o‘z aybingizni tan olasizmi?

– Yo‘q.

– Nima, siz o‘zingizni hammadan ko‘ra aqlliyoq deb hisoblaysizmi?

– Yo‘q, aksincha, hammadan ko‘ra aqlsizyoq.

– Ruqsat bering, men gapiray. – Ko‘kragiga komsomol znachogi taqqan yosh yigit o‘rnidan turdi. U o‘tirganlar ichida hammadan yosh bo‘lib, nimjongina, cho‘ziq yuzli, ko‘rinishda yosh bolaga o‘xshar edi.

Tanaboy uni endi payqagan edi.

«Fosh qilaver, bola, ayama, – dedi u o‘zicha. – Men ham qachonlardir shunaqa edim, hech ayamasdim...»

– Gapiring, Karimbekov, – bosh irg‘adi unga Qashqatoyev.

– Men o‘rtoq Bakasovning qilmishlarini ma‘qullamayman. U qilmishiga yarasha partiya jazosini olishi kerak. Shuningdek, o‘rtoq Segizboyevga ham qo‘shila olmayman. – Karimbekov hayajondan ovozi titrab, o‘zini bosib oldi. – Men o‘rtoq Segizboyevning o‘zini ham muhokama qilish kerak deb hisoblayman.

– Ana xolos! – uning so‘zini bo‘ldi kimdir. – Nima, sizda – komsomolda tartib shunaqami?

– Tartib hammada ham bir xil, – javob berdi Karimbekov yana ham hayajonlangan holda qizarib. Uning tili tutilib qoldi va tang ahvoldan qutulishga urinib so‘z qidira boshladi va birdan jon-jahdi bilan keskin va g‘azab bilan shartta dedi: – Kolxozchi, cho‘pon, keksa kommunistni haqorat qilishga sizning nima haqqingiz bor edi? Mana meni xalq dushmani deb ko‘ring-chi... Siz buni kolxozda chorvachilikning ahvoli yomonligi uchun xafa bo‘lganingiz, qayg‘urrganingiz bilan isbot qilmoqchi bo‘lasiz. Lekin siz, cho‘pon sizdan ham ko‘p qayg‘urrganini ko‘z oldingizga keltirolmaysizmi? Qo‘zilar nega o‘lyapti? Siz uning oldiga borganingizda uning turmush sharoiti bilan, ishlari qanday borayotgani bilan qiziqdingizmi? Yo‘q, sizning axborotingizga qaraganda, siz to‘g‘ridan-to‘g‘ri uni haqorat qilishdan boshlagansiz. Hozir kolxozlarda qo‘zilatish kampaniyasi og‘ir ahvolda ekani hech kimga sir emas.

Men joylarda bo‘lib turaman. Biz ulardan talab qilamiz, lekin amalda hech qanaqa yordam bermaymiz. Men komsomol cho‘ponlar oldida juda noqulay ahvolda qolaman,

to'g'risi uyalaman. Qarang, kolxozlarda qo'yxonalar qay ahvolda? Ozuqa masalasi-chi? Mening o'zim cho'pon bolasiman. Yosh qo'zilar o'lganda qanday ahvol yuz berishini yaxshi bilaman. Institutda bizni boshqa narsalarga o'qitishgan edi. Joylarda esa ahvol eskicha. Bularni ko'rsang joning achiydi!..

– O'rtoq Karimbekov, – uning so'zini bo'ldi Segizboyev, – rahmimizni keltirishga urinmang. His-hayajon – har xil ma'noni anglatadigan tushuncha. Faktlar kerak, faktlar, his-hayajon emas.

– Kechirasiz, bu yerda jinoyatchi ustidan sud bo'layotgani yo'q. Balki partiya safidagi bir o'rtoq'imizning ishi o'rtoqlarcha muhokama qilinmoqda, – davom etdi Karimbekov. – Kommunistning taqdiri hal qilinmoqda. Kelinglar, birgalashib o'ylab ko'raylik. O'rtoq Bakasov nima uchun shunday ish qildi. Albatta, uning ishini qoralash kerak. Lekin bu hol qanday yuz berdi. Kolxozning eng yaxshi chorvadorlaridan bo'lgan Bakasov qanday qilib bu ahvolga tushib qoldi?

– O'tiring, – dedi norozi ohangda Qashqatoyev. – Siz bizni masalaning asl mohiyatidan chetga tortyapsiz, o'rtoq Karimbekov. Menimcha, bu yerda o'tirganlarning hammasiga shu narsa aniq ravshanki, kommunist Bakasov og'ir jinoiy ish qilgan. Bu qanday gap? Qayerda ko'rgansiz bunaqa ishni? Biz o'z xodimlarimizning obro'sini tushirishga, bizning vakillarimizga panshaxa ko'tarib hamla qilishga hech kimga yo'l qo'ymaymiz. O'rtoq Karimbekov, siz qalb, hissiyot haqidagi o'rinsiz tortishuvlar o'rniga komsomol ishlarining qanday borayotgani haqida o'ylab ko'rsangiz bo'lardi. Tuyg'u-tuyg'u bilan, ish-ish bilan. Bakasovning qilgan ishi bizni sergaklantirishi kerak va albatta, unga partiya safida o'rin yo'q.

O'rtoq Sayoqov, siz kolxoz partorgi sifatida bu voqealarning hammasini tasdiqlaysizmi? – so'radi u Chorodan.

– Ha, tasdiqlayman, – dedi rangi oqarib ketgan Choro sekin o'rnidan turib. – Lekin men bir narsani aytmoqchi edim...

– Nima demoqchisiz?

– Birinchidan, men Bakasovni o'zimizning partiya tashkilotimizda muhokama qilishimizni so'rardim.

– Bu shart emas. Partiya tashkilotining a'zolariga raykom byurosi qarori haqida axborot berasiz. Yana nima kerak?

– Shuni aytib o'tmoqchi edimki...

– Nimani, o'rtoq Sayoqov? Bakasovning partiyaga qarshi xatti-harakatlari ko'rinib turibdi. Endi buni tushuntiradigan joyi yo'q. Siz ham javobgarsiz. Kommunistlarni

tarbiyalash sohasida ishlarni barbod qilganingiz uchun sizga ham chora ko‘ramiz. Nima uchun siz o‘rtoq Segizboyevni bu masalani byuroga qo‘ymaslikka ko‘ndirishga harakat qildingiz? Xaspo‘shlamoqchimidiz? Bema’nigarchilik! O‘tiring!

Munozara boshlandi. MTS direktori va tuman gazetasining muharriri Karimbekovni quvvatlab chiqdilar. Bir on hatto Tanaboyni himoya qilish mumkindek ko‘rindi. Tanaboyni o‘zi esa ruhi tushgan va hayajonlanganidan xech kimning gapini eshitmasdi. U hadeb o‘z-o‘ziga savol berardi: «Mening butun orzu-umidlarim qayoqqa ketdi? Bizning otarlarda, podalarda bo‘layotgan ahvol bilan bu yerdagilarning ishlari ham yo‘q. Men ahmoq bo‘lib yurgan ekanman. O‘z umrimni kolxozni deb, qo‘y-qo‘zilar deb o‘tkazdim. Hozir esa bularni hisobga olmayaptilar. Endi men xavfli odamman. Jin ursin senlarni! Bilganlaringni qilinglar – agar shu bilan ishlar yaxshilanib ketadigan bo‘lsa – achinmayman. Meni urib haydanglar, mening kunim bitgan, uringlar, ayamanglar...»

Kolxoz raisi Aldanov so‘zga chiqdi. Uning basharasi va harakatlaridan Tanaboy kimnidir koyiyotganini sezdi. Lekin kimni? U «Kishan... yo‘rg‘a, Gulsari...» degan so‘zni eshitmaguncha buni tushunib yetmadi.

– ...Nima bo‘ldi deysizmi? – dedi Aldanov jahl bilan. – Biz otni tushovlab qo‘yishga majbur bo‘lganimiz uchun u ochiqdan-ochiq menga, boshingni urib yoraman, deb do‘q urdi. O‘rtoq Qashqatoyev, o‘rtoq byuro a‘zolari, men kolxoz raisi sifatida bizni Bakasovdan qutqarishlaringizni so‘rayman. Haqiqatan ham uning joyi turmada. U rahbar xodimlarning hammasini ham ko‘rolmaydi. O‘rtoq Qashqatoyev dahlizda Bakasovning menga qilgan do‘q-po‘pisalarini tasdiqlovchi guvohlar o‘tirishibdi. Ularni bu yerga taklif qilish mumkinmi?

– Yo‘q, hojati yo‘q, – jirkanganday yuzini burushtirdi Qashqatoyev. – Shu ham yetadi. O‘tiring.

Keyin ovozga qo‘yishdi.

– Bitta taklif kiritildi. O‘rtoq Bakasov partiya a‘zolari safidan o‘chirilsin. Kim qo‘shiladi?

– Bir daqiqa, o‘rtoq Qashqatoyev, – yana irg‘ib o‘rnidan turdi Karimbekov. – O‘rtoq byuro a‘zolari, biz bu bilan og‘ir xatoga yo‘l qo‘yayotganimiz yo‘qmi? Boshqa taklif bor. Bakasovning shaxsiy delosiga yozib qo‘yish sharti bilan, qattiq xayfsan berish bilan chegaralansin. Shu bilan birga byuro a‘zosi Segizboyevga ham kommunist Bakasovning insonlik sha‘nini tahqirlagani, raykomning vakili sifatidagi qo‘llagan yaramas, ish uslubi uchun hayfsan e‘lon qilinsin.

– Demagogiya, – baqirdi Segizboyev.

– Tinchlaninglar, o‘rtoqlar, – dedi Qashqatoyev. – Sizlar raykomning byurosida o‘tiribsizlar, uylaringda emas, tartibga rioya qilishingizni so‘rayman. – Bu yog‘i endi

raykomning birinchi sekretariga bog'liq edi. U masalani Segizboyev mo'ljallagan tomonga burib yubordi. – Bakasovni jinoiy javobgarlikka tortishni menimcha keragi yo'q. Lekin u partiya safida qolishga loyiq emas. Bu masalada o'rtoq Segizboyev butunlay haqli. Ovozga qo'yaman. Bakasovni partiyadan o'chirilsin, degan o'rtoqlar qo'l ko'tarsin.

Byuro a'zolari yetti kishi edi. Uchtasi o'chirilsin, deb qo'l ko'tardi, uchtasi qarshi. Faqat Qashqatoyevning o'zi qoldi. U bir oz kechikib, o'chirilsin deb qo'l ko'tardi. Tanaboy hech narsani ko'rmadi. U o'z masalasining hal qilinganligini faqat Qashqatoyevning sekretar' ayolga aytgan so'zlaridan keyingina eshitdi.

– Protokolga yozib qo'ying. Raykom byurosining qarori bilan o'rtoq Bakasov Tanaboy partiya safidan o'chirildi.

«Tamom!» – dedi ichida Tanaboy, murdaday sovib.

– Men Segizboyevga hayfsan berilishini talab qilaman, – dedi bo'sh kelmasdan Karimbekov.

Buni ovozga qo'ymasa ham bo'lardi. Lekin Qashqatoyev ovozga qo'yish kerak, degan qarorga keldi. Bunda o'zining yashirin maqsadi ham bor edi.

– Kim o'rtoq Karimbekovning taklifiga qo'shilsa qo'l ko'tarishlaringizni so'rayman. – Yana uch kishi uni yoqlab, uch kishi qarshi qo'l ko'taradi. Yana Qashqatoyev to'rtinchi bo'lib qo'l ko'tarib Segizboyevni hayfsandan qutqarib qoldi. «Lekin u buni bilarmikan, bu xizmatning qadriga yetarmikan? Kim biladi buni... Makkor, quv».

Odamlar ketishga tayyorlanib, o'rinlaridan qo'zg'alishdi. Tanaboy endi hamma narsa tamom bo'ldi deb o'yladi va indamay o'rnidan turdi, hech kimga qaramay eshik tomon yura boshladi.

– Bakasov, qayoqqa? – To'xtatdi uni Qashqatoyev. – Partiya biletingizni qoldirib keting.

– Qoldirib ketay? – Nima hodisa bo'lganini Tanaboy endi tushungan edi.

– Ha. Stolga qo'ying. Endi siz partiya a'zosi emassiz va uni olib yurishga haqqingiz yo'q.

Tanaboy partibiletini olish uchun qo'yniga qo'l soldi. Oraga cho'kkan jimlikda u ancha ivirsidi. Uning partibileti fufaykasi, kostyumi ostidagi charm sumkachada bo'lib, buni Jaydar tikib bergan edi. Bu sumkachani Tanaboy qayish o'tkazib yelkasiga taqib yurardi. Xullas, u sumkachani oldi. Qo'ynidan ko'ksiga tegib, badanining iliq hid urib qolgan partiya biletini oldi va Qashqatoyevning sovuq, yarqiroq stoli ustiga qo'ydi. Hatto o'zi ham sovuqqa qotgandek junjikib ketdi. Yana hech kimga qaramasdan sumkchasini qo'yniga solib ketmoqchi bo'ldi.

– O‘rtoq Bakasov, – orqadan Karimbekovning ovozi eshitildi. Uning yuragi achigani bilinib turardi.

– O‘zingiz nima deysiz? Axir siz bu yerda hech gap aytmadigiz-ku. Ehtimol sizga qiyin bo‘lgandir. Biz o‘ylaymizki, yuzingizga eshik yopilgani yo‘q, ertami, kechmi yana partiya safiga qaytishingiz mumkin. Ayting-chi, hozir nima haqida o‘ylayapsiz?!

Tanaboy noqulay ahvolga tushib, hali ham qanday bo‘lmasin o‘z yelkasiga tushgan g‘am yukini yengillatishga harakat qilayotgan notanish yigitga alam bilan qayrilib qaradi.

– Men nima ham derdim. Bu yerda hammasini gapirib bo‘lmaydi, – dedi g‘amgin. – Faqat bir narsani aytishim mumkin. Agar qo‘l ko‘targan bo‘lsam ham, yomon gaplar aytgan bo‘lsam ham, hech aybdor emasman. Buni men sizlarga tushuntira olmayman. Gapning bori shu.

Oraga og‘ir jimlik cho‘kdi.

– Hm, demak, sen partiyadan xafa bo‘lyapsanmi? – jahli chiqib dedi Qashqatoyev. – Lekin o‘zing bilasan, o‘rtoq. Partiya senga maslahat berib to‘g‘ri yo‘lga soldi, seni suddan asrab qoldi. Sen bo‘lsang bundan rozi emassan, qaytaga xafa bo‘lyapsan. Demak, sen haqiqatan ham partiya a‘zosi degan nomga munosib emassan. Bundan keyin senga eshik ochiq bo‘lishi dargumon.

Tanaboy raykomdan bamaylixotir ko‘rinishda chiqdi. Haddan ziyod xotirjam ko‘rinardi. Bu yomon alomat edi. Havo iliq, quyosh charaqlab turardi. Kech kirmoqda. Odamlar o‘z ishlari bilan o‘tib ketayotgan edilar. Klub oldidagi maydonda bolalar yugurib o‘ynashardi. Tanaboy bularga qaragan sari o‘z-o‘zidan yuragi ezilardi. Bu yerdan tezroq jo‘nash kerak, toqqa, o‘z uyiga. Bundan ham yomonroq hodisa yuz bermasdan jo‘nab qolish kerak.

Ot bog‘laydigan g‘ov oldida uning oti bilan yonma-yon Gulsari turardi. Tanaboy yaqinlashishi bilan katta, uzun, baquvvat ot bir oyog‘ini qo‘yib, ikkinchi oyog‘ini bosdi, qora, osoyishta ko‘zlari ishonch bilan unga tikilib turdi. Tanaboy panshaxa bilan uning boshiga qanday urganini yo‘rg‘a allaqachon unutgan edi. Shuning uchun ham u ot-da.

– Esingdan chiqar, Gulsari, xafa bo‘lma, – shivirladi yo‘rg‘aga Tanaboy. – Mening qayg‘um og‘ir. Juda og‘ir. – Otning bo‘ynidan quchoqlab xo‘rsindi, o‘tib turgan odamlardan uyalganidan o‘zini zo‘rg‘a yig‘idan tiydi.

Otiga minib uyga jo‘nadi. Aleksandrovka tepaligidan o‘tgandan keyin Choro unga yetib oldi. Orqadan yelib kelayotgan yo‘rg‘aning tanish tuyuq tovushlarini eshitishi bilan Tanaboy zarda bilan labini qimtib, o‘shshaydi. Qayrilib ham qaramadi. Alamidan uning ko‘ngli g‘ash, ko‘z oldi qorong‘i edi. Endi Choro butunlay boshqa, avvalgiga sira

o'xshamasdi. Mana bugun Qashqatoyev bir baqirib berishi bilan u xuddi intizomli o'quvchidek itoatkorona o'rniga o'tirib qoldi. Keyin nima bo'ladi? Odamlar unga ishonishadi, u bo'lsa to'g'ri gapni aytishdan qo'rqadi. Har gapida o'zini ehtiyot qilib gapiradi. Buni unga kim o'rgatdi? Mayli, Tanaboy qoloq odam, oddiy kolxozchi bo'lsin, ammo u savodli, hamma narsani biladi, butun umr rahbar bo'lib yuradi-ku. Bularning hammasi Segizboyevlar va Qashqatoyevlar aytganidek emas ekanligini nahotki Choro payqamasa! Ularning so'zlari sirti yaltiroq, aslida esa yolg'on va safsatadan iborat ekanligini nahotki bilmasa. U kimni aldayapti, nima maqsadda?

Choro chopaverib qizib ketgan yo'rg'ani jilovidan tortib yetib olganida, yonma-yon ketayotganlarida ham Tanaboy unga o'girilib qaramadi.

– Men birga qaytamiz deb o'ylagan edim, Tanaboy – dedi u nafasini rostlab. – Qarasam, sen jo'nab qolibsan...

– Senga nima? – dedi hamon unga qaramay Tanaboy. – O'z yo'lingga ketaver.

– Kel, gaplashib olaylik. Yuz o'girma, Tanaboy. Do'stona, kommunistlarcha gapirishamiz, – gap boshladi Choro va gapi og'zida qoldi.

– Men senga do'st emasman, buning ustiga endi kommunist ham emasman. Ha, sen ham ko'pdan beri kommunist emassan. Tilyog'lamalik qilyapsan.

– Sen buni jiddiy gapiryapsanmi? – so'radi Choro, past ovoz bilan.

– Albatta, jiddiy. So'z tanlashni ham o'rganganim yo'q. Nimani, qayerda va qanday gapirishni ham bilmayman. Xayr bo'lmasa, sen to'g'riga ketasan, men esa bu yoqqa burilaman. – Tanaboy otni yo'ldan chetga burdi, qayrilmasdan va do'stining yuziga biron marta ham qaramasdan otni to'g'ri dala orqali toqqa haydab ketdi.

U Choroning murdaga o'xshab oqarib ketganini, qo'lini cho'zib buni to'xtatishni istaganini va keyin tomirlari tortishib, ko'kragini ushlagancha, yo'rg'aning yoliga yotib olganini, og'zini kappa-kappa ochib nafas olayotganini ko'rmadi.

– Ahvolim chatoq, – pichirladi Choro, chidab bo'lmas og'riqdan g'ujanak bo'lib, – voy, ahvolim yomon! – xirillardi u ko'karib, nafasi qisilib. – Tezroq, ovulga, Gulsari, tezroq, ovulga.

Yo'rg'a qorong'i, kimsasiz dashtda ovul sari uchib borardi, ustidagi odamning ovozi otni cho'chitardi, ovozida allaqanday qo'rqinchli, vahimali narsa bor edi. Chopib borayotib Gulsari qo'rquvdan pishqirar va quloqlarini chimirardi. Odam esa egar ustida azob chekar, g'ujanak bo'lib, titragan qo'llari va tishlari bilan otning yoliga mahkam yopishib olgan edi. Tizgin chopib borayotgan Gulsarining bo'ynida osilib borardi.

XX

Kech payti edi, Tanaboy hali yoʻlda toqqa ketayotganida, ovul koʻchalaridan bir otliq chopib oʻtdi, bezovtalangan itlar huriy boshladi.

– Hoy, bu hovlida kim bor? Bu yoqqa chiq! – chaqirdi u hovli egasini. – Idoraga, partiya majlisiga.

– Nima gap oʻzi? Nega muncha shoshilinch?

– Bilmadim, – javob berdi xabarchi. – Choro chaqiryapti. Tezroq kelishsin dedi.

Choroning oʻzi esa shu mahal idorada oʻtirgan edi. Yelkalarini stol chetiga qoʻyib hansirab nafas olar, panjasi bilan koʻylagi ostidan koʻkragini qattiq gʻijimlardi. Ogʻriq azobidan ingrar, lablarini tishlardi. Koʻkarib ketgan yuzlaridan sovuq ter chiqdi. Qovoqlari koʻkargan, koʻzlari ichiga tushib ketgandi. Baʼzan u hushidan ketib, nazarida yana qorongʻi dashtlikda yoʻrgʻa ustida kelayotganday edi, Tanaboyni chaqirishni istardi-yu, u nishtarday botadigan soʻzlarni aytib, orqasiga ham qaramay ketardi. Tanaboyning soʻzlari uning yurak-bagʻrini yondirib, oʻrtar edi...

Pichan ustida yotib bir oz dam olgandan soʻng partorgni qoʻltigʻidan ushlab otxonadan bu yoqqa olib keldilar. Otboqarlar uni hovlisiga olib ketmoqchi boʻldilar, lekin u bunga koʻnmadi. Kommunistlarni chaqirib kelishga odam yuborib, endi ularni ana keladi, mana keladi deb kutardi.

Qorovul ayol chiroqni yoqib, Choron holini qoldirdi-da, dahlizdagi pechkaga oʻt qoʻyish bilan ovora boʻldi, u baʼzan qiya ochilgan eshikdan qarab uh tortib, boshini chayqab qoʻyardi.

Choro odamlarni kutardi, vaqt esa imillab oʻtayotgan edi. Unga ato qilingan va koʻpgina qismini yashab boʻlgandan keyingina qadriga yeta boshlagan bu hayot endi har daqiqa sayin achchiq va alamli tomchilar singari tomib tamom boʻlayotganday edi. U kunlari va yillari qanday oʻtganini payqamay qoldi. Hash-pash deguncha ular mehnat bilan oʻtib ketdi. Uning kutgan narsasining hammasi roʻyobga chiqmadi; hamma narsa u istagancha boʻlmadi. Harakat qildi, kurashdi, biroq mushkuldan qutulish uchun, yurish bunchalik xatarli boʻlmasin uchun allaqayerlarda chekindi, chetlab oʻtdi. Ammo ularni chetlab oʻtolmadi. Toʻqnash kelib qolishdan qoʻrqib yurgan kuch uni boshi berk koʻchaga siqib qoʻygan edi, endi chekinish mumkin emasdi, yoʻl tamom boʻlgandi. Eh, agar u oʻz xatosini ertaroq tushungandami, hayot koʻziga tik qarashga oʻzini vaqtliroq majbur etgandami...

Hayot achchiq va alamli tomchilar singari tomib tugab borayotgandi. Odamlar tezroq kelaqolsa boʻlmaydimi! Muncha uzoq kuttirishyapti!

«Faqat ulgursam bo‘lgani, – qo‘rquv aralash o‘ylardi Choro. – Hammasini aytishga ulgursam bas! – Bu umidsiz, unsiz nido bilan so‘nib tugallanayotgan hayotini saqlab turardi. O‘zini dadil tutishga harakat qilib, so‘nggi jangga hozirlanardi. – Ishning qanday sodir bo‘lganligini, byuroning qanday o‘tganligini, Tanaboyning partiyadan qanday chiqarganliklarini hammasini gapirib beraman. Bilib qo‘yishsin: men raykomning bu qaroriga qo‘shila olmayman. Bilib qo‘yishsin: men Tanaboyning partiyadan chiqarilishiga rozi emasman. Aldanov haqida qanday fikrda bo‘lsam, barini aytib beraman. Mayli, mendan keyin uning ma‘ruzasini eshitishsin. Mayli, kommunistlar hal qilishsin.

Men kim ekanligimni batafsil so‘zlab beraman. Kolxozimiz haqida, kishilar haqida gapiraman... Faqat ulgurish kerak, tezroq kelishsa edi, tezroq...»

Birinchi bo‘lib xotini dori bilan yetib keldi. U juda qo‘rqib ketgan edi, bir narsalar deb yig‘lardi.

– Aqling joyidami o‘zi? Nahotki shu majlislardan to‘ymagan bo‘lsang. Yur uyga. Rang-ro‘yingga qara, hech bo‘lmasa o‘zing to‘g‘ringda o‘ylab ko‘rsang-chi.

Choro eshitishni istamasdi. Dorini ichaturib qo‘l siltadi. Tishlari stakanga urilib, ko‘kragiga oqib tushdi.

– Hechqisi yo‘q, endi o‘zimni yaxshi sezyapman, – derdi u bir maromda nafas olishga harakat qilib. – Sen meni u yerda kutib tur, keyin boshlab olib ketasan. Qo‘rqma, boraver.

Ko‘chada kishilarning oyoq tovushi eshitalishi bilan Choro stol yonida qaddini rostladi, o‘zining so‘nggi burchi deb hisoblagan narsalarni ado etish uchun og‘riqqa bardosh berib, bor kuchini to‘pladi:

– Nima hodisa yuz berdi? Senga nima bo‘ldi, Choro? – so‘rashardi undan.

– Hech nima. Hozir aytaman, hammasi kelishsin, – javob berdi u.

Umr achchiq va alamli tomchilar singari tomib, tugab borayotgandi.

Kommunistlar to‘planishganda partorg Choro Sayoqov stoldan turib, boshidan telpagini oldi va partiya majlisini ochiq deb e‘lon qildi...

XXI

Tanaboy uyiga tunda yetib keldi. Jaydar hovliga fonar' ko‘tarib chiqdi. Kutaverib ko‘zlari to‘rt bo‘lgandi. U eriga ko‘zi tushishi bilanoq allaqanday musibat yuz berganini angladi. Tanaboy jimgina otining suvlig‘ini chiqardi, egarini olib qo‘ydi. Jaydar esa chiroqni tutib turardi. Tanaboy lom-mim demasdi. Uning bu sukuti tobora dahshatliroq bo‘lib tuyulardi.

Bechora Jaydar bo'lsa uni xursand qilmoqchi edi: tumandan bir oz xashak, somon va arpa uni keltirishgandi. Havo ham ancha isib, qo'zilarni yaylovga chiqardilar, ular endi maysalarni chimtib yemoqdalar.

– Bektoyning otarini olib ketishdi, yangi cho'pon yuborishdi, – dedi u.

– E, Xudo ursin, o'sha cho'poningni ham, Bektoy-u otaringni ham.

– Charchadingmi?

– Nega charchar ekanman? Partiyadan haydashdi!

– Sekinroq, saqmonchilar eshitib qolishadi.

– Eshitsa nima? Nega yashirar ekanman. Daydi itdek haydab yuborishdi. Shunday qilishlari kerak edi. Seni ham shunday qilish kerak. Bizdaqangilarga bu ham oz. Nega turib qolding? Muncha angrayasan?

– Borib dam olgin.

– Buni o'zim ham bilaman.

Tanaboy qo'yxona tomon ketdi. Qo'ylarni ko'zdan kechirdi. So'ng qo'raga chiqib, qorong'ida tentirab yurdi-da, yana qo'yxonaga qaytib keldi. O'zini qo'yarga joy topolmasdi. U ovqatlanishdan ham, gapirishdan ham bosh tortgan edi. Bir burchakdagi somon ustiga o'zini tashlab qimir etmay yotdi. Tirikchilik, kundalik tashvish, hadiksirashlar endi bir pul edi. Uning ko'ngliga qil sig'masdi. Yashashni ham, o'ylashni ham, atrofdagi biron narsani ko'rishni ham istamasdi.

Tanaboy u yoqqa ag'anardi, bu yoqqa ag'anardi, hamma narsani esdan chiqarib uxlamochi bo'lardi. Biroq hamma narsani unutib bo'larmidi? U yana o'tgan ishlarni esladi. Bektoyning qay tarzda otarni tashlab ketganligi, oppoq qorda uning qora izlari qolganligi, Bektoyning so'ziga javoban og'iz ocha olmaganligini birma-bir esga oldi, yana Segizboyevning yo'rg'a ustidan turib baqirib, og'izga olib bo'lmaydigan so'zlar bilan uni so'kkani, turmaga solaman deb do'q urgani, tuman partiya komitetining byurosida Tanaboyni zararli shaxs va xalq dushmani deb ataganlarini xayoldan o'tkazdi. Shu bilan hamma narsa, uning butun hayoti tugaganday edi. Yana biron bir jarga yiqilib tushib bo'yni sinmaguncha panshaxani ushlab, qorong'i tun qa'riga qarab chopish, dodlash, faryod chekishni istardi.

Ko'zi uyquga ketarkan, u bunday hayotdan ko'ra o'lim afzal deb o'ylardi. Ha, ha, o'lim afzal!

...Boshi og'rib uyqudan turdi. Bir necha daqiqa o'zining qayerdaligini, nima bo'lganligini

anglay olmadi. Yon-atrofida qo‘ylar yo‘talishar, qo‘zichoqlar ma‘rashardi. Endi bilsa qo‘yxonada yotgan ekan. Hovlida tong yorishib kelmoqda. Nega uyg‘ondi? Nima uchun? Uyg‘onmagani ma‘qul edi. Birgina o‘limdan boshqa iloj qolmadi, o‘zini o‘ldirishi kerak.

...Shundan so‘ng u ariqdan hovuchlab suv ichdi. Suv nihoyatda sovuq bo‘lib, yuzi yupqagina muzlagan edi. Qaltiroq barmoqlari orasidan suv shildirab oqib tushar, u bo‘lsa yana hovuchini suvga to‘ldirib, sipqorib ichardi. Bir oz nafasini rostlab o‘ziga keldi, faqat shundagina u o‘zini o‘ldirish haqidagi fikri ahmoqona fikr ekanligini tushunib yetdi. Insonga bir marta beriladigan hayotdan qanday qilib o‘zini mahrum etish mumkin?! Segizboyevlar shunga arziydimi? Yo‘q, hali Tanaboy yashashni xohlaydi, hali u tog‘ni talqon qiladi...

Uyiga qaytib kelib miltiq va patrontoshni sekingina bekitib qo‘ydi va shu kuni kechgacha ishladi. Xotini bilan qizchalari va saqmonchi ayollar bilan shirin muomalada bo‘lmoqchi edi-yu, lekin xotinlar biron narsani sezib qolishmasin deb o‘zini qo‘lga oldi. Xotinlar esa, go‘yo hech narsa ro‘y bermaganday, hamma ish joyida ekanday, o‘z ishlari bilan mashg‘ul edilar. Tanaboy ularning bu qilig‘idan g‘oyat xursand edi va lom-mim demasdan ishni davom ettiraverardi. U yaylovga chiqib, qo‘ylarni haydab kelishga yordam berdi. Kechqurun havo ayniy boshladi. Qor yoki yomg‘ir yog‘ishi aniq edi. Chor-atrofdagi tog‘larni tuman qoplab, ko‘k yuzini qalin bulutlar chulg‘ab olgan edi. Yana qo‘zichoqlarni sovuqdan asrash haqida bosh qotirish kerak. Yana qirg‘in boshlanmasin uchun qo‘yxonani tozalab, ostiga somon sochish lozim edi. Tanaboy diqqat bo‘lar, lekin o‘tgan voqealarni imkon qadar unutishga, umidsizlikka tushmaslikka harakat qilardi.

Havo qorong‘ilashganda qo‘rada bir otliq paydo bo‘ldi. Jaydar uni qarshi oldi. Ular allanimalar haqida gaplashishardi. Bu vaqt Tanaboy qo‘yxonada ish bilan band edi.

– Bir daqiqaga bu yoqqa chiq, – xotini uni chaqirdi, – bir odam kelibdi. – Tanaboy xotining ovozidan qandaydir ko‘ngilsiz voqea ro‘y berganini sezdi.

Hovliga chiqib, otliq bilan ko‘rishdi. U odam qo‘shni ovulning cho‘poni ekan.

– E, Aytboy, senmisan? Otdan tush. Qayerlardan so‘raymiz?

– Ovuldan kelayotirman. Bir ish bilan borgan edim. Aytishlaricha, Choro qattiq kasal ekan. Sen albatta oldiga borarmishsan. Shunday deb tayinladilar.

«Yana Choro». Unutilgan g‘am-alamlar yana qaytadan yangilanadi. Tanaboy uning diydorini ko‘rishni istamasdi.

– Nima, men do‘xtirmidim? U hamisha kasal. Usiz ham tashvishim boshimdan oshib yotibdi. Ko‘rib turibsan-ku, havoning avzoyi ham buzilib kelyapti.

– Borasizmi, bormaysizmi, bu yog‘ini o‘zingiz bilasiz. Menga tayinlagan gaplarini kelib

aytdim. Xayr, vaqtim ziq, kech tushib qoldi.

Aytboy otini yo‘lga burdi-yu, lekin yana jilovini tortib dedi:

– Tanaka, yana bir o‘ylab ko‘r. Ahvoli yomon. O‘g‘lini o‘qishdan chaqirtiribdilar. Vokzalga kutib olgani ketishibdi.

– Xabar keltirganing uchun rahmat. Ammo men bormayman.

– Boradi, – uyalib-qizarib gapga aralashdi Jaydar, – tashvish tortmang, boradi u.

Tanaboy indamadi. Ammo Aytboy bir oz uzoqlashgach, xotiniga o‘shqirdi:

– Sen bu odatingni tashla. Nega mening nomimdan sen javob berasan? Nima qilishimni o‘zim bilaman. Bormayman dedimmi, bormayman!

– Nima deyayotganingni bilyapsanmi, Tanaboy?

– O‘ylab o‘tirishimning hojati yo‘q. Yetar endi. Andisha qila-qila partiyadan ham chiqib qoldim. Mening endi hech kimim yo‘q. Men kasal bo‘lsam, biron kimsa ko‘rgani kelmasin. Bir o‘zim peshonamdagini ko‘rarman! –dedi g‘azab bilan qo‘l siltab va qo‘yxona tomon odimlab ketdi.

Lekin ko‘ngli hamon joyiga tushmasdi. Ona qo‘ylar oldidan yangi tug‘ilgan qo‘zichoqlarni ko‘tarib, ularni bir burchakka eltib qo‘yar, qo‘ylar orasida yurib borayotib, ma’rayotgan qo‘ylarga «chu» deb, o‘z-o‘zicha do‘ng‘illab qo‘yardi:

– Allaqachonlar ketganida bunchalik azob tortmasdi. Qachon qarasang yuragini changallab yuradi-yu, lekin egardan tushmaydi. Boshliq emish! Yelkamning chuquri ko‘rsin seni. Xafa bo‘lsang bo‘laver, men ham sendan xafaman. Hech kim bilan ishim yo‘q...

Hovli qorong‘i. Qor asta-sekin yog‘a boshladi. Koinot shu darajada xomush va sokin ediki, hatto qor zarrachalarining yerga tushayotgani ham eshitilardi.

Tanaboy o‘tovga kirmadi, xotini bilan gaplashishdan o‘zini olib qochib yurdi. Jaydar ham uning oldiga kelmasdi. «O‘sha yerda o‘tirsang o‘tiraver, – deb o‘yladi Tanaboy. – Lekin meni borishga majbur etolmaysan. Endi men uchun bularning hammasi ahamiyatsiz. Men bilan Choro mutlaqo begona kishilarmiz. Uning yo‘li boshqa, mening yo‘lim boshqa. Oldin do‘st bo‘lsak endi begonamiz. Agar men uning do‘sti bo‘lsam shu mahalgacha u qayerda edi? Yo‘q, men uchun endi bu ahamiyatsiz...»

Oxiri Jaydar uning oldiga keldi. U erining kishilik chakmoni, yangi etik, belbog‘, qo‘lqop va telpagini keltirgandi.

– Kiyimingni kiy, – dedi u.

– Bekorga urinyapsan. Hech qayerga bormayman.

– Vaqtни o‘tkazma, biron hodisa sodir bo‘lsa, keyin o‘zing umr bo‘yi pushaymon bo‘lib yurasan.

– Pushaymon bo‘lmayman. Hech qanday hodisa ham ro‘y bermaydi. Bir oz yotadi-da, yana ishiga chiqib ketadi. Biz uni endi ko‘ribmizmi.

– Tanaboy, men sendan hech vaqt biron narsa iltimos qilmagan edim. Mana endi sendan iltimos qilaman: alam-qayg‘ularingni menga qoldirgin-u, o‘zing borgin, bir odamgarchilik qil!

– Yo‘q! – qaysarlik bilan bosh chayqadi Tanaboy. – Bormayman. Endi men uchun bularning hammasi baribir. Sen odob va odatni o‘ylaysan. «Odamlar nima deydi» deb o‘ylaysan endi. Mening hech narsa bilan ishim yo‘q.

– Esingni yig‘ib ol, Tanaboy. Men borib olovdan xabar olay, yana kigizga cho‘g‘ sachramasin.

Jaydar erining ust-boshlarini uning oldida qoldirib ketdi. Lekin Tanaboy o‘rnidan qimirlamadi. Bir burchakda xayolga cho‘mib o‘tiraverdi, o‘z qarorini buzishga jur‘at etolmadi. Choroga aytgan so‘zlarini ham xotirasidan chiqarib tashlay olmasdi. Endi-chi: «Assalomu alaykum, bir ko‘rib ketay deb keldim, sog‘liging qalay? Biron yordamim kerak emasmi» deb borsinmi? Yo‘q-yo‘q, u bunday qila olmaydi, bunga odatlanmagan.

Jaydar qaytib keldi:

– Hali kiyimlaringni kiymadingmi?

– Jonimga tegaverma. Bormayman dedim-ku...

– O‘rningdan tur! – G‘azab bilan baqirdi Jaydar. Tanaboy xuddi komandirning buyrug‘ini bajargan soldatdek o‘rnidan sakrab turganini sezmay qoldi. Jaydar yaqin kelib fonarning xira shu‘lasida g‘am cho‘kkan g‘azabli ko‘zlarini eriga tikdi. – Agar sen erkak bo‘lmasang, inson bo‘lmasang, mushtipar bir ojiza bo‘lsang, sen uchun men boraman, sen esa lab-lunjingni osiltirib o‘tiraver! Hoziroq jo‘nayman. Bor, otni darhol egarla.

Tanaboy xotining farmoniga bo‘ysunib, otni egarlagani ketdi. Eshikda maydalab qor yog‘ayotgan edi. Zulmat go‘yo girdobdek charxpalaksimon tovushsiz aylanardi. Zim-ziyo qorong‘ilikda hatto tog‘lar ham ko‘rinmasdi. «Endi bu ko‘rgilik ham bor ekan! Shunday qorong‘i kechada tanho o‘zi qayerga boradi? – qorong‘ida ot ustiga egar tashlar

ekan, dilidan o'tkazdi u, – koshki gapga kirsam. Aytganini qilmasdan qo'ymaydi. O'ldirsang ham qaytmaydi. Yo'lda biron hodisa yuz bersa nima bo'ladi? He, o'zidan ko'rsin...»

Tanaboy otni egarladi-yu, o'z-o'zidan uyalib ketdi. «Rostdan ham odam emasman. Meni xafa qilishdi deb aqlimni yeb qo'yibman. Ranjiganimni hammaga namoyish etib yuribman: mana ko'ring, men qanday g'amgin, ahvolim naqadar og'ir deb jar solmoqdaman. Bechora xotinimni ham qiynab yubordim. Unda nima gunoh? Nega uni bunchalik qiynayman? Bu ishim yaxshilikka olib bormaydi. Men yaramas odamman. Hayvonman, ha hayvon!»

Tanaboy ikkilanib qoldi. Lekin o'z gapidan qaytish ham oson emas edi. U boshini quyi solganicha uyga qaytib keldi.

– Egarladingmi?

– Ha!

– Bo'lmasam min, – dedi-da, Jaydarplashni uzatdi. Tanaboy indamay kiyina boshladi. U xotining birinchi bo'lib murosaga kelganidan xursand edi. Ayni vaqtda u xo'jako'rsinga sarkashlik qilib:

– Ertaga borsam-chi? – dedi.

– Yo'q, hozir yo'lga tush. Keyin kech bo'ladi.

Tog'larni sekin-asta tun zulmati qoplab olayotgan edi.

Laylak qor sekin-asta, bir maromda uchib tushayotgandi. Tanaboy qop-qorong'i yonbag'irlar bo'ylab bir vaqtlari tark etgan do'sti tomon tanho yelib borardi. Boshiga, yelkalariga, soqoli va qo'llariga qor uchqunlari yopishib qolardi. Tanaboy egarda qimirlamay o'tirar, ustidagi qorlarni ham qoqmasdi. Shu zaylda xayol surish qulay edi. U Choro haqida, ularni bir-biriga uzoq yillar do'st qilib qo'ygan narsalar haqida o'ylardi. Choro unga savod o'rgatgan paytlarini, keyin esa birgalikda komsomolga va so'ngra partiyaga kirgan kezlarni o'ylardi. Bir vaqtlari Choro bilan kanal qurilishida birga ishlaganlarini, kunlardan birida Choro Tanaboyning surati bilan u haqda kichik maqola bosilgan gazetani hammadan oldin olib kelib, hammadan oldin Tanaboyning qo'lini siqib tabriklaganini esladi.

Tanaboyning ko'ngli borgan sari yumshar va qalbini allaqanday nogahoniy tashvishli his qamrab olar edi: «Hozir ahvoli qanday ekan-a? Bordi-yu, haqiqatda ham ahvoli og'ir bo'lsa-chi? Nega o'g'lini chaqirtirdi ekan? Yoki unga biron narsa demoqchimikan? Vasiyat qilib, vidolashmoqchimikan?...»

Tong yorishib kelmoqda. Hamon charx urib qor yog‘ardi.

Tanaboy otini haydab yeldirib ketdi. Hademay anavi tepaliklar etagidagi pastqamlikda ovul ko‘rinadi. Choroning holi nima kechdi ekan? Tezroq yetib borish kerak.

Nogoh ovul tomondan tong sukunati ichida allanechuk mungli nola qulog‘iga chalindi. Go‘yo kimningdir faryodi eshilib yana jimib qoldi. Tanaboy otning jilovini tortib, shamol kelayotgan o‘sha tomon quloq solib turdi. Hech narsa eshiltimasdi. Ehtimol, uning qulog‘iga shunday eshiltilgandir.

Ot Tanaboyni tepalikka olib chiqdi. Pastlikda, qor ostida qolgan polizlar va yalang‘och daraxtlar orasida kimsasiz ovul ko‘chalari cho‘zilib yotardi. Hali erta bo‘lgani uchun ko‘chalarda hech kim ko‘rinmasdi. Faqat bir hovli oldida odamlar to‘dasi qorayib ko‘rinar, otlar daraxtlarga qantarib qo‘yilgan edi. Bu Choroning hovlisi edi. Nega u yerda odamlar bunchalik ko‘p. Nima bo‘ldi ekan? Nahotki...

Tanaboy uzangida qomatini rostlab, entika-entika muzdek havodan chuqur bir nafas oldida, jimib qoldi. Va shu zahotiyoq otini pastlikka qarab soldi. Yo‘g‘-e. Bunday bo‘lishi mumkin emas. Ko‘ngli behuzur bo‘la boshladi, go‘yo u yerda sodir bulgan biron voqea uchun o‘zini gunohkor deb his etar edi. Yagona do‘sti abadiy ko‘z yumish oldida vidolashmoq uchun chaqirsa-yu, u qaysarlik qilib, o‘jarlik qilib, arazlab yursa. Endi u nima degan odam bo‘ldi. Nega xotini uning yuziga «tuf» demadi? Jon talvasasida yotgan kishining oxirgi iltimosiga quloq solishdan ham sharafliroq narsa bormi bu dunyoda?

Tanaboyning ko‘z o‘ngida yana o‘sha Choro yo‘rg‘a samanda orqasidan yetib kelgan dasht yo‘li namoyon bo‘ldi. O‘shanda u Choroga nimalar demagandi? Uning bu gunohlarini kechirib bo‘ladimi endi?

Tanaboy ot ustida o‘z aybi va or-nomus yuki ostida egilganicha qorli ko‘chadan eshushidan ayrilib borardi.

U birdan Choro hovlisi ro‘parasida bir guruh otliqlarni ko‘rdi. Ular ovoz chiqarmasdan to‘planishib kelishardi. Kutilmaganda ular egarda to‘lg‘anishib baravariga dod-faryod cheka boshladilar.

– O‘y-bay, bovrinim-oy! O‘y-bay, bovrinim!

«Qozoqlar kelishibdi», – dedi Tanaboy va do‘stidan judo bo‘lganini endi bildi. Daryoning naryog‘idan kelgan qo‘shni qozoqlar Choro uchun eng yaqin birodarlari va qo‘shnilari uchun butun okrugda mo‘‘tabar bo‘lgan, o‘zlarining yaqin do‘stlari uchun ko‘z yoshi to‘kar edilar. «Rahmat sizlarga, do‘stlar, – ko‘nglidan o‘tkazdi Tanaboy. – Ota-bobolarimiz davridan beri sizlar shodligimizga ham, g‘am-anduhimizga ham sherik edingiz, to‘y-u uloqlarni birga o‘tkazar edik. Ha, do‘stlar yig‘lang, biz bilan yig‘lang!»

Ularga qo‘shilib Tanaboyning o‘zi ham bor ovoz bilan faryod chekib butun tonggi ovulni larzaga keltirdi:

– Choro-oo! Choro-o-o-o! Choro-o-o-o!

U otini yo‘rttirib borar ekan, egar ustida u yoqdan-bu yoqqa chayqalib bu dunyodan ko‘z yumgan do‘sti xotirasi uchun zor-zor yig‘lar edi...

Mana Choroning hovlisi. Gulsarini eshik oldiga bog‘lab qo‘yibdilar, uning ustida motam yopig‘i. Sag‘risiga tushayotgan qor uchqunlari asta-sekin erib ketayotgan edi. Gulsari endi egasiz qoldi. Quruq egar bilan turardi.

Tanaboy o‘zini otining yoliga tashlar, qaddini ko‘tarib, yana tashlanar edi. Kishilarning yuzini tuman bosgandek zo‘rg‘a ajrata olardi. Hamma yoqda yig‘i-sig‘i. G‘ala-g‘ovur ichida kimningdir:

– Tanaboyni otdan tushirib, Choroning o‘g‘li oldiga olib boringlar, – deganini ham eshitmasdi.

Bir necha kishi uni otdan tushirishga yordamlashdi, qo‘ltig‘idan olib, odamlar orasidan olib o‘tishdi.

– Meni kechir, Choro, meni kechir! – yig‘lardi Tanaboy.

Hovlida Choroning o‘g‘li student Shomansur uy devoriga yuzini qo‘yganicha turardi. U o‘girilib jiqqa yoshga to‘lgan ko‘zlarini Tanaboyga tikdi. Ular yig‘lab quchoqlashib ko‘rishishdi.

– Sen otangdan, men do‘stimdan judo bo‘ldik! Meni kechir Choro! Meni kechir! – entikib ho‘ngrab yig‘lardi Tanaboy...

So‘ngra ularni ajratishdi. Shu payt Tanaboyning ko‘zi, yonida turgan xotinlar orasidagi Bibijonga tushdi. U Tanaboyga qarab ko‘z yoshlarini duv-duv to‘kardi. Uni ko‘rish bilan Tanaboy yanada ho‘ngrab yig‘lab yubordi.

U Bibijonning yaqinroq kelib, tasalli berishini, ko‘z yoshlarini artishini istardi. Ammo u yaqin kelmadi. Joyida turganicha yig‘lardi. Tanaboyni boshqalar ovutmoqchi bo‘lishardi.

– Bas qil, Tanaboy, yig‘idan naf yo‘q, bo‘ldi endi.

Bundan uning dard-alami oshib, yana zor-zor yig‘lardi.

XXII

Peshindan so‘ng Choroni dafn etdilar. Quyoshning so‘nik gardishi harakatsiz oqish bulutlar orasidan zo‘rg‘a ko‘rinardi. Hamon havodan yumshoq ho‘l qor parchalari uchib tushayotgan edi. Ko‘mishga ketayotganlar kumushdek oppoq dalada tinch oqar qoramtir daryo kabi oqib borayotgan edi. Bu daryo go‘yo bu yerda kutilmaganda paydo bo‘lib, birinchi daf‘a o‘ziga yo‘l ochib borayotganday edi. Oldinda bortlari ochiq mashinada dafn etiladigan oppoq namatga mahkam o‘rab qo‘yilgan Choroning jasadini olib ketayotgan edilar. Uning yonida xotini, bola-chaqalari, qarindosh-urug‘lari o‘tirishardi. Qolgan boshqa otliqlar esa mashinaga ergashib borardi. Tanaboy va Shomansur mashina orqasidan piyoda borishardi. Tanaboy marhum do‘stining oti – egarlog‘liq Gulsarini yetaklab olgandi.

Ovuldan chiqaverishda yo‘l yumshoq qor bilan qoplangan edi. U ot tuyoqlari ostida toptalib, odamlar ketidan qora bir tasma singari cho‘zilib borardi. Bu yo‘l go‘yo Choroning so‘nggi yo‘lini belgilab berayotganday, tepalik orqali qabristonga burildi. Endi bu yerda Choroning yo‘li tugar edi.

Tanaboy otni jilovidan ushlab yetaklab borar ekan, unga qarab o‘z ichida shunday deyardi:

«Ikkovimiz Choromizdan ajraldik, Gulsari. Endi u yo‘q, endi uni topib bo‘lmaydi... O‘sha kuni meni nega chaqirmading, meni yo‘lda to‘xtatmading? Xudo senga til bermagan-da. Men inson bo‘lsam ham sendan tuban ekanman. O‘z do‘stimni yo‘l o‘rtasida tashlab ketdim, unga qayrilib ham qaramadim, yo‘limdan ham qaytmadim, o‘ylab ham ko‘rmadim. Choroni men o‘ldirdim, ha, so‘z bilan o‘ldirdim, so‘z bilan...»

Tanaboy yo‘l bo‘yi to qabristonga bora-borguncha Chorodan kechirim so‘rab bordi. Qabristonda, Shomansur bilan birgalikda lahadga tushib Choroning jasadini mangu yotog‘iga qo‘yayotganda ham:

– Alvido, Choro! Meni kechir, eshityapsanmi, Choro, meni kechir! – der edi.

Avval odamlar kaftlarida siqimlab tuproq tashlashdi. So‘ng chor tarafdin belkuraklar bilan tuproqni surib tushira boshlashdi. Birpasda go‘r to‘lib, ustida yangi bir qabr hosil bo‘ldi.

Kechir, Choro!..

Fotihadan so‘ng Shomansur Tanaboyni bir chekkaga chaqirib:

– Sizda ishim bor, Tanaka, gaplashib olishimiz kerak, – dedi.

Ular hovli orqali odamlar orasidan – tutab yotgan samovarlar va gulxanlar oldidan o‘tib, boqqa chiqishdi. Ariq labidan yurib polizning narigi yog‘idagi yangi yiqitilgan daraxt tanasiga borib o‘tirishdi. Ular bir oz jim o‘tirishdi, har biri o‘zicha xayol surardi. «Inson

hayoti shu ekan-da, – o‘ylardi Tanaboy. – Kechagina bola bo‘lgan Shomansur bugun ajabtovur yigit bo‘lib qopti. G‘am-g‘ussa uni yana ulg‘aytirib qo‘yibdi. Endi u Choroning o‘rniga o‘rinbosar bo‘lib qoldi. Endi bir-birimiz bilan teng odamlardek gaplashamiz. Shunday ham bo‘lishi kerak. O‘g‘illar otalarining o‘rnini egallaydi. O‘g‘illar otaning ishini davom ettirishadi. Ilohim, otasidek bo‘lsin. Lekin bizlardan ilgarilab ketishsin, aql-farosatda, ishbilarmanlikda bizdan yuksak ko‘tarilishsin, xalqqa xizmat qilib o‘zlari ham baxtli bo‘lishsin. Biz – otalar: bizdan o‘zib ketsinlar, bizdan ko‘ra yaxshiroq ishlab, yaxshiroq yashasinlar degan umidda farzand o‘stiramiz... Ha, bizning umidimiz shu».

– Shomansur, sen endi oila boshlig‘isan, – keksalardek soqolini silab dedi Tanaboy. – Endi sen Choroning o‘rnini bosasan. Men esa sening gaplaringga quloq solaman.

– Tanaka, men otamning vasiyatini sizga aytishim kerak, – dedi Shomansur.

Tanaboy bir seskanib tushdi, o‘g‘lining gapirishi va ovozidan otasining so‘z ohangi eshitildi, o‘sha yigit Choroning ruhiyatini his etdi. Choroning yoshlik yillarini Shomansur bilmasdi, Tanaboy esa uni bilardi va esda yaxshi saqlab qolgan edi. Tanishlari tirik ekan, inson o‘lmaydi, deb bekorga aytishmagan ekan.

– Qulog‘im senda, o‘g‘lim.

– Men otamni ko‘z yummasdan oldin ko‘rishga muyassar bo‘ldim, Tanaka. Kecha tunda o‘limidan bir soat ilgari yetib kelishga ulgurdim. Oxirgi nafasga qadar es-hushi o‘zida edi. Ko‘zlari, Tanaka, sizga intizor edi. «Tanaboy qani? Kelmadimi?» deb hadeb so‘rardi. Biz esa sizni yo‘lda, hozir yetib keladi, deb tasalli berardik. Aftidan sizga nimadir aytmoqchi edi, lekin muyassar bo‘la olmadi.

– Ha, Shomansur. Bizning bir-birimiz bilan ko‘rishishimiz juda zarur edi. Bir umrga dilimda armon bo‘lib qoldi. Bunga men aybdorman. Ertaroq yetib kelolmadim.

– Otam menga bir narsani tayinladi. O‘g‘lim, Tanakangga aytgin, kechirim so‘rayman, gina-kudurat saqlab yurmasin, mening partiya biletimni uning o‘zi tuman partiya komitetiga olib borib topshirsin. Mening biletimni Tanaboyning o‘zi, o‘z qo‘li bilan eltib topshirsin, yana unutmagin, albatta unga yetkazgin. Shundan so‘ng hushidan ketdi. Qiynaldi. Jon berayotganda ham kimnidir kutayotganday qaradi. Yig‘i aralash allanimalarni uqtirdi, ammo biz anglay olmadik.

Tanaboy indamay o‘tirar, hiq-hiq yig‘lab, soqolini silardi. Choro ketdi. Ha, Tanaboyning dilini yarimta qilib, hayotining bir qismini olib ketdi.

– So‘zlaring uchun rahmat, Shomansur, baraka top. Otangga ham rahmat, – dedi nihoyat Tanaboy o‘zini qo‘lga olib. – Lakin mening ko‘nglimni bir narsa g‘ash qilmoqda. Sen meni partiyadan chiqarganlarini bilasanmi?

– Bilaman!

– Partiyadan haydalgan bo‘laturib Choroning partiya biletini qanday qilib raykomga eltaman. Bunday qilishga haqqim yo‘q-ku!

– Bilmadim, Tanaka. O‘zingiz bilasiz. Men otamning vasiyatini bajarmog‘im lozim. Men sizdan yana o‘tinib so‘rayman, otamning so‘zini yerda qoldirmang.

– Men jon-dilim bilan bajarar edim. Ammo boshimga musibat tushgan. O‘zing eltib topshirsang durust bo‘lmasmikan-a, Shomansur?!

– Yo‘q, bo‘lmaydi. Otam so‘ragan narsasini o‘zi yaxshi bilgan. Modomiki, u sizga ishonibdi, nega endi men ishonmas ekanman? Tuman partiya komitetiga borib ayting, Choro Sayoqovning vasiyati shunday ekan, deng.

Hali tong otganicha yo‘q edi, Tanaboy kallayi saharlab turib ovuldan chiqdi. U o‘sha uchqur otga minib olgandi, ha, o‘sha yaxshi va yomon kunlarida sadoqatli hamdami Gulsarining ustida o‘tirardi. Saman yo‘l chetidagi muzlab qolgan yerni oyoqlari bilan ezib-sachratib yelib borardi. U bu safar o‘zining sobiq xo‘jayini, marhum kommunist do‘sti Choro Sayoqovning maxsus topshirig‘i bilan tumanga borayotgan Tanaboyni eltardi.

Oldinda, cheksiz sahro etagidan asta-sekin tong yorishib kelardi. Subh og‘ushidan tug‘ilgan shafaq g‘ira-shira ufqni tobora nurafshon etardi...

Yo‘rg‘a ot o‘sha shafaq tomon, hanuz falak etagida yolg‘iz o‘zi yog‘du sochayotgan yulduz tomon intilardi. Uning tanho o‘zi do‘pir-do‘pir yo‘rg‘alab, kimsasiz yolg‘iz oyoq dasht yo‘llariga jon kiritib borardi, Tanaboy ko‘pdan beri saman yo‘rg‘ani minmagan edi. Gulsari odatdagiday juda ham tez va tekis yo‘rg‘alab borar edi. Shamol otning yolini tarab, yol Tanaboyning yuzlariga urilardi. Ha, Gulsari kuchga to‘lgan ajoyib ot edi.

Tanaboy yo‘lda xayol surib bordi, o‘y-xayollarining boshiga yetolmadi: Nega Choro o‘limi oldidan o‘z partibiletini raykomga eltib topshirishni unga – partiyadan chiqarilgan Tanaboyga vasiyat qildi? Choroning bundan maqsadi nima edi? Yoki uni sinamoqchi bo‘ldimikan? Yo ehtimol, bu bilan Tanaboyning partiyadan haydalishiga aslo rozi emasligini bildirmoqchimi? Endi bu muammoni aslo yecha olmaysan. Choro endi hech qachon hech narsa deya olmaydi. Ha, bu dunyoda «hech qachon» kabi dahshatli so‘zlar mavjud. Shu bilan gap tamom...

Yana allaqanday fikrlar uning miyasini chulg‘ab oldi, Butunlay xayolidan chiqarib tashlamoqchi bo‘lgan narsalar yana jonlana boshladi. Yo‘q, hali «tamom» deyishga erta.

Choroning vasiyati yodida. U do‘stining bileti bilan rayonga boradi, do‘sti haqida nimaiki bilsa, hammasini to‘kib-sochadi, xalq uchun, Tanaboyning o‘zi uchun Choroning qilgan

yaxshiliklarini birma-bir aytib beradi. O‘zi haqida ham gapirib beradi, zeroki, do‘sti bilan u bir qo‘lning etu tirnog‘idek edilar.

Ha, ularning yoshlik kezlarida qanday bo‘lganliklarini va qanday hayot yo‘lini bosib o‘tganliklarini hamma bilib qo‘ysin. Zoraki, odamlar Tanaboy bilan Choronni hayot vaqtlarida ham, vafotlaridan keyin ham bir-biridan ajratish insofdan emasligini tushunib yetsalar. Faqat gapiga quloq solsalar bas, ko‘ngil dardini izhor etishga imkon bersalar bo‘lgani.

Tanaboy raykom sekretari qoshiga qanday kirib borishni, Chorning partiya biletini uning stoli ustiga qo‘yib barcha bo‘lib o‘tgan voqealarni qanday aytib berishini o‘ylab borardi. O‘z gunohini bo‘yniga olib kechirim so‘raydi, o‘zini yana partiya safiga qaytarishni iltimos qiladi, chunki u partiyasiz yashay olmaydi, busiz o‘z hayotini ham tasavvur qila olmaydi.

Bordiyu partiyadan o‘chgan shaxsning partiyaviy hujjatni keltirishga nima haqqi bor, deyishsa-chi. «Sen kommunistning partibiletiga qo‘l tegizmasliging, bunday ishlarga aralashmasliging kerak edi. Sendan boshqa odam topilardi», deyishsa-chi! Chorning so‘nggi istagi shu edi-ku axir! U o‘limi oldidan shunday vasiyat qilgan edi. Buni o‘g‘li Shomansur ham tasdiqlaydi. «He, jon talvasada, behushlikda odam nimalarni gapirmaydi deysan». Unda Tanaboy nima deb javob beradi...

Gulsari muzlab yotgan yo‘ldan tasirlatib chopib borardi. Mana, u bepoyon dashtni orqada qoldirib, Aleksandrovka tepaligiga chiqib oldi. Gulsari yelib borardi. Tanaboy tuman markaziga qanday yetib borganini bilmay qoldi.

Tuman tashkilotlarida ish kuni endigina boshlangan edi. Tanaboy hech qayerda to‘xtamasdan jiqqa terga botgan yo‘rg‘ani to‘g‘ri raykom binosi tomon haydadi. Otni qoziqqa bog‘ladi, ust-boshini qoqdi va yuragi «duk-duk» urib raykom binosiga kirdi. Unga nima der ekanlar? Qanday qabul qilishar ekan? Koridorda hech kim ko‘rinmasdi. Hali kishilar ovullardan kelib ulgurmagandi. Tanaboy Qashqatoyevning qabulxonasiga kirdi.

– Salom,— dedi u sekretar' qizga.

– Salom!

– O‘rtoq Qashqatoyev o‘zlaridami?

– Ha, o‘zlarida.

– Unday bo‘lsa, kirib u kishiga ayting, partiya tashkilotimizning sekretari Choro Sayoqov vafot etdi. U o‘limi oldida partiya biletini raykomga eltib berishimni iltimos qilgan edi, shuni keltirgan edim.

– Juda yaxshi. Bir zum kutib turing.

Sekretar' qiz Qashqatoyev kabinetida uzoq turib qolmagan bo'lsa-da, Tanaboyning toqati toq bo'ldi, o'zini qo'yarga joy topolmadi.

– O'rtoq Qashqatoyev band ekanlar, – dedi sekretar' qiz kabinetdan chiqib eshikni jipslab yopar ekan. – U kishi Sayoqovning partbiletini hisobga olish sektoriga topshirishingizni aytdilar. Huv ana, koridor bilan borsangiz o'ng qo'lda.

«Hisobga olish sektori... Koridor bilan borsangiz o'ng qo'lda». Bu nima degan gap? – Tanaboy hech narsaga tushuna olmasdi. Shu payt voqeani darhol tushundi-yu, ruhi birdan tushib ketdi. Nahotki shunday bo'lsa? Nahotki bu shunday osongina ish bo'lsa. U o'ylagandiki...

– Mening unga gapim bor. Iltimos, kirib aytsangiz, juda zarur gapim bor.

Sekretar' qiz istar-istamas kabinetga kirdi va qaytib chiqib, yana dedi:

– U kishi juda ham band. – Keyin xayrixohlik bilan qo'shib qo'ydi: – Axir sizning masalangiz hal etilgan edi-ku?! U sizni qabul qilmaydi, yaxshisi qayta qoling, – yana ilova qildi past ovoz bilan sekretar' qiz.

Tanaboy koridordan yurib, o'ngga burildi: «Hisobga olish sektori» degan yozuv. Eshikda darcha. Tiqillatdi. Darcha ochildi.

– Sizga nima kerak?

– Sizga biletni topshirgani keldim. Partorgimiz Choro Sayoqov vafot etdi. «Oqtosh» kolxozidan. – Tanaboy to kamzuli ostidagi tasmali charm xaltachani olguncha hisobot sektorining mudiri sabr bilan kutib turdi. Tanaboy unda yaqin kunlarga qadar o'zining partiya biletini olib yurgan edi, bu safar esa unda Choroning partiya biletini olib keldi. Biletni darchadan uzatarkan: «Alvido, Choro!» – dedi. U vedomostga Choroning partiya bileti nomerini, familiyasini, ismini, otasining otini, partiya safiga kirgan yilini qanday yozayotganligiga qarab turdi. Bular u haqdagi oxirgi xotira edi. Keyin vedomostni qo'l qo'yishga uzatdi.

– Bo'ldimi? – so'radi Tanaboy.

– Bo'ldi.

– Xayr.

– Xayr. – Darcha qattiq yopildi.

Tanaboy ko‘chaga chiqdi. Yo‘rg‘aning tizginini yecha boshladi.

– Tamom, Gulsari, – dedi u otga, – vassalom. Tolmas yo‘rg‘a uni orqaga – ovulga uchirib olib ketdi.

Keng bahor dashti ot tuyog‘ining dupur-dupuri ostida shamol bilan birga uni qarshilar edi. Faqat otning chopishigina Tanaboyni tinchlantirib, uning dardiga malham bo‘ldi.

Shu kuni kechqurunoq Tanaboy o‘z joyiga, toqqa qaytib keldi.

Xotini uni jimgina kutib oldi. Otning jilovidan tutib, erining qo‘ltig‘idan ushlab egardan tushishga yordamlashdi. Tanaboy o‘girilib xotinining kiftiga o‘zini tashlab quchoqladi. Xotini ham uni quchoqlab yig‘lardi.

– Choroni dafn etdik! U yo‘q oramizda, Jaydar. Yo‘q mening do‘stim! –deyardi Tanaboy yana ko‘z yoshlariga erk berib.

Keyin u o‘tov oldidagi xarsang toshga jimgina o‘tirdi. O‘zi xoli bo‘lishini istardi. Oppoq qorli tog‘ning qirrali cho‘qqilaridan sekin ko‘tarilib kelayotgan oyning chiqishini ko‘rishni istardi. Xotini o‘tovda bolalarini yotqizayotgan edi. O‘choqda olovning charsillab yonayotganligi eshitilardi. Keyin temir qo‘bizning yurakni ezuvchi ohangi yangradi. Go‘yo shamol alam bilan ingrayotganday, go‘yo bir odam dalada yig‘i aralash ashula aytib yugurayotganday, atrofdagi hamma narsalar esa nafasni ichiga yutib, sukut saqlab turganday va faqat insoniy qayg‘u-hasrat nola chekayotganday edi. Go‘yo u yugurar va o‘zining qayg‘u-alami bilan qayerga bosh urishni bilmas, bu sokin va kimsasiz yerda alamlarini aytib, ko‘nglini qanday bo‘shatishni bilmas, unga hech kim javob qilmasdi. U o‘zi yig‘lar, o‘zini o‘zi tinglardi. Tanaboy xotinining «Keksa ovchining qo‘shig‘i»ni aytayotganini angladi...

*Men seni o‘ldirdim, o‘g‘lim Qoragul,
Holimga yig‘lar kim, o‘g‘lim Qoragul.
Taqdir jazoladi, o‘g‘lim Qoragul,
Qismat o‘ch oladi, o‘g‘lim Qoragul.
Ovchilik kasbiga, o‘g‘lim Qoragul,
O‘rgatdim, oh, nega, o‘g‘lim Qoragul.
Qush-hayvon qiyratding, o‘g‘lim Qoragul,
Jonivorni otting, o‘g‘lim Qoragul?
Har tirik mavjudot, o‘g‘lim Qoragul,
Dastingdan o‘lsa nahot, o‘g‘lim Qoragul.
Yolg‘iz koldim olamda, o‘g‘lim Qoragul,
Hech bir inson shu damda, o‘g‘lim Qoragul.
Yig‘imga solmas quloq, o‘g‘lim Qoragul,
Men seni o‘ldirdim, o‘g‘lim Qoragul,*

Joningga qasd qildi qo'lim, Qoragul...

...Tanaboy o'tov oldida o'tirib, qadimiy qirg'iz marsiyasini tinglar, xomush turgan qop-qora tog'lar ortidan oyning sekin-asta suzib chiqayotganligini, o'tkir qirrali qorli cho'qqilar tepasida, bir-birovlarining ustiga qalashib ketgan qoyalar tepasida uning muallaq turib qolganligini tomosha qilar edi. Shunda u marhum do'stidan kechirim so'rab yana iltijo qilardi.

Jaydar esa o'tov ichida qo'bizda hamon ulug' ovchi Qoragul haqidagi marsiyasini chalardi:

Men seni o'ldirdim, o'g'lim Qoragul,

Holimga yig'lar kim, o'g'lim Qoragul.

XXIII

Tong otib qolgandi. Gulxan yonida, jon berayotgan yo'rg'a otning bosh tomonida o'tirib, keksa Tanaboy keyin bo'lib o'tgan voqealarni esladi.

O'sha kunlari u viloyat markaziga borganligini hech kim bilmagan edi. Bu uning oxirgi marta urinib ko'rishi edi. U tumandagi kengashda nutqini eshitgan obkom sekretarini ko'rgisi va unga o'zining hamma qayg'u-alamlarini so'zlab bergisi kelardi. Bu odam uni tushunishiga va unga yordam berishiga ishonardi. Choro ham u haqda yaxshi gaplar aytgan edi, boshqalar ham uni maqtashardi. Obkomga kelgandagina bu sekretarni boshqa viloyatga ishga o'tkazilganligini bildi u.

– Eshitmovdingizmi hali?

– Yo'q.

– Agar ishingiz juda muhim bo'lsa, men yangi sekretarimizga aytaman, ehtimol, u sizni qabul qilar, – taklif qildi qabulxonadagi ayol.

– Yo'q, rahmat, – rad etdi Tanaboy. – Men shunday, o'zimcha, shaxsiy ishim bilan keluvdim. Men axir uni tanirdim, u ham meni bilardi. Bo'lmasa uni bezovta qilib o'tirmasdim. Kechirasiz, xayr. – U dilida avvalgi sekretarni yaxshi bilganligiga, u ham buni – cho'pon Tanaboy Bakasovni shaxsan taniganligiga ishongan holda qabulxonadan chiqdi. Nega tanishmasin axir? Ular bir-birlarini tanishlari va hurmat qilishlari mumkin edi, u bundan shubhalanmasdi, shuning uchun ham shunday dedi.

Tanaboy ko'chaga chiqib, avtobus stansiyasi tomon yo'l oldi. Pivo do'koni oldida ikki ishchi mashinaga pivodan bo'shagan bochkalarni ortayotgan edi.

Kuzovda turgan sherigiga bochkani g'ildiratib chiqarib berayotgan pastdagi ishchi yonidan o'tib borayotgan Tanaboyga tasodifan ko'zi tushib qoldi-yu, aft-basharasi o'zgarib ketdi. Bu – Bektoy edi. U mashina kuzoviga qiya qilib tirab qo'yilgan taxta ustida bochkani ushlab turib Tanaboyga qisq ko'zlarini adovat bilan tikkanicha, uning nima deyishini kutib turardi.

– Hey, nima bo'ldi senga, uxlab qoldingmi, nima balo? – deb so'z otdi Bektoyga, mashina ustida turgan sherigi g'ijiniib.

Bochka pastga dumalab tushib borar, Bektoy esa uni ushlab, bochkaning og'irligidan bukchayib, Tanaboydan ko'zini uzmay qarab turardi. Lekin Tanaboy u bilan salomlashmadi. «E-e, shu yerdamiding. Shu yerda ekansan-da. Tuzuk, ishingni topibsan. Pivo korxonasiga o'rnanibsan-da, – o'yladi Tanaboy va to'xtamay o'tib ketdi. – Yigit bu yerda nobud bo'ladi-yu! – o'yladi u keyinchalik qadamini sekinlatib. – Yaxshi odam bo'lishi mumkin edi, yo gaplashib ko'rsammikin?» – orqasiga qaytmoqchi bo'ldi. Bektoyga rahmi keldi, uning hamma gunohini kechirishga tayyor edi, faqat aqlu-hushini yig'ib olsa bas. Ammo bunday qilmadi. Agar Bektoy uning partiyadan o'chirilganligini bilsa, suhbatdan foyda bo'lmasligini tushundi. Tanaboy bu tili zahar yigit oldida o'zini, o'z taqdirini, o'zi hamon sodiq bo'lgan ishini xor qilishni istamasdi. Indamay, shu bo'yicha ketdi.

Shahardan yo'lovchi mashinada qaytdi va yo'l bo'yi Bektoy haqida o'ylab bordi. Dumalab tushayotgan bochkaning og'irligi ostida uning bukchayib turganligi, nimanidir kutib Tanaboyga tikilib qaraganligi uning ko'z o'ngidan ketmadi.

Keyinchalik Bektoyni sud qilishganida Tanaboy faqat Bektoyning otarni tashlab ketganligini aytdi, xolos. Boshqa hech narsa demadi. U Bektoyning pirovardida o'z xatosini tushunib yetishini va tavbasiga tayanishini juda xohlardi. Lekin u tavba qilishni xayoliga ham keltirmaydiganga o'xshardi.

– Qamoq muddatingni o'tagach, mening oldimga kel, – dedi Tanaboy Bektoyga, – keyin nima qilishing to'g'risida maslahatlasharmiz. – U hech narsa demadi, hatto ko'zini ham olmadi yerdan. Tanaboy undan nari ketdi. Partiyadan chiqarilgandan keyin u o'ziga ishonqiramay qoldi, hammaning oldida o'zini gunohkor his etardi. Negadir qo'rqadigan, hadiksiraydigan bo'lib qoldi. U shunaqa narsalar yuz berishini umrida hech qachon xayoliga keltirmagandi. Hech kim uning yuziga solmasdi-yu, lekin baribir o'zini odamlardan chetga olar, gap-so'zlarga aralashmas, ko'proq sukut saqlab yurar edi.

XXIV

Yo'rg'a Gulsari kallasini yerga tashlab, gulxan yonida qimir etmay yotardi. U hayotni asta-sekin tark etmoqda edi. Uning bo'g'zi xirillar, ko'zlari katta-katta ochilar va so'nar, olovga bo'zargancha tikilib, tayoqday cho'zilgan oyoqlari qotib borar edi.

Tanaboy o‘zining yo‘rg‘asi bilan vidolashar, unga so‘nggi so‘zlarini aytardi: «Sen buyuk ot eding, Gulsari. Sen mening do‘stim eding, Gulsari. Sen o‘zing bilan birga mening eng yaxshi yillarimni olib ketyapsan. Men umrbod seni eslayman, Gulsari. Hozir ham seni tilga olayotganimning sababi shuki, sen jon beryapsan, dongdor otim Gulsari. Qachondir sen bilan u dunyoda uchrashamiz. Lekin men u yoqda sening tuyoqlaringning tapir-tupurini eshita olmayman. Axir u yoqda yo‘llar yo‘q, u yoqda yer yo‘q. Ammo men tirik ekanmanki, sen o‘lmaysan, chunki men seni eslab yuraman Gulsari. Tuyoqlaringning tapir-tupuri men uchun sevimli qo‘shiq singari jaranglaydi...»

Keksa Tanaboy shunday xayollarga botarkan, zamon yo‘rg‘aning chopishi singari tez o‘tib ketganidan, ular negadir tez qarib qolganliklaridan xafa bo‘lardi. Ehtimol, Tanaboy o‘zini qari deb hisoblashiga hali ertadir ham, lekin odam keksaligidan, yoshining ulg‘ayganidan emas, balki, o‘zining qariligi, zamonasi, davri o‘tib ketganligi, endi faqat bundan buyongi umrini yashab tamomlashgina qolganligini his etishdan ham qariydi.

Hozir, yo‘rg‘a jon berayotgan mana shu tunda Tanaboy o‘tgan umrini qaytadan diqqat bilan ko‘z o‘ngidan o‘tkazarkan, qarilikka bunchalik barvaqt taslim bo‘lganidan, uni unutmagan va o‘zi Tanaboyni qidirib topib, o‘zi uning oldiga kelgan odamning maslahatiga darrov quloq solmaganidan afsuslandi.

Bu voqea uni partiyadan o‘chirganlaridan so‘ng yetti yil o‘tgandan keyin yuz bergandi. Tanaboy o‘sha vaqtlarda Sarihovuz dasarida kolxoz ekinzorlariga nazoratchi bo‘lib ishlardi, u yerdagi qorovulxonada o‘zining kampiri Jaydar bilan birga yashardi. Qizlari o‘qishga ketishdi, keyin esa kuyovga chiqishdi. O‘g‘li texnikumni bitirgach, tumanda ishga tayinlandi, u ham endi oilali edi.

Yoz kunlaridan birida Tanaboy daryo bo‘yida o‘t o‘rib yurgandi. Pichan o‘radigan issiq va quyoshli kun edi. Dara jimjit. Chigirtkalar chirillardi. Qariyalarning oppoq keng ishtoni ustidan ko‘ylagini tushirib olgan Tanaboy shig‘illatib o‘rayotgan o‘tlarni bir tekis yotqizib borayotgan chalg‘i o‘roq ortidan odimlab borardi. Zavq bilan ishlardi. Sal nariroqda yengil «gazik» to‘xtaganligini, mashina ichidan ikki kishi chiqib u tomon yo‘l olganligini sezmay ham qoldi.

– Assalom alaykum, Tanaka, hormang! – degan so‘zlarni eshitdi u yon tomondan. Qayrilib boqib Ibrohimni ko‘rdi. U hali ham uddaburon, ikki beti qip-qizil, semiz, qorinli edi. – Mana biz sizni oxir topdik, Tanaka, – og‘zi qulog‘iga yetib tirjaydi Ibrohim. – Raykom sekretarining o‘zlari keldilar, sizni ko‘rgilari kelibdi.

«Ha, tulki-ey! – Tanaboy beixtiyor zavqlanib o‘yladi u haqda. – Har qachon ham o‘ziga issiq o‘rin topa oladi. Qara, qanday xushomad qilyapti. Eng yaxshi, oq ko‘ngil odamday-a. Hammaning ham ko‘nglini oladi, hammaning ham tilini topadi!»

– Vaalaykum assalom, – Tanaboy ularning qo‘lini siqib ko‘rishdi.

– Tanimayapsizmi, ota? – xushmuomalalik bilan so‘radi Ibrohim bilan birga kelgan o‘rtoq, uning qo‘lini baquvvat panjasidan qo‘yib yubormay.

Tanaboy javob berishga shoshilmasdi. «Qayerda ko‘rgan ekanman uni?» deb o‘ziga savol berardi. Uning oldida qandaydir juda tanish, shu bilan birga, nazarida juda o‘zgarib ketgan odam turardi. Yosh, sog‘lom, baquvvat, oftobda qoraygan, ochiq yuzli, qarashlari dadil, kulrang movutdan kostyum, poxol shlyapa kiygan yigit. «Shaharlik, kimdir birov», – o‘yladi Tanaboy.

– Axir bu o‘rtoq... – yordam bermoqchi bo‘ldi Ibrohim.

– To‘xta, to‘xta, o‘zim aytaman, – to‘xtatdi uni Tanaboy va o‘zicha kulib dedi: – Tanidim, o‘g‘lim. Tanimay ham bo‘ladimi? Yana bir marta ko‘rishib qo‘yaylik. Seni ko‘rganimdan xursandman.

Bu Karimbekov edi. Tanaboyni partiyadan o‘chirayotganlarida raykomda uni dadil himoya qilgan komsomol sekretari edi.

– Agar tanigan bo‘lsangiz, keling, bir gaplashib olaylik, Tanaka. Yuring, qirg‘oq yoqalab bir aylanib kelaylik. Siz esa chalg‘ini olib, o‘rib tura turing, – taklif qildi Karimbekov Ibrohimga.

Ibrohim ustidan kamzulini yechib, bu ishni bajarishga bajonidil roziday tipirchilab qoldi:

– Albatta, jonim bilan, o‘rtoq Karimbekov.

Tanaboy va Karimbekov pichanzor bo‘ylab yurib ketishdi. Daryo yoqasidagi tosh ustiga o‘tirishdi.

– Ehtimol, men sizning oldingizga qanday ish bilan kelganligimni sezayotgandirsiz, Tanaka, – so‘z boshladi Karimbekov. – Ko‘rib turibman, siz hamon ilgarigiday tetiksiz, pichan o‘ryapsiz, demak, sog‘lingiz joyida. Shunga xursandman.

– Qulog‘im senda, o‘g‘lim, men ham sendan xursandman.

– Gap shunday, sizga ochiq-ravshan bo‘lsin uchun shuni aytayki, Tanaka, hozir, o‘zingiz bilasiz, ko‘p narsa o‘zgarib ketgan. Ko‘p narsalar o‘nglanib ketdi. Buni mendan kam bilmaysiz.

– Bilaman. Haq gap haq-da. Kolxozimiz ishlaridan ham bilsa bo‘ladi. Ishlar yaxshiroq yurishib ketganday. Hatto ishonging ham kelmaydi. Yaqinda men Beshtol vodiysida bo‘ldim, huv o‘sha yili men naq shu joyda cho‘ponlik azobini tortgandim. Havasim kelib ketdi. Yangi qo‘yxona qurishibdi. Besh yuz bosh qo‘y sig‘adigan shifer tomli yaxshi qo‘yxona. Xo‘-o‘sh, cho‘ponlarga uy qurishibdi. Yonida esa saroy, otxona. Avvalgisiga

sira o'xshamaydi. Qo'ylar qishlaydigan boshqa joylarda ham xuddi shu ahvol. Ovulning o'zida ham xalq uy-joy qurib yotibdi. Qachon borsam, ko'chada yangi uy qad ko'targanini ko'raman. Iloyim bundan buyon ham shunday bo'lsin.

– Biz ham shuning g'amida, shuning tashvishida yuribmiz, Tanaka. Hali hammasini ham joyida deb bo'lmaydi. Ammo vaqt-soati kelib hammasini ham to'g'rilaymiz. Men sizning oldingizga bir ish bilan keldim. Partiyaga qayting. Ishingizni qayta ko'ramiz. Siz haqda byuroda gap bo'ldi. Hechdan kech yaxshi, deyishadi odamlar.

Tanaboy indamadi. Xijil bo'ldi. Quvonib ham ketdi, alam ham qildi unga. Butun kechmishlarini xotirladi, alam-iztirob unga chuqur o'rnashib qolgandi. O'tmishni titkilagisi, u haqda o'ylagisi kelmasdi.

– Yaxshi so'z uchun rahmat, – minnatdorchilik bildirdi Tanaboy raykom sekretariga. – Cholni unutmaganliging uchun rahmat. – So'ng bir oz o'ylanib ochig'ini ayta qoldi. – Endi men qarib qoldim. Partiyaga endi mendan nima foyda? Uning uchun men nima qilib bera olardim? Hech narsaga yaramayman. Davrim o'tdi, sen xafa bo'lma. O'ylab ko'rishga ruxsat ber.

* * *

Tanaboy ancha vaqtgacha bir qarorga kelolmadi – ertaga boraman, indinga boraman, deb ishni paysalga soldi. Vaqt esa o'tib borardi. Dovondan o'tish qiyin bo'lib qolgan edi unga.

Nihoyat bir safar otni egarlab yo'lga tushdi ham, biroq yarim yo'ldan qaytib keldi. Nega? Nodonlik qilib qaytib kelganini o'zi tushunardi. O'ziga o'zi: «Qariganda es-hushimni yo'qotib, yosh bolaga o'xshab qoldim» dedi. Bularning hammasiga aqli yetardi, lekin o'ziga kuchi yetmay qolgan edi.

U dashtda chopib borayotgan yo'rg'aning chang-to'zonini ko'rdi. Gulsari ekanligini darhol bildi. Endi uni kamdan-kam ko'radi. Gulsari yozgi quruq dashtlikda oppoq iz qoldirgan edi. Tanaboy unga uzoqdan qarab turib ma'yuslana boshladi. Ilgari tuyoqlari ostidan ko'tarilgan chang-to'zon yo'rg'aga hech qachon yetib ololmasdi. U qora qush singari oldinda uchib borar, orqasida dum shaklidagi uzun chang to'zonini qoldirib ketardi. Endi bo'lsa yo'rg'ani hadeb chang-to'zon bulutlari qoplab olmoqda. U oldinga yorib chiqib oladi, bir lahza o'tmay o'zi ko'targan quyuq chang ichida yana g'oyib bo'ladi. Yo'q, endi u chang-to'zondan o'zib ketolmaydi. Demak, juda qarib qolibdi, holdan ketib taslim bo'libdi. «Ahvoling chatoq, Gulsari», qayg'u bilan o'yladi Tanaboy.

Uning changda nafasi qisilayotganini, chopish qanchalik og'irligini, chavandozning jahl bilan uni qamchilayotganini tasavvur qildi. U ko'z o'ngida yo'rg'aning sarosimaga tushib qolgan ko'zlarini, uning quyuq chang tumani ichidan chiqib olishga bor kuchi bilan qanchalik urinmasin, lekin chiqa olmayotganini ko'rib turardi. Chavandoz masofaning

uzoqligidan uning qichqirgan ovozini eshitmasa ham, Tanaboy: «To‘xta, otni qattiq haydama!» deb qichqirdi va o‘z otini choptirgancha uning yo‘lini kesib chiqmoqchi bo‘ldi.

Biroq yetolmasdan, tezda to‘xtadi. Agar chavandoz uni tushungan bo‘lsa-ku yaxshi-ya, bordi-yu tushunmagan bo‘lsa-chi? «Sening ishing nima? Sendaqa buyruq beradigandan o‘rgildim. Qanday istasam, shunday ketaman. Yo‘qol bu yerdan, qari tentak!» deb javob qaytarsa-chi.

Yo‘rg‘a esa bu orada goh chang-to‘zon orasida ko‘rinmay qolar, goh undan otilib chiqib, uzoqlashib borardi. Tanaboy uning orqasidan uzoq qarab turdi. Keyin otini burib orqaga qaytib ketdi. «Biz endi qaridik, yoshimizni yashadik, Gulsari. Endi biz kimga kerak bo‘lamiz? Endi mening ham oldingidek kuch-quvvatim yo‘q. Oxirgi kunlarimizni kechirish qoldi, Gulsari», – derdi u...

Tanaboy bir yildan keyin yo‘rg‘ani aravaga qo‘shilgan holda ko‘rdi. Tanaboyning ko‘ngli yana buzildi. Safdan chiqib qolgan va bo‘yniga kuya tushgan bo‘yicha urilgan, eski aravani tortayotgan uchqur yo‘rg‘aga qarab achinar edi. Tanaboy qarashni ham istamay orqasiga o‘girildi.

Tanaboy yo‘rg‘ani yana uchratdi. Uning ustida yirtiq mayka kiyib olgan yetti yoshlardagi bola ko‘cha bo‘ylab borardi. U yalang‘och oyoqlari bilan otni niqtab, uni o‘zi boshqarayotganidan quvonib mag‘rurlanardi. Aftidan, bolaning otga birinchi marta minishi edi, shuning uchun ham uni juda yuvosh va itoatkor bo‘lib qolgan eski yo‘rg‘a Gulsariga mingizib qo‘yishgan edi.

– Bobo, menga qarang! – kekxa Tanaboyga maqtanardi bola. – Men Chapayevman! Men hozir soydan o‘taman.

– Qani-qani, o‘t-chi, men ko‘rayin! – dadillantirdi uni Tanaboy.

Bola ot jilovini dadil ushlab soydan kecha boshladi. Ammo ot narigi qirg‘oqqa chiqayotganida bola o‘zini tutolmay suvga shaloplab yiqilib tushdi.

– O-yi! – deb qichqirdi u qo‘rqqanidan.

Tanaboy uni suvdan tortib oldi va otning yoniga keltirdi.

Gulsari so‘qmoq yo‘lda og‘irligini navbat bilan dam u oyog‘iga, dam bu oyog‘iga tashlab turardi. «Otning oyog‘i og‘riyapti, demak, ahvol chatoq» o‘yladi Tanaboy. U bolani qari yo‘rg‘aga mingizdi.

– Haydayver, endi yiqilma.

Gulsari yo‘l bo‘ylab sekin yurib ketdi.

Shundan so‘ng oxirgi marta yo‘rg‘a yana Tanaboyning qo‘liga tushdi. U otni parvarish qilib oyoqqa turg‘izgach, oxirgi marta Aleksandrovkaga olib borgandi. Ot yo‘lda o‘ldi.

Tanaboy o‘g‘li va kelini ikkinchi bola ko‘rishlari munosabati bilan bordi. Ularga sovg‘a qilib bir nimta qo‘y, bir xalta kartoshka va xotini yopgan non hamda boshqa har xil yemishlarni olib kelgan edi. U Jaydarning kasalman degan bahona bilan kelmaganligining sababini keyinchalik tushundi. U hech kimga aytmagan bo‘lsa-da, kelinini yoqtirmas edi. O‘g‘li esa irodasiz, bo‘shang yigit. Unga shafqatsiz, o‘ktam xotin tushgan edi. Uyida o‘tiradigan bu ayol erini «gah» desa, qo‘liga qo‘nadigan qilib olgandi. Arzimagan narsa uchun kishini xafa qiladigan, haqorat qiladigan, faqat o‘zini yuqori tutib, so‘zini o‘tkazadigan odamlar bo‘ladi-ku, kelini ham xuddi shunday edi. Uning o‘g‘lini ishi bo‘yicha yuqori lavozimga ko‘tarishlari kerak ekan, ammo keyin negadir boshqasini ko‘tarib, uni esa chetda qoldiribdilar. Kelini hech bir gunohsiz bo‘lgan cholg‘a tashlandi:

– Butun umring cho‘ponlikda, yilqichilikda o‘tar ekanu partiyaga kirishning nima hojati bor edi. Baribir oxirida haydadilar, shu vajdan o‘g‘lingga ham yo‘l yo‘q. U endi yuz yil bir lavozimda qoladi. Sizlar u yoqda tog‘da o‘z uyingizdasiz, siz keksalarga bundan ortiq nima kerak! Biz bo‘lsak, bu yerda sizlarning kasofatingizga qolyapmiz.

Qolgan gaplari ham shu mazmunda edi. Tanaboy kelganiga pushaymon bo‘ldi. Kelinini tinchlantirish maqsadida ishonchsizlik bilan dedi:

– Agar ish shunday bo‘ladigan bo‘lsa, ehtimol men yana partiyaga kirishni so‘rarman.

– Sen partiyaga juda keraksan, ularning senga juda ko‘zi uchib turibdi. Sandaqa qariqartanglarsiz ish bitmas emish! – piqirlab kulib yubordi kelini unga javoban.

Agar u kelini bo‘lmay, kimdir boshqa odam bo‘lganda Tanaboy shunaqa gaplarga chidab o‘tirarmidi. Ammo yaxshimi, yomonmi, ular o‘zingniki bo‘lgandan so‘ng nima ham qila olarding. Kexsa chol jimgina o‘tirardi, eringning yuqori lavozimga ko‘tarmaganlariga sabab otasining aybdor bo‘lganligi emas, balki uning o‘zi hech narsaning uddasidan chiqqan olmaganligi va shunaqa xotinga duch kelganligidir, o‘z qadrini bilgan kishi boshini olib qochib qutulishi mumkin edi, gap qaytarib o‘tirmadi. Xalq: «Erni er qiladigan ham, qaro yer qiladigan ham xotin» deb bekorga aytmagan. Biroq chol o‘g‘lini yana xotini oldida beobro‘ qilishni istamadi. Mayli, ular chol aybdor deb o‘ylab yuraverishsin.

Shuning uchun ham Tanaboy tezroq turib jo‘nadi. Ularnikida qolishni istamadi.

«Ahmoqsan, ahmoq! – so‘kardi u endi kelinini gulxan oldida o‘tirib. – Ajabo, qayoqdan ham bu yorug‘ dunyoga kelarkin shunaqa betamizlar? Na or-nomus, na izzat-hurmat, na boshqalarga yaxshilik qilishni bilasizlar? Faqat o‘zlaringni o‘ylaysizlar! Hammani ham

o‘z gazlaring bilan o‘lchaysizlar. Ammo sening o‘ylaganingcha bo‘lmaydi. Men hali odamlarga kerakman, kerak bo‘laman...»

XXV

Subhidam. Tog‘lar uyqudan bosh ko‘tarib, qomatini rostlay boshladi, dasht kengayib, ravshanlasha boradi. Jarlik yoqasidagi o‘chib qolgan gulxanning qorayib qolgan cho‘g‘lari sekin so‘nar edi. Uning yonida yelkasiga po‘stinini tashlab, sochlari oqarib ketgan chol turardi. Endi po‘stin bilan yo‘rg‘aning ustini yopishga hojat yo‘q edi. Gulsari narigi dunyoga – jannat otlari orasiga ketgan edi...

Tanaboy o‘lgan otga qarab turib hayratda qoldi – unga nima bo‘ldi! Gulsari kallasini orqaga tashlay, yonboshlab yotardi, unda yuganning chuqur botib ketgan o‘rni ko‘rinib turardi. Tars-tars yorilib ketgan tuyoqlaridagi taqalari yeyilib ketgan, bukilmas oyoqlari cho‘zilib yotardi. U endi yerda boshqa yura olmaydi, yo‘llarda o‘z izlarini qoldira olmaydi. Ketish kerak edi.

Tanaboy otga oxirgi marta egilib qaradi, uning sovib qolgan ko‘zlarini bekitdi. Tanaboy yuganni olganicha, orqasiga qaramasdan odimlab ketdi.

U dashtlik orqali toqqa yo‘l oldi. Ketarkan chuqur o‘yga toldi. Qarib qolganligini, kuni bitib qolganligini o‘yladi. U qanotlaridan ajralib qolgan yolg‘iz qush kabi tez uchar sheriklaridan orqada qolib o‘lishni istamasdi. U parvoz qila turib o‘lishni istaydi, toki bir oshyonda o‘sib, birga yo‘l olganlar uning tepasida xayrlashuv qichqiriqlari bilan aylanib yurishsin.

«Shomansurga yozaman, – jazm qildi Tanaboy. – Xatga shunday deb yozaman: Yo‘rg‘a Gulsari esingdami? Albatta esingdadir. Men unga minib raykomga otangning partbiletini olib borgan edim. Sening o‘zing meni jo‘natgan eding. Xo‘sh, men o‘tgan kechasi Aleksandrovkadan qaytib keldim, yo‘lda mening ajoyib yo‘rg‘am o‘lib qoldi. Tun bo‘yi otning yonida o‘tirib butun hayotimni o‘ylab chiqdim. Xudo ko‘rsatmasin-u, yo‘rg‘a Gulsari singari men ham yo‘lda o‘lib qolarman. Sen mening partiyaga qaytishimga yordamlashishing kerak, o‘g‘lim Shomansur. Mening sanoqli kunlarim qoldi. Ilgari qanday bo‘lgan bo‘lsam shunday bo‘lishni istayman. Sening otang Choro o‘zining partbiletini raykomga olib borishni menga bekorga vasiyat qilmaganini endi tushunib turibman. Sen esa uning o‘g‘lisan va meni – keksa Tanaboy Bakasovni bilasan...»

Tanaboy yuganini yelkasidan oshirib tashlab, dasht bo‘ylab ketib borardi. Yuzlaridan oqib tushayotgan ko‘z yoshlari soqolini ho‘l qilib yuborgandi. Lekin Tanaboy uni artmasdi. Bu – yo‘rg‘a Gulsari uchun to‘kilayotgan yoshlar edi. Ko‘z yoshlari orqali yangi tongga, tog‘ etagida tez uchib borayotgan tanho kulrang g‘ozga boqdi. Kulrang g‘oz o‘z galasiga yetib olish uchun shoshilardi.

– Uchaver, uchaver! – shivirlardi Tanaboy. – Qanoting tolmay turib, sheriklaringga yetib

ol.

Keyin xo‘rsinib dedi: – Alvido, ey Gulsari!

U ketar ekan, qulog‘iga qadimgi qirg‘iz ashulasi eshitila boshladi.

...Ona tuya bir necha kundan beri yelib-yuguradi. Bolasini chaqiradi, izlaydi. Qaydasan, qora ko‘zli bo‘talog‘im? Javob ber! Yelinimdan, to‘lib ketgan yelinimdan sut oqyapti, oyoqlarimdan oqib tushyapti. Qaydasan? Javob ber. Yelinimdan, to‘lib ketgan yelinimdan sut oqyapti. Oppoq sut...